

WERELDVOEDSELVRAAGSTUK EN KERKEN

WERELD EN
ZENDING
1988/1

WERELD EN ZENDING

TIJDSCHRIFT VOOR MISSIONAIRE
INFORMATIE EN BEZINNING

17e jaargang 1988 - 1
ISSN 0165-988X

Redactie

Voor Nederland:

kernredactie

drs. Rogier van Rossum, voorz.

drs. Jan Heijke, secr.

dr. Jaap van Slageren

drs. Jan Slomp

drs. Arie Kramer, eindred.

drs. Jerry Gort

dr. Henny Groenen

dr. Roelf Haan

drs. Berma Klein Goldewijk

dr. Jan van Lin

drs. Maria Martens

drs. Hans Schravessande

drs. Gerard Siebert

dr. Evert Tuinstra

dr. Frans J. Verstraelen

drs. Jan Voshaar

Voor België:

Toon van Bijnen

dr. H.R. Boudin

dr. Piet Bouman

drs. Jean Lefebvre

Directie

J. Bergmans

H.A. van Dolderen

H. Lems

W. Pepers

**Wereld en Zending verschijnt vier maal
per jaar en wordt uitgegeven door
de Nederlandse Missieraad (NMR)
de Nederlandse Zendingsraad (NZR)**

Druk: Verhaak B.V., Grave

Adres redactie

drs. A.J. Kramer

Parklaan 9

5211 JH 's-Hertogenbosch

tel. 073-136761

Voor toezending artikelen (in tweevoud)

en boeken ter recensie.

Abonnementsprijs

f 35,- / Bfrs 650,- per jaar

Buiten Europa f 40,- / Bfrs 745,-

Studentenabonnement f 25,- / Bfrs 450,-

Losse nummers f 10,- / Bfrs 180,-

(incl. porto)

Administratie voor Nederland

Prins Hendriklaan 37

1075 BA Amsterdam, tel. 020-717654

Voor opgave abonnementen, adreswijzi-

gingen. Losse nummers bestellen door

overmaking van f 10,- op postgiro

5635338 t.n.v. Wereld en Zending, Am-

sterdam

Administratie voor België

CMI, Brialmontstraat 11/01

1030 Brussel, tel. 02/2192971

Voor opgave abonnementen en adres-

wijzigingen. Losse nummers bestellen

door overmaking van Bfrs 180,- op post-

rekening 000-1036109-52 t.n.v. CMI,

Brialmontstraat 11/10, Brussel

Copyright

Overname van artikelen alleen met toe-

stemming van de redactie en met bron-

vermelding

WERELDVOEDSELVRAAGSTUK EN KERKEN

<i>Arie Kramer</i>	Ten geleide	1
<i>Hans Schravessande</i>	Het wereldvoedselvraagstuk als uitdaging aan de theologie	4
<i>Gert de Gans</i>	Kerkelijke organisaties en het voedselvraagstuk: inventarisatie en verbindingslijnen	16
<i>Henk Kieft</i>	Visies op voedsel, de kerken aan het woord	29
<i>David Renkema</i>	Dialogo of machtsstrijd? Kerken en agro-ondernemingen, een moeizame verhouding	44
<i>Hans Schravessande en Arie Kramer</i>	Werken aan het wereldvoedselvraagstuk: wat is daaraan christelijk, missionair?	51
<i>Frans Wijsen</i>	Om waarheid en waardigheid, de media en honger	56
<i>Jan Bouke Wijbrandi</i>	Op weg naar een kerkelijke voedselbeweging?	62

KRONIEK

Kerkopbouw in Nederland – Conferentie christenen en boeddhisten – Hendrik Kraemer Instituut: cursussen 1988 – Centrum Kontakt der Kontinenten: cursussen 1988 – Studiedag Brazilië – Heksenjacht toen en nu – Wereldzendingconferentie San Antonio 1989	69
---	----

VARIA

<i>Gert de Gans</i>	Met een volk op weg. Apostolaat onder de Turkana-nomaden in Kenya	75
---------------------	---	----

BOEKBESPREKINGEN

Boeken die verband houden met het onderwerp van dit thema-nummer	86
Boeken over verschillende onderwerpen	

ENGLISH SUMMARIES	96
-------------------	----

Wereldvoedselvraagstuk en de kerken

Dit nummer van *Wereld en Zending* komt voort uit de vooronderstelling, dat het wereldvoedselvraagstuk zowel een economisch-politiek als een sociaal-ethisch vraagstuk is, waarbij het leven en overleven van miljoenen mensen is gemoeid. Daarom houdt dit vraagstuk ook een belangrijke missionaire uitdaging in.

De laatste jaren heeft er binnen de kerkelijke Derde Wereld-beweging een toespitsing plaatsgevonden op het thema "voedsel". De honger in de wereld is altijd een primaire stimulans geweest voor persoonlijke betrokkenheid bij de Derde Wereld. Christenen werden aangesproken in hun authentieke evangelische gevoelens van medelijden en naastenliefde. Omdat honger en voedsel vooral verbonden leken met voedselhulp, werd dit thema ook bij kerkelijke groepen die zich op de Derde Wereld richtten, een belangrijk aandachtsveld. In de zeventiger jaren begonnen steeds meer mensen zich te verdiepen in de oorzaken van de honger in de wereld. Men stootte op de harde noodzaak van structuurveranderingen, zowel economisch als politiek. Dit vergde voor werkgroepen heel andere werkmodellen, van studie, analyse, discussie en politieke actie voor rechtvaardiger politiek-economische structuren. De invalshoek van medelijden en naastenliefde werd niet zelden als "zacht" terzijde geschoven.

In de tachtiger jaren lijkt het thema voedsel en honger in de kerken te zijn herontdekt als een thema, dat het hart van het evangelie raakt: medelijden en rechtvaardigheid hervinden elkaar. Zij sluiten elkaar niet uit, maar versterken elkaar. Als christenen in geloof in eucharistie/avondmaal het brood delen, is dat geen vrijblijvend gebaar. Het is ook een opdracht en afspraak tot bewogen inzet voor het rechtvaardig verdelen van voedsel voor allen, een opdracht met alle consequenties van dien.

Emotionele, economische, politieke en evangelische aspecten komen samen in de aanpak van het wereldvoedselvraagstuk. Het is een vraagstuk waarin micro- en macro-sfeer duidelijk aan elkaar raken en elkaar beïnvloeden en waarin het proces van actie en reflectie, zo belangrijk voor werkelijke inzet en verandering, concrete vormen krijgt.

Interkerkelijk Overleg Wereldvoedselvraagstuk, IOW

In veel kerkelijke gemeenten en parochies zijn er de laatste jaren voedselgroepen ontstaan, die onder meer actief zijn rond de actie "zuivere koffie". Het kan zelfs een terrein worden genoemd, waarop de kerken nogal voorop lijken te lopen. De initiatieven en activiteiten van de kerken op dit terrein worden landelijk gecoördineerd door het *Interkerkelijk Overleg Wereldvoedselvraagstuk*, IOW. Vijftien kerkelijke organisaties werken hierin samen.

Dit themanummer van *Wereld en Zending* is tot stand gekomen op voorstel en met medewerking van betrokkenen bij het IOW. De discussies in de redactionele werkgroep (Gert de Gans, David Renkema, Henk Kieft, Hans

Schraivesande, Arie Kramer) zijn ook belangrijk geweest voor de interne bezinning van het IOW over een aantal centrale vragen. Op vele van die vragen dient te worden doorgedacht. Moge door dit themanummer de lezers daartoe worden geprikkeld.

Invalshoek

De invalshoek van dit themanummer is het wereldvoedselvraagstuk in zijn mondiale dimensies. Dit houdt een beperking in wat betreft de aandacht voor Nederland. Sommigen zullen dat jammer vinden, omdat de laatste tijd de discussie opkomt over de situatie van de landbouw in Nederland en over de vraag hoe de kerken daarbij meer betrokken kunnen raken.

Langs twee wegen zullen we niet geheel voorbijgaan aan vragen rond voedsel, landbouw en honger in de rijke landen en in het bijzonder in Nederland. Ten eerste is onze landbouw nauw verweven met het landbouwbeleid van de Europese Gemeenschap, dat op allerlei manieren invloed uitoefent op landbouw en (het gebrek aan) voedselproductie in de Derde Wereld. Ten tweede hebben zowel het IOW als *Wereld en Zending* een mondiale oriëntatie die hen hun eigen bijzondere invalshoek verleent. Vanuit het wezen van zending/missie en het belang van mondiale bewustwording kunnen het mondiale, het nationale en het lokale niet los van elkaar worden gezien.

Het belang van het wereldvoedselvraagstuk zal ook onder de aandacht komen in het kader van het "conciliair proces voor gerechtigheid, vrede en heilheid van de schepping", zoals dat in Nederland vanuit de Raad van Kerken wordt gestimuleerd. Het wereldvoedselvraagstuk is een directe vraag naar het overleven van miljoenen mensen nu en in de toekomst. Een van de kernwoorden in het conciliair proces is "verbond". In de bijbel zijn "voedsel" en "land" thema's die zich verbinden met het begrip "verbond". Avondmaal/eucharistie is een vormgeving en viering van een nieuw verbond, onlosmakelijk verbonden met de maaltijd en het delen van brood met de armen. Dit themanummer van *Wereld en Zending* mag dan ook worden beschouwd als een bijdrage aan de bezinning en de actie in het kader van dat conciliair proces.

Hans Schraivesande opent met een uitvoerige weergave van visies van theologen uit de Derde Wereld op het thema voedsel, brood, eten. Daarmee krijgt dit themanummer het kader van bezinning en gelovige reflectie als achtergrond voor economische en politieke analyses. Theologen uit de Derde Wereld blijken heel dicht bij de dagelijkse leefwerkelijkheid van de gewone mensen te blijven.

Gert de Gans geeft een overzicht en beschrijving van de vijftien kerkelijke organisaties in Nederland die rond het wereldvoedselvraagstuk samenwerken in het IOW, het Interkerkelijk Overleg Wereldvoedselvraagstuk. Na de inventarisatie, een naslag-plaats, volgt een evaluatie met uitdagende vragen.

Henk Kieft verzamelt een grote serie kerkelijke uitspraken en documenten over het thema voedsel, honger, boeren en landbouw. De betrokkenheid van de kerken in de Derde Wereld blijkt groot en direct. De kerken in de rijke wereld spreken zich nog voorzichtig uit, zeker ten aanzien van de bedreigde boeren in eigen omgeving, als zij althans hun opdracht naar het platteland zien.

David Renkema beschrijft de ervaringen van enkele gesprekken tussen de kerken en grote ondernemingen op voedselgebied. Deze gesprekken kwamen tot stand op verzoek van de Raad van Kerken in Nederland. Het blijkt niet gemakkelijk, elkaar te verstaan.

Hans Schraevesande en **Arie Kramer** maken kanttekeningen bij de, ook rond het wereldvoedselvraagstuk opduikende vraag: als christenen daaraan werken, wat zou dan het eigene van christenen daarin zijn, het missionaire? Is dat er wel?

Frans Wijsen gaat in op de vaak gestelde vraag, of christenen al dan niet een eigen ethiek hebben, eigen normen, wanneer zij in de media rond het thema "voedsel en honger" de mensen massaal willen aanspreken. Wat mag daarin de verhouding zijn tussen emotie en informatie?

Jan Bouke Wijbrandi vraagt zich af, of er mogelijkheden zijn, dat rond zulk een wezenlijke opgave als voedsel er een mondiale werkelijke voedselbeweging ontstaat. Daarbij gaat het om iets anders dan een goed functionerende mondiale organisatie voor hulp.

KRONIEK

Hierin worden een aantal missionaire gebeurtenissen in Nederland gesignaleerd of aangekondigd. Missionaire denkbeelden en missionaire activiteiten mogen niet los van elkaar staan. Waar die elkaar inspirerend ontmoeten, zullen ze vermeld worden in de Kroniek van *Wereld en Zending*.

VARIA

In een tijdschrift als *Wereld en Zending* is het waardevol, wanneer naast de belangrijke analyses van grote thema's als "wereldvoedselvraagstuk en kerken" een levensechte beschrijving staat van de arbeid van de kerken te midden van een landbouwende, vee-houdende bevolking.

Gert de Gans schrijft zo'n verhaal over zeven jaren leven en werken onder de Turkana-nomaden in Kenya.

BOEKBESPREKINGEN

Allereerst besprekingen van een dertiental boeken die verband houden met het thema van dit nummer. Vervolgens besprekingen van boeken over verschillende onderwerpen.

Arie Kramer
eindredacteur

Het wereldvoedselvraagstuk als uitdaging aan de theologie

Theologen in de Derde Wereld bezinnen zich in toenemende mate op de gelovige betekenis van voedsel in het leven van mensen. Als dodelijke honger om je heen is, lijkt dat evangelische uitdaging. Schraevesande bracht een aantal theologische stemmen hierover uit de Derde Wereld bijeen.

Na reflecties uit Azië en Afrika volgen toespitsingen op kernthema's als "dagelijks brood en eucharistie/avondmaal" en "stad en platteland". De stem van Europese theologen ontbreekt nagenoeg. Zij houden zich met dit belangrijke thema nauwelijks bezig.

"Land" en "brood"

Er bestaat, gelukkig, nog niet zo iets als een "theologie van het voedsel". De tijd van soms overhaaste en modieus geformuleerde genitief-theologieën lijkt wat voorbij te zijn.

Het is wel de moeite waard om het thema "voedsel" te belichten vanuit nieuwere theologische ontwikkelingen, met name in de Derde Wereld en de Verenigde Staten. Bij alle contextuele verschillen, blijken er opvallende convergenties voor te komen. Daardoor is het thema "voedsel" ook geschikt om theologische ontwikkelingen op het spoor te komen en te beschrijven.

Bijbels-theologisch ontvouwt het thema voedsel zich naar twee kanten: als het thema "land" en het thema "brood". Beide zijn belangrijke theologische thema's, zowel in het Oude als het Nieuwe Testament. De exodus uit Egypte is niet alleen een bevrijding uit slavernij, maar ook een tocht naar het beloofde land dat overvloedig van melk en honing. Problemen rond het bezit en verdeling van land zijn onlosmakelijk verbonden met de geschiedenis van Israël. In het Nieuwe Testament bevat het

delen van het brood in avondmaal/eucharistie directe verwijzingen naar het delen van het brood met de armen. In het "Onze Vader" komen beide thema's samen in de op elkaar volgende beden om het dagelijks brood en vergeving van de schulden. De bede om ons dagelijks óns brood te geven bevat een impliciete oproep om te delen. De bede om de vergoeding van de schuld is taalkundig – en daarom waarschijnlijk ook theologisch – verbonden met de kwijtschelding van de schuld in het kader van het sabbat- en jubeljaar. En in deze thematiek van sabbat- en jubeljaar staat de positie van de boeren en de verdeling van de grond centraal.

Rondgang

Aan de hand van de thema's "land" en "brood" wordt in dit artikel een kaleidoscopische rondgang gemaakt langs verschillende continenten.

Daarbij zijn af en toe wat langere citaten opgenomen omdat derde wereld theologieën soms een vertellend of een liturgisch-poëtisch karakter hebben. Zoals bijvoorbeeld de Indiaase theoloog Rayan de eenheid van

"land" en "voedsel" tot uitdrukking brengt:

"Voedsel komt van het land. Voedsel is door de liefde van de arbeid omgevormd land. Land is voedsel, leven, brood, en de grondslag van wat leven echt is.

De aarde is de grote kom rijst die God heeft gekookt voor het gezin van de mens, het is het grote brood dat God heeft gebakken voor Gods kinderen.

Hun recht op hun deel is onschendbaar. Koloniale, neokoloniale, kapitalistische en grootschalig-industriële landroof onteert God en beledigt Gods volk."¹

1. Bijbels-theologisch

Bijbels-theologisch is de aandacht voor de thema's "land" en "brood" minder geweest dan op grond van hun plaats in de bijbel verwacht zou mogen worden. In ieder geval is de materiële betekenis, die de basis vormt voor de spirituele betekenis, meestal verontachtzaamd. "Land" is wel een thema als het gaat om de positie van de staat Israël, maar nauwelijks als het gaat om de positie van boeren en voedselproductie. "De stad van de mens" (Harvey Cox) heeft theologisch ook meer aandacht gekregen dan het "platteland van de mens". Theologie is – zoals al in de tijd van de bijbel – vooral een stedelijk gebeuren. En zelfs in veel Derde Wereld theologieën zouden we een *urban bias* kunnen ontdekken. (Een "stedelijk vooroordeel", de term waarmee in de ontwikkelings-sociologie wordt aangeduid, dat van ontwikkeling en ontwikkelingshulp vooral de steden profiteren). En zelfs in de "Urban Rural Mission (URM)" lijkt de stad meer aandacht te krijgen dan het platteland.

Uitdaging

Deze bewuste of onbewuste eenzijdigheid wordt bijbels-theologisch door de materialistische exegese en de sociologische benadering van de bijbel uitgedaagd. Voor wat het Oude Testament betreft is voor de so-

ciologische benadering vooral Norman Gottwald bekend geworden.² Een van zijn stellingen is dat de uittocht uit Egypte een uiting was van verzet tegen de stad en de macht die de stad economisch en ideologisch uitoefent. Deze spanning tussen stad en platteland – die ook verbonden is met de strijd tussen verschillende godsbeelden – doortrekt een groot deel van het Oude Testament. Van hier uit laat zich een kritiek op de stad ontwikkelen die ook voor onze tijd van betekenis kan zijn en waarop we aan het eind van dit artikel terug komen.³

Een studie uit deze school waarin het jubeljaar als een centraal thema in het Nieuwe Testament wordt beschreven is van Sharon H. Ringe *Jesus, liberation and the biblical jubilee. Images for ethics and christianity*.⁴ Zij wil het jubeljaar als sociologisch motief ook voor nu betekenis laten behouden. Tegelijk heeft het als beeld ook een eschatologisch-theologische betekenis, die het sociologische overstijgt. Zo kunnen ook oude tegenstellingen tussen materieel en spiritueel, op het heden of op de toekomst gericht en tussen individueel geloven en de zending van de kerk in de wereld, overstegen worden.

Het is opvallend dat bijbels-theologische studies over "land" en "brood" die aansluiting zoeken bij vragen van nu, vooral uit de Verenigde Staten afkomstig zijn.⁵ De mogelijke oorzaak hiervan is dat de Derde Wereld beweging in de Verenigde Staten altijd geconcentreerd is geweest rond het wereldvoedselvraagstuk. Ook een romantisch utopisch ideaal over landbezit en het boeren familiebedrijf kan hierbij een rol spelen.

Voedsel-taal

In *Broken bread and broken bodies. The Lord's supper and world hun-*

ger⁶ heeft Joseph Grassi de relatie tussen eucharistie en het wereldvoedselvraagstuk bijbels-theologisch uitvoerig verkend. Hij wijst er op dat de "voedsel-taal" de belangrijkste manier was waarop het Christendom in de Grieks-Romeinse wereld werd verstaan en waarom het Christendom grote invloed kreeg:

"Voedsel schijnt als de meest toegankelijke manier gezien te zijn waarop gewone mensen in aanraking konden komen met de onuitsprekelijke wijsheid van God. Nu hebben de rijke landen hun eigen 'voedseltaal' die ze gebruiken als economisch en politiek wapen tegen armen landen. Deze 'voedseltaal' die verbonden is met economische macht moet worden uitgedaagd door de revolutionaire 'voedseltaal' zoals die in de meest fundamentele betekenis in de eucharistie tot uitdrukking komt. We moeten nu weer een verbinding leren leggen tussen de eucharistie, als 'brood des levens' en het voedsel voor de hongerigen."

Over de wijze waarop dat in de plaatselijke gemeente kan, geeft hij een aantal concrete suggesties, waarvan de belangrijkste is om in iedere plaatselijke kerk een honger comitee in te stellen.

Lima

Ook in het gedeelte "Eucharistie" van het Lima-document wordt de relatie tussen het delen met en in Christus en het delen met elkaar benadrukt. Ook de relatie met het sociale, economische en politieke komt daarbij in zicht:

"De eucharistieviering vraagt om verzoenend delen tussen allen die gezien worden als broeders en zusters in het ene gezin van God en is een voortdurende uitdaging bij het zoeken naar geëigende relaties in het sociale, economische en politieke leven... Alle vormen van ongerechtigheid, racisme, separatisme en gebrek aan vrijheid worden radicaal uitgedaagd wanneer wij delen in het lichaam en bloed van Christus... Als deelnemers aan de eucharistie zouden we ons daarom niet consequent tonen, als we niet actief deelnamen in dit voortdurende herstel van de situatie van de wereld en de menselijke situatie."⁷

2. Azië

In de verschillende Aziatische culturen wordt aan de theologische bezinning over "land" en "brood" (meestal consequent vervangen door "rijst") op een eigen contextuele wijze vorm gegeven. Door de gerichtheid op de dialoog met de grote Aziatische godsdiensten blijft de materiële, sociaal-economische inhoud van deze thema's toch nog vaak onderbelicht. Door de gerichtheid op de waarde van de kosmos en de natuur, als ook theologisch relevant, wordt er wel gemakkelijker dan in het Westen een lijn gelegd naar het ecologische vraagstuk zoals bij de Japanner Takenaka. Een andere Japanner, Koyama, probeert in zijn boek *Waterbuffalo theology*⁸ aansluiting te vinden bij het denken van de boeren.

In zijn inleiding tot dit boek schrijft hij:

"Op weg naar mijn plattelandskerk zie ik altijd een kudde karbouwen, grazend op de modderige sawah. En altijd weer is dat voor mij een inspirerend gezicht. Waarom? Omdat het me eraan herinnert, dat de mensen aan wie ik het evangelie van Christus ga brengen het grootste deel van hun tijd doorbrengen met deze karbouwen op de rijstvelden. De karbouwen zeggen me, dat ik voor deze boeren moet preken in de simpelste zinsbouw en de eenvoudigste gedachtenontwikkeling. Ze zeggen me, dat ik alle abstracte ideeën moet vermijden en alleen gebruik moet maken van dingen die zonder meer tastbaar zijn. Kleefrijst, pisang, peper, hond, kat, fiets, regentijd, een lekkend huis, visvangst, hanengevecht, loterij, buikpijn – dit zijn woorden die iets voor hen betekenen. En dan zeg ik tegen mezelf: "Vanmorgen zal ik het evangelie van Christus brengen over te brengen via het hanengevecht!"

Zo is een contextuele theologie ontstaan die echter moeilijk een bevrijdingstheologie genoemd kan worden. Zijn uitgangspunt en doel zijn een theologisch denken: "Ik nam het besluit grote theologische gedachten, zoals die van Thomas van Aquino en Karl Barth ondergeschikt te maken aan de intellectuele en geestelijke behoeften van die boeren."

In de Filippijnen treedt de aandacht voor "land" en de strijd om de basis-behoefte voor de boeren het sterkst naar voren.

God is rijst

In een opstel *God is rice*⁹ van de Japanse theoloog Masao Takenaka verwijst deze naar de "mandaten" voor de christen zoals die geformuleerd zijn door Bonhoeffer. Deze kent vier "mandaten" waarin de christen zijn verantwoordelijkheid moet waar maken, namelijk de kerk, huwelijk en gezin, de cultuur en het bestuur. Daarbij mist Takenaka een mandaat ten aanzien van de natuur. In Azië is dit mandaat ook vaak verwaarloosd in christelijke kring, maar dit wordt nu weer, in aansluiting aan de eigen Aziatische traditie, opnieuw ontdekt. In dit verband wijst hij op het belang van rijst als een gezamenlijk cultureel symbool in Azië. In Japan werd brood geïntroduceerd door Portugese missionarissen en handelaars. Maar het meest gewone voedsel is nog altijd rijst.

Daarom is het heel passend voor ons om te zeggen "God is rijst" eerder dan "God is brood". Kim Chi Ha, de bekerde Koreaanse christelijke dichter, die de afgelopen tien jaar verschillende keren in de gevangenis terecht kwam, heeft het volgende gedicht geschreven:

De hemel is rijst

Omdat wij niet alleen naar de hemel kunnen

Behoren wij rijst met elkaar te delen

Omdat allen het licht van de hemelse sterren delen

Behoren we rijst te delen en samen te eten

De hemel is rijst

Wanneer wij rijst eten en slikken

Woonde de hemel in ons lichaam

Ja, rijst is het

Wat we samen zouden moeten eten.

Dit herinnert ons zeker aan de heilige communie, die een gelegenheid is om ons dagelijks voedsel samen met alle mensen te delen, als een symbool van eeuwig leven. Dit heeft zowel sociale gevolgen als een geestelijke betekenis. Het Chinese teken

voor vrede (wa) betekent letterlijk harmonie. Het is afgeleid van twee woorden: het ene is rijst en het andere is mond.

Dit betekent dat we geen vrede zullen hebben, tenzij we de rijst samen met alle mensen delen. Wanneer iedere mond in de hele bewoonde wereld dagelijks gevuld is met voedsel, dan kunnen we vrede op aarde hebben...

Wanneer wij zeggen dat God rijst is, bedoelen we niet dat we rijst zouden moeten aanbieden. Wij nemen wijst als het symbool van Gods gaven van het leven. Deze bewering ondergraaft op geen enkele manier ons verstaan van God. Wij blijven bij ons radicale monotheïsme. Dit moet benadrukt worden, omdat er onder de Japanners een sterke neiging is om een polytheïstische positie in te nemen...

Als wij erkennen dat God rijst is, de symbolische oorsprong van het geheel van de schepping en als we de natuur eerder als onze metgezel aanvaarden dan een object om te veroveren of te gebruiken, dan zal er een beslissende verandering zijn in onze houding ten opzichte van het ecologische vraagstuk. Dan zouden we duidelijk onze harmonieuze relatie met de natuur moeten versterken en verantwoordelijkheid voor het rentmeesterschap moeten accepteren. We zouden de tuin met een diep gevoel van verantwoordelijkheid moeten bebouwen en bewaren (Gen. 2, 15)."

Furusato

Het probleem in Japan is dat wat men in het eigen land ontoelaatbaar vindt aan vervuiling, zonder bezwaar naar andere landen wordt geëxporteerd.

Een belangrijk begrip in Japan is de "furusato", de rijst verbouwende gemeenschap in een dorp. Hier leefde men in harmonie met elkaar en met de natuur. In de industriële werkgewers-werknemers verhoudingen in Japan is niet iets terug te vinden van deze nadruk op harmonie. Er is echter nog te weinig besef dat de hele natie een "furusato" zou moeten zijn. En nog minder dat dit begrip tot de hele wereld moet worden uitgebreid. Juist op dit terrein zouden de Japanse christenen, vanuit een oe-

cumenische gezindheid (d.w.z. een gerichtheid op de hele bewoonde wereld) een belangrijke bijdrage kunnen leveren.

Strijd om land

De Filippijnse variant van bevrijdingstheologie wordt wel aangeduid als "theologie van de strijd", een theologie die zich richt op en voortkomt uit de inzet, zowel boven- als ondergronds, voor een radicale transformatie van de maatschappij. Dat is voor een deel ook een strijd van het "land" tegen de "stad". De machtswisseling van de zogenaamde februari-revolutie, waarbij Cory Aquino president werd, was vooral een grootstedelijk gebeuren dat gesteund werd door de middenklasse. Ondanks alle beloften van landhervorming komt die nu door de tegenwerking van de grootgrondbezitters, die hun zetels in het congres weer hebben ingenomen, nauwelijks van de grond. De onrust op het platteland blijft daarom en is meer dan ooit actueel.

De betrokkenheid van groepen christenen bij de organisatie van de boeren begon in de tweede helft van de jaren zestig. Christen-intellectuelen sloten zich toen aan bij de Federation of Free Farmers (FFF), een beweging die nu door meer radicaal linkse christenen in de Filippijnen als typisch reformistisch wordt bestempeld.

Peasant theology

Uit deze beweging is het bekende boekje *Peasant theology*¹⁰ voortgekomen, waarin Charles Avila gesprekken met boeren en vissers over met name bijbelse thema's heeft weergegeven. In veel opzichten vertoont het gelijkenis met het *Evangelie van Solemtiname* uit Latijns Amerika. Het is opvallend dat deze beide initiatieven ongeveer gelijktijdig onafhankelijk van elkaar zijn ontstaan.

Ook de priester Ed de la Torre, die in 1972 het initiatief nam tot de meer radicale beweging van "Christians for national liberation" (CNL) had zich destijds als seminarist bij deze beweging aangesloten. Vanuit de ervaringen die hij daar opdeed probeerde hij een Filippijnse theologie te ontwikkelen, die hij de "theologie van het land" had willen noemen. Die theologie kwam er niet. Veel belangrijker was de ontdekking hoe theologie zou moeten voortkomen uit de ontmoeting met boeren.

Terugkijkend kan hij nog steeds slechts in verhaalvorm hierover rapporteren.¹¹ Zoals over de kleine boer die op Negros jarenlang zijn akker had bebouwd voordat hij hoorde dat de grootgrondbezitter juridisch recht kon doen gelden op de grond en voor de rechtbank gelijk kreeg.

"Dit verhaal wond ons allen op. Wat zou er gebeurd zijn als er een grootgrondbezitter was die een boerenmeisje zag en genoeg in haar zag om haar te willen trouwen, maar haar maagd liet zoals het bos dat die kleine boer gevonden had? Terwijl de grootgrondbezitter zorg droeg voor zijn andere vrouwen in Manilla, kwam er een andere man die op haar verliefd werd en voor haar zorgde. Zij baarde hem kinderen. Kan de grootgrondbezitter dan jaren later bij haar terugkomen om haar op te eisen met de woorden: "Zij is van mij, ik heb de papieren om dat te bewijzen."? Hoe is het dan met de boer die zegt: "Ik heb met haar geleefd en haar liefgehad en zij heeft mij kinderen geboord."?

Wij dachten dat de kerk en misschien zelfs de rechtbank ten gunste van de boer zou besluiten, als het om een vrouw ging. Maar pas het toe op het land, en er zal herrie komen vanwege "communistische" ideeën. Als het om een vrouw zou gaan, zou niemand het ongewoon vinden om haar te vragen wie zij zou kiezen, wie zij liefhad. Maar denken we er ooit over om dat het land te vragen? Als het land zou kunnen spreken, zouden wij dan luisteren?

Heldere denkbeelden

Dit soort verhalen en voorvallen

noemt hij een "begin van theologie". Hij geeft ook toe dat vanuit socialistisch of feministisch denken de hele categorie eigendom eigenlijk niet past. Hoeveel religieuze begrippen en categorieën er uiteindelijk overblijven vanuit deze ontmoetingen met boeren, kan moeilijk precies worden vastgesteld. Maar we moeten "vage ideeën met heldere denkbeelden confronteren".

Het blijkt overigens voor de Filippijnse theologen niet gemakkelijk om de bijbelse gegevens over "land" en "brood" door te trekken naar de reële politieke strijd om de verdeling van het land.

Unieke bijeenkomst

In een uitgave van Urban Industrial Mission (UIM) in Azië van 1977 *Towards a theology of people* zet de eveneens bij de FFF betrokken priester Pedro Salgado bijbelse gegevens in een artikel *Biblical Views on Land Reform* op een rijtje,¹² maar zonder door te vragen naar de reformistische of revolutionaire consequenties.

Een soortgelijk recent artikel vinden we in de bijdrage van de (protestantse) bisschop Benito M. Dominguez aan een symposium over "Vooruitzichten voor landhervorming onder de nieuwe orde".¹³ Op dit door de Filippijnse Raad van Kerken georganiseerde symposium werden zowel bijdragen geleverd door radicaal linkse leiders als Sison en Buscayo als door ministers uit het kabinet van Cory Aquino. Daarom was het een uniek gebeuren dat plaatsvond kort na de machtswisseling. De kerk probeerde hier een bemiddelende rol te vervullen in een discussie en een strijd die de toekomst van het Filippijnse volk zal bepalen. De bijbels-theologische bijdrage van Dominguez lijkt echter nog niet echt de politieke discussie te kunnen bevruchten en beïnvloeden. Ideeën over God

als eigenaar van het land en de uitdaging van het jubeljaar raken nauwelijks aan de harde politieke en ideologische strijd.

Boerenleider

De theologisch meest uitdagende opmerkingen tijdens het genoemde symposium kwamen van de leider van de radicale boerenbeweging KMP, Jaime Tadeo. Hij raakt aan de spanning tussen stad en platteland:

"De KMP zou nu dit beroep op u willen doen. Wij zijn wat wel de belangrijkste kracht tot verandering wordt genoemd. Hoewel wij hard ons best doen op het platteland, zullen wij niet slagen als u in de steden ons niet ondersteunt. Zou ons "People's Camp" geslaagd zijn als u hier, in Manilla, aan ons was voorbijgegaan? Uw voortdurende steun bemoedigt ons om verder te gaan.

Nu kan ik weer alleen maar terug gaan tot de bijbel. Ziet u, iedere keer als ik aan Kerstmis denk, moet ik mij wel te binnen brengen wat er op de 25 december gebeurde – dat was voor mij een echte revolutie.

Toen God zich met de armen verenigde. Zoals het staat in Lukas 2, 14: "Ere zij God in de hemel, en vrede op aarde voor mensen van goede wil". In wie verheugde God zich? Wie was toen de herder? Hij was de boer die werkt in de hitte van de zon. Was hij het niet? En ook de arbeider. Was hij niet ook de herder in wie God zich verheugde en die bij de eersten was die de Heer bij zijn geboorte bezocht? Maar afgezien van hen waren er ook de drie koningen, wier bezoek ook belangrijk was omdat dat de solidariteit van de wijzen met de armen betekende. Wanneer nu de steden, wanneer u allen zich verenigt met de arbeiders en de boeren, zal Gods uiteindelijke wil vervuld worden – zullen wij in staat zijn zijn Koninkrijk in de Filippijnen te realiseren. De werkelijke revolutie is de revolutie die wordt ondernomen door de arbeiders en de boeren in een bondgenootschap met de krachten van het midden, en niet de revolutie van de middenklasse. Zoals de bijbel zegt: "Hemel en aarde mogen voorbij gaan, maar de profetie zal werkelijkheid worden". Daarom zullen wij zeker winnen. Maar onze overwinning zal alleen zeker zijn als u de belangrijkste krachten ondersteunt."

3. Een pastoraal van de graanschuur van Afrika

De Afrikaanse theologie is altijd sterk betrokken geweest op vragen van "acculturatie", op de vraag hoe de Afrikaanse christen een eigen vormgeving van geloof en kerk zou kunnen vinden. De sociaal-economische context heeft daarbij veel minder aandacht gekregen dan de culturele en religieuze context. Wel heeft zich in Zuid-Afrika een variant van bevrijdingstheologie ontwikkeld die de primair economisch-politieke wortels van de apartheid serieus neemt. Maar de dagelijkse situatie van boeren en boerinnen in deze agrarische samenlevingen heeft theologisch nog weinig aandacht gekregen.

Ideologie

Dr. Bengu, secretaris van een lutherse hulporganisatie in Afrika, heeft in 1986 een lezing gehouden met de uitdagende titel *The theology of food and hunger in Africa*.¹⁴ Hij neemt zijn uitgangspunt bij de honger in Afrika zoals die door de westerse media wordt gepresenteerd. Hierin wordt onvoldoende aandacht besteed aan de "systematische machten van de dood in het Noorden die dagelijks naar het Zuiden worden overgebracht".

De uitbuiting van Afrika in heden en verleden is gesteund door een theologie van overheersing, uitbuiting en militarisering. De oorzaken van honger en ondervoeding in Afrika ziet hij vooral gelegen in het systeem van de vrije markt. Daartegenover stelt hij een ontwikkelingsmodel dat veel meer uit de mensen in Afrika voortkomt en door hen zelf wordt gedragen.

Door zijn eigenaardige gebruik van het woord theologie als min of meer synoniem met ideologie belooft Bengu meer dan er theologisch waar gemaakt kan worden.

Stedelijke elite

Een theoloog die dieper op de situatie van de Afrikaanse boeren is ingegaan is Jean-Marc Ela uit Kameroen. Hij lijkt veel kritischer dan Bengu te staan ten opzichte van de stedelijke elites in Afrika die het kanaal zijn waarlangs de rijke landen hun economische en politieke greep op Afrika versterken. In een opstel met de titel "De graanschuur is leeg"¹⁵ introduceert hij een "pastoraal van de graanschuur". Er zijn voedseltekorten, terwijl tegelijk Afrika uitgebreide markten van voedsel voorziet. Mensen in Afrika zijn veroordeeld om "van het schip te leven" (d.w.z. van import uit het buitenland). Boeren in Noord-Kameroen voelen zich gedwongen om katoen te verbouwen in plaats van het volksvoedsel sorghum. De tegenstelling tussen stad en platteland is overal voelbaar en wordt door de boeren ook verwoord: "Wij weten dat wij boeren zijn, wij willen niet zijn als de mensen in de stad, de rijken! Wij willen beter leven". De stad leeft op kosten van het platteland: "Het platteland produceert, de stad besteedt" (Nyere-re).

"Zou de kerk niet haar houding en aktie voor het welzijn van een arme bevolking moeten herzien in een context waar de zogenaamde modernisering van het platteland meestal tot doel heeft om de boer in te passen in de machinerie van kapitalistisch "kannibalisme", terwijl dat tezelfdertijd leidt tot een katastrofe in de voedselproductie?"¹⁶

Waardigheid hervinden

De geloofsbezinning moet volgens Ela veel meer aansluiten bij het alledaagse leven op het land. Daar zien we ook de hoopvolle opkomst van kleine geëngageerde gemeenschappen. De kerk wordt daar herboren vanuit de overheerste en uitgebuite klassen. Tegen deze achtergrond gaat Ela op zoek naar de "pastoraal van de graanschuur". De boeren kunnen via een bewustwordende al-

fabetisering leren, dat ze katoen niet kunnen eten. Zij kunnen ook hun verwanten in de stad schrijven over hun situatie om zo druk uit te oefenen op de politieke besluitvorming.

"Een boeren-lezing van de bijbel zou de plaats kunnen zijn waar de gemeenschappen die onderworpen zijn aan een werkelijke strategie van honger en slavernij de zin van hun waardigheid hervinden, de weg van een bevrijding zien die voor ieder lid het geheim van zijn bestaan en bestaansreden toont: dat lijkt mij de inzet te zijn van wat in Afrika gezocht en geprobeerd wordt daar waar de Geest de Kerk bouwt vanuit de strijd van de boeren."¹⁷

Hoe deze boeren-lezing van de bijbel er uit zou kunnen zien, weten we nog niet. Dat Ela dit thema heeft aangesneden en naast de internationale uitbuiting ook de uitbuiting door de stad van het platteland bekritiseert, is een belangrijke en moedige bijdrage in het zoeken naar een Afrikaanse bevrijdingstheologie.

4. Dagelijks brood en eucharistie

De bede om het dagelijks brood en de eucharistie worden de laatste tijd vooral ook door theologen uit de Derde Wereld steeds meer in relatie gebracht met de honger in de wereld.¹⁸ Vantui de bijbel kan dit ook heel goed onderbouwd worden. In zijn overdenkingen over het "Onze Vader" schrijft Leonardo Boff:

"Het leven is meer dan brood, maar het kan op geen enkel ogenblik van brood afzien. Theologisch gesproken betekent dit, dat de menselijke infrastructuur zo belangrijk is, dat God heil en verdoemenis afhankelijk heeft gemaakt van de rechtvaardige en broederlijke manier waarop we ervan gebruik maken. Zo zal het definitieve oordeel over ons door de hoogste rechter worden uitgesproken volgens de criteria van de infrastructuur: of we wel of niet de hongerige, de naakte, de dorstige en de gevangene geholpen hebben. In het brood, in het water, in de kleren en in de solidariteit staat ten lange leste het eeuwige lot van de mens op het spel (vgl. Mt. 25, 31-46)".¹⁹

Levensbasis

Van de Indiase priester Samuel Rayan zijn er uitgebreide liturgisch-poëtisch-theologische teksten over "Geef ons heden ons dagelijks brood" en "Loof en aanbid Hem met brood en rijst".²⁰

In de tekst over het dagelijks brood krijgt brood een centrale theologische betekenis:

"Voor God, voor Jezus, voor de mensheid, is voedsel centraal; voedsel is, zoals God en samen met God, de basis van het leven. God is voedsel, de onderhouder en voeder van ons bestaan, voedsel staat voor God en voor mensen:

het is de plaats waar ze elkaar intiem en het meest betekenisvol ontmoeten.

In brood komen talloze kosmische krachten samen en raken ons leven, gaan er in op en worden gehumaniseerd.

Voedsel is het levende brandpunt van de arbeid van vele handen en de aandacht en liefde van vele harten. Het brengt onze sociale relaties tot uitdrukking en bevordert die en draagt onze vieringen.

Voedsel is een rijke menselijke werkelijkheid, tegelijk religieus en politiek, sociaal en economisch, verenigend en conflicterend. Geen wonder dat Jezus voedsel, brood, rijst plaatst in het centrum van het gebed dat hij ons gaf.

In de bijbel is voedsel het voertuig van de heilsgeschiedenis. Vanaf Genesis 1, door Exodus, Jesaja en Spreuken, door de geschiedenis van Jezus in de evangeliën en vanaf de eerste christenen in Handelingen tot het eind van het boek in Openbaring 22.

Voedsel speelt een centrale rol, beslissend en kritisch; en draagt de geschiedenis met haar licht en schaduw. De aanwezigheid van voedsel betekent, dat God aanwezig is met een zegen; de afwezigheid kan Zijn afwezigheid betekenen, of de poging Hem af te schaffen.

Voedsel is het sacrament van God."

Gerechtigheid

Een belangrijk motief is ook dat de eucharistie eigenlijk niet gevierd kan worden zonder delen en het uitoefenen van gerechtigheid. Zoals bij Ela:

"Is er een eucharistie denkbaar zonder de arbeid van de boeren waardoor de landbouw en de viering van de heilsgeschiede-

nis door de vruchten van de aarde met elkaar verbonden kunnen worden? Kan deze eucharistie christelijk zijn als deze duizenden jongeren aan hun droevig lot overlaat in deze streken, waar de andere helft van de wereld sterft?

Hoe kun je je werkelijk voeden met het lichaam van Jezus Christus terwijl een minderheid verzadigd is, maar miljoenen elk jaar hun voorraadschuur leeg vinden?... Wij zijn tegenwoordig in de kerken blootgesteld aan de risico's van het atheïsme, iedere keer dat de eucharistische gemeenschap wordt gevierd en er niet tegelijk gewerkt wordt om voorwaarden te scheppen waardoor de uitgehongerde volken zich kunnen voeden?"²¹

Eerlijk voedsel

Vanuit een andere invalshoek komt dit motief ook naar voren bij Ed de la Torre:

"Een deel van onze gebruikelijke gesprekken over de waardigheid van de boeren was, dat we ze vertelden, dat zonder de boeren de priester geen mis kon vieren. Hij zou geen brood en wijn kunnen aanbieden, want dat zijn produkten van de boeren. Wanneer ik dat zei, voelde ik mij wel wat ongemakkelijk. De boeren stelden de vraag nooit ronduit, maar bij gelegenheid verwoordde ik hun zwijgende reactie: 'Brood en wijn mogen dan wel door boeren geproduceerd worden, maar niet in de Filippijnen. Waarom kunnen we ons eigen produkt niet aanbieden – rijst, als puto of bibingka (rijstcake) en inheemse wijn?'

Ik dacht aan de verhalen van mijn professor in de liturgie tijdens zijn lessen. Tijdens de Tweede Wereldoorlog werden missionarissen in Indonesië afgesneden van hun voorzieningen voor de mis en moesten zich allerlei problemen op de hals halen om het voorgeschreven materiaal in de mis te gebruiken. Ik dacht aan een mogelijke blokkade van de Filippijnen, of een tekort aan vreemde valuta. Wij zouden dan niet in staat zijn om tarwe of wijn te importeren. Zou dat betekenen dat Christus niet sacramenteel aanwezig kan zijn in de Filippijnen?

Ik wendde mij tot mijn professor in de liturgie. Zou het niet om voedsel en drank moeten gaan en niet speciaal om brood en wijn? Hij zei dat daarover in Rome een discussie aan de gang was, zelfs het spek van de Eskimo's werd bediscussieerd. Maar hij waarschuwde mij tegen overhaaste veran-

deringen. Een stem sprak vanuit het verre verleden. Honderd jaar geleden schreef Fr. Jose Burgos over een 'eucharistie van rijst'. Uiteindelijk zei ik bij mijzelf, zou er geen probleem zijn bij de voorziening. Boerenleiders vroegen mij vaak waarom alleen de priester de wijn dronk. Ik zei dat dat gewoon een zaak van economie was. Ik kon het me gewoon niet veroorloven om genoeg wijn voor hen allen te kopen. Welk verschil zouden rijst en inheemse wijn maken? In plaats dat de mis een zaak van de priester zou zijn, omdat hij de hostie en de wijn kocht, zouden boerengezinnen op hun beurt hun gaven kunnen voorbereiden. Ik dacht aan de duidelijker symboliek van rijstcakes die wij bij de mis zouden delen. Zeker zou een grootgrondbezitter die een oneerlijk deel van de oogst voor zich nam niet aan de communie kunnen deelnemen. Zijn handelwijze zou hem vanzelf excommuniceren."²²

5. Stad en platteland

"Brood" en "land" zijn bijbelse thema's die ook in hun materiële betekenis steeds meer aandacht gekregen hebben. Toch is het de vraag of er wel voldoende vanuit de situatie van de boeren getheologiseerd wordt. Of dat de theologie – ook de bevrijdingstheologie – nog steeds een stedelijke theologie is.

De Colombiaanse bevrijdingstheoloog Everardo Ramirez Toro schreef eens een artikel over "De theologie van de volle magen",²³ dat als volgt begint:

"Het is duidelijk dat het grootste deel van de Europese theologie wordt geproduceerd om geconsumeerd te worden door christenen die goed te eten hebben. Een christen die slecht te eten heeft kan dan ook niets verwachten van deze theologie. In de geest van een ondervoede christen komen andere ideeën en andere zorgen naar boven, ideeën die zeer verschillen van de gedachten van een oververzadigde christen. Het ergste is, dat ondanks alle verklaringen die het tegendeel zouden moeten bewijzen, de kerk van de christenen met een volle maag zich blijkbaar niet in het minst bewust is geworden van de reële situatie van de kerk met de lege magen. Dit zó voorstellen kan brutaal overkomen, vulgair zelfs, maar zonder twijfel is het het meest naar voren springende feit van onze tijd."

Hij verzet zich tegen een traditioneel Europese theologie die "vaak met goede bedoelingen gelooft, dat de wereld geordend kan worden met demagogische oproepen tot christelijke broederlijkheid en tot de vrede van Christus". Daartegenover stelt hij de gerichtheid op de aktie.

Toch zou volgens mij ook aan veel Derde Wereld theologen de vraag naar het theologiseren met een volle maag gesteld kunnen worden. Ik herinner me gesprekken met een priester uit Peru van Indiaanse afkomst, die zich vereenzelvigde met het traditionele Indiaanse boerenleven en zelf een tijd lang boer was geweest. Hij werd niet alleen als Indiaan binnen de eigen kerk gemarginaliseerd, maar er kwamen bij hem ook andere accenten en motieven naar voren dan in de "officiële" bevrijdingstheologie.²⁴

Eigen maisbrood

In Latijns Amerika komt de situatie van de boeren veel meer naar voren in bijbelstudies voor basisgroepen dan in de "academische" bevrijdingstheologie. In het "evangelie van Solemtiname" wordt in de gesprekken over de bijbelverhalen voortdurend verwezen naar de concrete situatie van boeren en boerinnen. De priester Frédy Kunz die werkt onder de mensen in Noord-Oost Brazilië beschrijft uitvoerig hoe een oude vrouw op het platteland het maisbrood bereidt.²⁵ Daarvan zouden de rijken kunnen leren.

"Op de dag dat de Feitosas (de familie van grootgrondbezitters) opnieuw zullen leren, het maisbrood te bereiden en te eten, zullen ze niet langer behoefte hebben om het land van anderen te roven en de bewoners ervan te verdrijven. Op de dag dat de Feitosas zelf hun maisbrood zullen bakken en het opnieuw zullen eten, dan zullen ze in de juiste gesteltenis zijn om het land onder allen te verdelen".

Vanuit deze eenvoud van waarden

op het platteland begon hij zijn eenzame aktie tegen Coca Cola en gaf hij de rijken de raad: "Gooi je televisie-apparaat of je radio niet op de vuilnisbelt: een arme zou die daar kunnen meenemen en besmet worden door die machines. Het beste is om ze onmiddellijk te verbranden!" Het motief is vooral verzet tegen reclame "die je ervan wil overtuigen dat je het opperste geluk zal vinden als je niet langer maisbrood eet en in de plaats daarvan whisky gaat drinken".

Macht van de stad

Hier zijn we weer terug bij wat we in het begin van dit artikel schreven over de waarden, ideologieën en economische macht van de stad. Theologisch is de tegenstelling tussen platteland en stad boeiend uitgewerkt door de theoloog-exegeet Walter Brueggeman uit de Verenigde Staten in een lezing over "*The city and the land; monopoly and marginality*". Hij spreekt met name met het oog op de situatie van de boeren in de Verenigde Staten, maar zijn inzichten zijn ook relevant voor andere delen van de wereld.

In het Oude Testament is er de tegenstelling tussen het "koninklijke, stedelijke monopolie" (bijvoorbeeld van de Farao, maar ook van Salomo) en het "alternatief van het verbond" (van de Sinai). Dit zijn twee omvattende maar strijdige visies op de werkelijkheid. Profeten als Amos protesteerden tegen het religieuze, ideologische en economische monopolie van de stad.²⁶ "De subversieve poëzie van Micha kondigt aan, dat de echte koning niet in Jeruzalem geboren zal worden maar in het dorp Bethlehem."

Er is een natuurlijk "geven en nemen" mogelijk tussen stad en platteland. Maar bijna altijd wint het stedelijke monopolie het. Uiteindelijk werkt dit ontwrichtend, zowel voor

stand als platteland. Binnen de kerken leven we ook vanuit de waarden van het monopolie van de stad.

"Maar wat er met ons is gebeurd, dat is, dat ons overheersende waardensysteem niet langer met enige werkelijkheid verbonden is. Het land moet onze vrees en onze hebzucht dienen en we dragen landbouwscholen op, om meer onderzoek te doen, om meer te produceren, en we financieren de agribusiness. De uitkomst is dat de boeren worden zoals wij, die geloven in de ideologie van de hebzucht. De boeren sluiten zich aan bij de propaganda. En zo zijn we er allen in gevangen."²⁷

Jubeljaar

Tenslotte verwijst hij naar Leviticus 25, de centrale tekst over het jubeljaar. Het jubeljaar is er alleen voor het land, niet voor de ommuurde steden. Probeer niet het jubeljaar op de steden toe te passen, want dat zal niet werken. Mogelijk heeft de tekst van Leviticus de stad al afgeschreven.

Toch is er iets dat in dit verband interessant is. Het woord "jubel" komt van "yobel", ramshoorn, een woord dat vele malen voorkomt in Leviticus 25. Daar is ook sprake van een andere hoorn in verband met het jubeljaar: de sjofar. Het is interessant om dit in verband te brengen met Jozua 6, waar de boeren de stad Jericho omsingelen. "En die tekst zegt, dat wanneer de horens van het jubeljaar (de 'yobel' en de 'sjofar') van gerechtigheid, menselijkheid en medelijden worden geblazen en zo het jubeljaar wordt uitgevoerd, dat dan zelfs de grote stad geen weerstand kan bieden."

Een uitdagende exegetische suggestie van Brueggeman. Hij lijkt echter wel wat over het hoofd te zien dat Jericho tegen de vlakte ging. En hoe zal dat gaan met de monopolistische macht van de stad van het westerse kapitalisme die nu bezig is de wereld naar haar beeld en gelijkennis te veranderen?²⁸

Achterstand

De Europese theologie komt in dit artikel weinig aan bod. Voedsel en land zijn daarin weinig voorwerp geweest van theologische bezinning. Hoewel er nu in relatie tot de "heelijkheid van de schepping" meer aandacht komt voor een "groene theologie".

"Heiden" is een aan het gotisch ontleend woord dat plattelands- of heidebewoner betekent. Is hij of zij nog steeds iemand die moet buigen voor het stedelijk monopolie of iemand die ook de eigen wijze van bestaan in geloof en theologie mag inbrengen?

Zoals een Europese bevrijdingstheologie niet heen kan om de vraag van de bevrijding van de rijkdom, zal een Europese theologie die aandacht geeft aan het thema voedsel niet heen kunnen om de overschotten die uitgespeeld worden volgens de economische wetten van de "global village" (!). In de viering van de eucharistie/het avondmaal worden als het goed is het "teveel" en het "te weinig" met elkaar in verband gebracht en gethematiseerd. Het zou al heel wat zijn als de eucharistie/avondmaalsliturgieën in hun teksten zo concreet naar "brood" (en honger) zouden verwijzen als dat naar voren komt bij een aantal theologen uit andere delen van de wereld. En zo de "gaven" (of het gebrek eraan) wereldwijd gedeeld worden.

1. Samuel Rayan, Give us this day our daily bread. In *The challenge of basic christian communities*, New York 1981.

2. Norman Gottwald, *The tribes of Yahweh; a sociology of the religion of liberated Israel 1250-1050 BCE*, New York 1979.

3. Hierbij zien we "stad" en "platteland" dus niet zozeer als geografische, als wel sociologische, of zelfs ideologische begrippen. De stad is uitdrukking van een technologisch, economisch, militair en ideologisch monopolie. In het oude Oosten werd dit ideologisch monopolie versterkt door de priesters en wetgeleerden die aan de tempel verbonden waren en door de staat betaald werden. In de bijbel vinden we het technologisch monopolie bijvoorbeeld in 1 Sam. 13,

waar beschreven wordt dat er geen smeden in Israël waren omdat de stadstaten van de Filistijnen dit monopolie bezaten.

Zeker in onze tijd zijn "stad" en "platteland" vooral uitdrukkingen van een manier van denken. De overheersende rol van de technologie veroorzaakt dat er meer "stad" op het "platteland" is dan we meestal denken. en het stedelijk proletariaat dat van het land een toevocht zoekt in de steden vertegenwoordigt ook het "platteland" in de stad.

4. Uitgegeven in de reeks *Ouvertures to biblical theology*, Philadelphia 1985.

5. O.a. Walter Brueggeman, *The land*, Philadelphia 1977; Jack Nelson, *Hunger for justice. The politics of food and faith*, New York 1980; Michael Crosby, *Thy will be done. Praying the our father as subversive activity*, New York 1977.

6. New York 1985. Een bespreking hiervan door R.L. Haan is te vinden in *Wereld en Zending*, 14(1985)no.4, p. 372.

7. Geciteerd door Hans Georg Link, *The bread of life; Comments on a fundamental biblical experience*, in *The Ecumenical Review*, 1982/3.

8. Londen 1974. In het Nederlands verschenen onder de titel: *Creatieve theologie. Het evangelie in Aziatisch perspectief*, Hilversum 1976.

9. Verschenen in de gelijknamige bundel met 4 opstellen van Takenaka, Genève 1986. Een eerdere, andere en kortere versie van dit artikel verscheen in *Towards a theology of people I*, Tokyo 1977.

10. *Peasant theology. Reflections by the Philippine peasants on their process of social revolution*. Reported by Charles R. Avila, WSCF Asia Book, Bangkok, z.j.

11. Zie het hoofdstuk "Discovering the Filipino as a peasant" in Ed de la Torre *Touching ground, taking root*, Manila 1986. En: *Prospects of agrarian reform under the new order*, p. 40-58, Quezon City, 1986.

12. Zie voor dit boek noot 9. Van Salgado verscheen in het Nederlands *Het christendom is revolutionair*, Assen 1983.

13. Zie bij noot 11.

14. Bengu, *The theology of food and hunger in Africa*. Een bijdrage voor de Workshop over voedsel en honger in Afrika van de Association of Christian Lay Centres in Africa (ACLA), 5-12 oktober 1986.

15. J.M. Ela, *Ma foi d'Africain*, Parijs 1985, p. 117-132.

16. J.M. Ela, *From charity to liberation*, uitgave CIIR, Londen 1984.

17. J.M. Ela, *Ma foi d'Africain*, a.w. p. 125.

18. Deze verwijzing ontbreekt vreemd genoeg bijna geheel in *The eucharist and human liberation*, van Tissa Balasuriya, Londen 1979. De oorzaak hiervan is, dat het boek veel meer een ec-

clesiologische dan een bijbels-theologische benadering heeft.

19. Leonardo Boff, *Het Onze Vader*, Apeldoorn, 1984, p. 92-93.

20. Zie noot 1. De tekst "Loof en aanbid Hem met brood en rijst" verscheen in *Stop een rijstkorrel in uw kerkdiensten*, Driebergen/Leusden, 1987.

21. Zie a.w. bij noot 15. Het citaat is te vinden op p. 117-118.

22. Zie a.w. bij noot 11.

23. Weekblad De Bazuin, 19 oktober 1979.

24. In de bekende werken van de Latijnsamerikaanse bevrijdingstheologie zijn de thema's "voedsel" en "land" bijna afwezig. Daarentegen komt het wel veel voor in materiaal voor catechese en bijbelstudie. Evenals in het bekende document van de bisschoppen van het Noord-Oosten van Brazilië. "Ik heb de noodkreten van mijn volk gehoord." Hier wordt tegen de "kapitalistische overheersing" en voor "het sociale eigendom van de produktiemiddelen" gekozen.

Een heel aparte bijdrage over "honger" als theologisch thema komt van de Braziliaanse theoloog Rubem Alves. Vanuit de idee dat God "hongert naar de mens" komt hij tot geheel eigen ideeën, waarin de materiële en de spirituele betekenis van honger in elkaar opgaan (Blessed Are the Hungry... An Advent Meditation for Vancouver on Hunger and Life, *The Ecumenical Review* Vol. 1983, 3).

25. Frédy Kunz, *De kreet van de verdrukte rechtvaardige. Bezinningen uit Noord-Oost Brazilië*, Tiel/Amsterdam, 1979.

26. Hoezeer er bij Amos een impliciete analyse aanwezig is van de uitbuiting van het platteland door de stad heb ik beschreven in "Nederland en de honger", *Uitgave OSACI*, 1983, p. 11-18.

27. *The city and the land: monopoly and marginality*. Keynote address op de conferentie "This land is your land, this land is my land. Conference on urban rural connections". The Riverside Church, New York City, november 14-15, 1986.

28. Het pessimisme en het optimisme ten aanzien van de "bekering" van de stad zou ik vanuit de bijbel willen illustreren. Het pessimisme kan gevoeld worden door Jeremia 23, 8-22 waar een mislukte poging wordt beschreven om in Jeruzalem het sabbatjaar in praktijk te brengen. Daarentegen wordt in Jesaja 61 v.v. het "jaar van het welbehagen des Heren" (het jubeljaar) juist over Jeruzalem uitgeroepen.

Drs. J.H. Schravessande studeerde theologie aan de Vrije Universiteit te Amsterdam. Van 1972 tot 1978 leraar godsdienst en maatschappijleer. Sindsdien secretaris ontwikkelingssamenwerking van de Gereformeerde Kerken in Nederland.

Kerkelijke organisaties en het wereldvoedselvraagstuk: inventarisatie en verbindingslijnen

Het wereldvoedselvraagstuk is werkveld van vele organisaties. Vijftien organisaties komen samen in het I.O.W. De Gans beschrijft deze organisaties. Het is een inventarisatie om na te slaan. Vandaar de uitvoerigheid. In een tweede deel legt hij verbindingen en formuleert hij vragen en uitdagingen.

<p>I. Inventarisatie</p> <ol style="list-style-type: none">1. Medefinanciering<ol style="list-style-type: none">a. Interkerkelijke Coördinatie commissie Ontwikkelingsprojectenb. Cebemo: katholieke organisatie voor medefinanciering van ontwikkelingsprogramma's2. Voedsel- en voedingshulp Stichting Oecumenische Hulp3. Koppeling: fondswerving en educatie<ol style="list-style-type: none">a. Bisschoppelijke Vastenactieb. Solidaridad, interkerkelijke actie voor Latijns-Amerikac. Evangelisch Lutherse Kerkd. Werelddiakonaten N. Herv. Kerk en Geref. Kerken4. Onderzoek Stichting Oecumenisch Studie- en Actiecentrum voor Investerings	<ol style="list-style-type: none">5. Voorlichting, bewustwording, educatie en actie<ol style="list-style-type: none">a. Interkerkelijk Vormingswerk Ontwikkelingssamenwerkingb. Commissie Ontwikkelingssamenwerking van de Geref. Kerkenc. Commissie Vrouw/Mand. Raad voor de zaken van Overheid en Samenleving6. Platformfuncties<ol style="list-style-type: none">a. Nederlandse Missie Raadb. Werkgroep kerk en Ontwikkelingssamenwerking
	<p>II. Verbindingslijnen en evaluatie</p> <ol style="list-style-type: none">1. Op weg naar coördinatie en afstemming2. Van voedsel- via voedings- naar structurele hulp3. Onderzoek, bewustwording en actie: een drie-eenheid4. De verhouding fondswerving, educatie en terugkoppeling

Veel kerkelijke organen en christelijke organisaties in Nederland besteden vanuit hun opdracht en mandaat aandacht aan het wereldvoedselvraagstuk. De positie van de Derde Wereld vormt daarbij veelal het uitgangspunt voor deze betrokkenheid. In 1984 heeft een vijftiental van deze instanties zich op basis van de gedeelde visie, dat het (voort)bestaan van honger en ondervoeding ten diepste te herleiden is tot structurele ongelijkheid – machtsverhoudingen – op lokaal, nationaal en internatio-

naal niveau, verenigd in het *Interkerkelijk Overleg Wereldvoedselvraagstuk* (IOW). In dit artikel maken we kennis met deze participanten in het Overleg die staan in de katholieke, protestantse of oecumenische traditie. In het *eerste deel* komen hun doelstellingen, werkwijze en specifieke thematische ingang met betrekking tot het probleem van honger en ondervoeding aan de orde.¹ In het *tweede deel* stippen we enkele algemene aandachtspunten aan.

I. Inventarisatie

De deelnemers in het IOW zijn op diverse wijzen betrokken bij het wereldvoedselvraagstuk: het verschaffen van voedselhelp in noodsituaties, het steunen van ontwikkelingsprogramma's en -projecten die gericht zijn op verhoging van de agrarische productie, het verrichten van onderzoek naar de oorzaken van honger, het werken aan voorlichting, bewustwording en educatie en het stimuleren van actie. *Vele participanten zijn werkzaam op meer deeltereinen van het probleem. Ze zijn hieronder ingedeeld en worden behandeld op basis van hun bijzondere karakter; de verschillende categorieën sluiten elkaar echter niet uit, er zijn vele overlappingsen.*

1. Medefinanciering

Een eerste groep deelnemers aan het Overleg betreft de medefinancieringsorganisaties. Vanuit die sfeer participeren in het IOW de Interkerkelijke Coördinatie Commissie Ontwikkelingsprojecten (ICCO) en Cebemo, katholieke organisatie voor medefinanciering van ontwikkelingsprogramma's.² Hun werkveld ligt met name in de Derde Wereld, hoewel ook in toenemende mate aandacht wordt besteed aan voorlichting en bewustwording in Nederland. Wat betreft hun financiële middelen zijn de medefinancieringsorganisaties aangewezen op fondsen van het Ministerie van Ontwikkelingssamenwerking.

a. Interkerkelijke Coördinatie Commissie Ontwikkelingsprojecten

ICCO is de protestantse, particuliere organisatie voor medefinanciering. De uitgangspunten voor het beleid zijn recentelijk opnieuw geformuleerd en neergelegd in de notitie "Gerechtigheid en Barmhartigheid". ICCO laat zich inspireren door de bij-

belse openbaring van God. In de dienst aan de wereld die vanuit dat fundament wordt verricht staan de begrippen sociale gerechtigheid, barmhartigheid en medemenselijkheid centraal. Ontwikkeling wordt ten diepste opgevat als "ontplooiing van mensen in die zin, dat Gods opdracht en beloften door hem in vrijheid kunnen worden gehoord, aanvaard en bewerkt".³ Het wereldvoedselvraagstuk vormt voor ICCO een belangrijk bepalend thema voor het beleid op lange termijn. In de beleidsoriëntaties worden voedseldumping, export-gerichte monocultures en verwaarlozing van de voedselgewassen genoemd als probleemvelden die de voedselveiligheid in ontwikkelingslanden negatief beïnvloeden.

De honger in de wereld met name in Afrika, wordt verbonden met de algemene economische malaise en toegeschreven aan een complex van interne en externe oorzaken. De conclusie is dat de "voedselproblematiek is ingebed in een verward patroon van handels- en marktrelaties, waar het Westen mede schuld aan heeft".⁴ De aandacht voor de macro-verhoudingen (afhankelijkheid, machtsrelaties) wordt meegenomen in het projectbeleid op micro-niveau. ICCO richt zich daarbij op de armen in hun ontrecting en marginalisering. In de benadering wordt gestreefd naar holisme. Naast oog voor materiële (economische) kanten van het leven is er aandacht voor immateriële aspecten (bevrijding, bewustwording, emancipatie) en voor het milieu. De armen, als individuen en gemeenschap, vormen onderwerp van assistentie.

Het is niet precies na te gaan welk percentage van de totale financieringsfondsen door ICCO wordt besteed aan geïntegreerde agrarische ontwikkeling: technische programma's, maar ook vorming van boerencoöperaties, training, bewustwording, enzovoorts. De categorie landbouw omvatte in 1986 10% van het totaalbedrag en 13% van het totaal aantal projecten.⁵ De totale omvang van het medefinancieringsprogramma bedroeg in dat jaar ruim 106 miljoen voor 660 projecten.⁶ ICCO kent verder een Bureau "Speciale Programma's", met een sectorprogramma plattelandsontwikkeling

in het kader waarvan projecten voor onder meer voedselhulp worden gesteund. Fondsen voor deze projecten worden verkregen uit een aantal speciale categorieën van de Rijksbegroting voor Ontwikkelingssamenwerking en van de Commissie van de Europese Gemeenschap. In 1986 omvatte dit sectorprogramma plattelandontwikkeling 17 aanvragen, goedgekeurd voor een bedrag van f 10,7 miljoen.⁷

b. Cebemo: katholieke organisatie voor medefinanciering van ontwikkelingsprogramma's

Cebemo vormt de katholieke medefinancieringsorganisatie die in het IOW is vertegenwoordigd. In haar praktische handelen laat Cebemo zich leiden door "hetgeen het Oude en Nieuwe Testament zegt over heil en gerechtigheid, over de wereld als opdracht en over de eindbestemming van de mensheid".⁸ Vanuit deze grondslag richt men zich specifiek op armen en onderdrukten.

Cebemo heeft zich de laatste jaren in toenemende mate bezonnen op de problematiek van honger, voedselhulp en voedseldistributie in de wereld. In 1983 werd een brochure, "Meer voedsel zelf verbouwen", uitgegeven en het jaar daarop volgde een bundel "Hunger in the world and the European Communities". Onlangs werd het eindrapport "Self-help promotion. A challenge to the NGO-community" uitgebracht. In deze publicatie, die het resultaat is van twee jaar onderzoek, wordt aangegeven op welke wijze steun kan worden verleend aan de plattelandbevolking in ontwikkelingslanden om hun eigen omvangrijke mogelijkheden voor "zelfhulp" aan te wenden in onder meer de verhoging van de agrarische produktie. Ten slotte publiceerde Cebemo, in samenwerking met de Commissie Landbouw en Ontwikkelingssamenwerking van de Katholieke Boeren en Tuinders Bond (KNBTB), in 1987 het cahier "Boeren in het klein". In deze publicatie ter gelegenheid van Wereldvoedseldag worden, om de herkenbaarheid te vergroten, verslagen van activiteiten van kleine boeren in de Derde Wereld gekoppeld aan ontwikkelingen in de Nederlandse landbouw.

Euronaid

Landbouw en rurale ontwikkeling vormen de belangrijkste sectoren in het programma van Cebemo. Drieëntwintig procent van het totale medefinancieringsprogramma van ruim f 93 miljoen werd daaraan in 1986 besteed. Dit is exclusief f 14 miljoen voor bijzondere landbouw- en rurale ontwikkelingsprogramma's en de omvangrijke noodhulp op deze terreinen.⁹ Cebemo voert ook het secretariaat van en verzorgt de logistiek voor Euronaid, een vereniging van 13 Europese niet-gouvernementele organisaties die zich bezig houden met voedselhulp via de Europese Gemeenschap. In 1986 werd meer dan 100.000 ton aan verschillende produkten getransporteerd naar 62 landen.¹⁰ Een steeds belangrijker deel van deze voortbrengselen wordt in de Derde Wereld zelf aangekocht.

2. Voedsel- en voedingshulp

Voor een drietal participanten in het IOW vormt voedsel- en voedingshulp een onderdeel van het takenpakket. We vermeldden reeds dat *ICCO* en *Cebemo* speciale programma's kennen op dit terrein. We gaan daar niet verder op in. Het is met name ook de Stichting Oecumenische Hulp (SOH) die zich via haar afdeling Voedselhulp met dit werkveld bezig houdt. Hieronder volgt een beschrijving van dat programma.

Stichting Oecumenische Hulp

Voedselhulp wordt door de betreffende afdeling van SOH uitgevoerd namens de protestantse, kerkelijke organen die deel uitmaken van het Beraad Internationale Dienst.¹¹ Het omvat het programma voor Voedingshulp ter ondersteuning van Ontwikkelingsprojecten van Particuliere Organisaties (VPO), onderdeel van het medefinancieringsprogramma van de Nederlandse overheid, als ook andere, vooral op de noodsituaties gerichte voedingshulpactiviteiten. De visie van SOH op dit type hulp is neergelegd in een beleidsnotitie van de afdeling Voedselhulp.

In deze nota wordt aangegeven dat de kritiek die ook vanuit de kerken is geuit op de "traditionele" voedselhulp, heeft geleid tot de invoering van het begrip voedingshulp. Hierbij "speelt (westerse) voedselhulp een minder overheersende rol en ontstaat ruimte voor lokale aankopen van voedingsmiddelen, het gebruik van andere dan westerse produkten en het uitvoeren van diverse activiteiten gericht op een meer structurele verbetering van de voedselvoorziening, zoals voedselvoorlichting en kleinschalige voedselproductie".¹² In de notitie wordt de hongerproblematiek gekarakteriseerd als een maatschappelijk en politiek vraagstuk dat ook door voedingshulp niet kan worden opgelost. In de visie van SOH moet voedingshulp daarom worden gezien als onderdeel van een omvangrijk en geïntegreerd proces van bevrijding en ontwikkeling, waarin de armen zelf centraal staan.

Noodhulp – Rehabilitatie

Tegen de achtergrond van deze opvatting wordt in het takenpakket van de afdeling Voedingshulp onderscheid gemaakt tussen noodhulp en rehabilitatie/ontwikkeling. De eerste categorie heeft betrekking op het bestrijden van acute voedselschaarste en honger. Rehabilitatie en ontwikkeling beogen "een bijdrage te leveren aan een meer permanente oplossing van kwantitatieve en kwalitatieve voedsel- en voedingsproblemen van kansarme groepen".¹³ De afdeling Voedingshulp levert ook inhoudelijke ondersteuning aan de voorlichting en educatie van SOH op het onderhavige terrein (wereldvoedselvraagstuk en voedingshulp). Wat betreft de financiële middelen is de afdeling Voedingshulp aangewezen op drie bronnen: de Nederlandse overheid, de Europese Commissie en particuliere fondsen. Het VPO-programma, dat is gericht op rehabilitatie en ontwikkeling, vormt het belangrijkste werkveld voor de afdeling Voedingshulp. Het beschikbare budget voor 1986 bedroeg f 8 miljoen. Het VPO-programma omvatte per medio 1987 95 projecten in ruim 30 landen.¹⁴

3. Koppeling: fondswerving en educatie

Onder deze rubriek passeert een aantal participanten in het IOW de revue, die door Goosen e.a. zijn aangeduid als "institutioneel verankerde

organisaties die het koppelingsmodel hanteren".¹⁵ Bij deze organisaties wordt het mobiliseren van financiële steun voor projecten en programma's in de Derde Wereld verbonden met voorlichting, bewustwording en educatie in Nederland. We zullen hier achtereenvolgens aandacht besteden aan de Bisschoppelijke Vastenactie (BVA), Solidaridad, interkerkelijke actie voor Latijns-Amerika (SOL), de Commissie Ontwikkelingssamenwerking van de Evangelisch-Lutherse Kerk (ELK) en de Wereldiakonaten van de grotere protestantse kerken (WD).

a. Bisschoppelijke Vastenactie

De BVA is een katholieke ontwikkelingsorganisatie. Zij heeft tot doel "om in samenwerking met haar partners in de Derde Wereld kleinschalige ontwikkelingsprojecten (vooral van sociaal-economische aard) tot stand te brengen en om in Nederland een bijdrage te leveren aan bewustwording van de ontwikkelingsproblematiek".¹⁶ De basis voor dit werk wordt gevormd "met name door een gedurende de vastentijd karakteristieke op de medemens in de Derde Wereld gerichte, vernieuwende en bevrijdende geloofsbezinning".¹⁷ In de beleidsoriëntatie van de BVA heeft zich in de loop der tijd een belangrijke verbreding voorgedaan. Vormden aanvankelijk christelijke waarden als medelijden, naastenliefde, dienstbaarheid en rechtvaardigheid de motivering voor projectmatige hulpverlening gericht op het inlopen van de ontwikkelingsachterstand in de Derde Wereldlanden, nu is er (met volle behoud van de evangelische motiveringen) veel meer aandacht voor de structurele oorzaken van armoede en honger, waardoor begrippen als solidariteit, gerechtigheid en bevrijding centraal zijn komen te staan in de visie van de Vastenactie. Deze verbreding

komt zowel in het projectenbeleid als in de bewustwording en educatie tot uiting.

Tot 1970 werden vooral "meer traditionele" projecten als scholen en gezondheidscentra gesteund. Na dat jaar zien we een verschuiving in de richting van landbouwprojecten en initiatieven die verandering van sociaal-economische structuren in de samenleving nastreven (basisbewegingen). In de bewustwording en educatie wordt heden ten dage nadrukkelijk gewezen op het mondiale en politieke karakter van het hongervraagstuk. De bestaansstrijd in ontwikkelingslanden wordt in verband gebracht met ontwikkelingen en structuren in eigen land. Het handelingsperspectief dat wordt aangereikt omvat, naast financiële steun aan projecten, vooral verandering van individuele levensstijl. De laatste jaren heeft de Vastenactie haar educatieve campagnes diverse keren specifiek gericht op het wereldvoedselvraagstuk (1981: "Honger is geweld"; 1987-88: "Recht op voedsel") en daarbij de relatie aangegeven met Nederland, zowel op macro-economisch niveau als met betrekking tot persoonlijk consumptiegedrag. De BVA vormde een van de opdrachtgevers van het OSACI-onderzoek naar de relatie tussen het Nederlandse agrocomplex en de wereldvoedselsituatie (zie de paragraaf over onderzoek). De Vastenactie steunt jaarlijks tussen de 450 en 500 projecten. Tussen november 1985 en oktober 1986 werd bijna 9% van de fondsen besteed aan de landbouw in engere zin, dus exclusief agrarisch onderricht, ondersteuning van boerencoöporaties en dergelijke.

b. Solidaridad, interkerkelijke actie voor Latijns-Amerika

Solidaridad is een samenwerkingsverband waarin van protestantse en rooms-katholieke kant wordt deelgenomen. Haar doel is "steun te verlenen aan pogingen van kerken, groepen en personen in Latijns-Amerika om daar de mens in staat te stellen zelf vorm te geven aan zijn leven en samenleving. Zij wil daartoe de betrokkenheid bevorderen van groepen, kerken en personen in Nederland,, bij activiteiten in Latijns-Amerika welke gericht zijn op verandering van maatschappelijke struc-

turen in dat deel van de wereld."¹⁸

Vanuit deze structurele visie op het armoedevraagstuk richt SOL zich met name op ondersteuning van volksbewegingen en van voorhoede-organisaties die met een duidelijk en ook vernieuwend sociaal-politiek of religieus programma werken aan fundamentele verandering van de samenleving. In het beleid van SOL is er geen specifieke aandacht voor projecten op landbouw- of voedselgebied. De structurele componenten van het voedselvraagstuk worden wel geraakt waar de gesteunde projecten zich verzetten tegen de economische en politieke verhoudingen die de honger en ondervoeding in de hand werken en bestendigen. In 1986 gaf SOL f 4,6 miljoen uit aan 226 kleinschalige projecten in Latijns-Amerika.

Mondiaal onrecht

Door SOL wordt het ontwikkelingsprobleem in Latijns-Amerika geplaatst in het licht van mondiaal onrecht. Uitgaande van het feit, dat daarom een deel van de oorzaken van het armoede- en hongervraagstuk in ons eigen land en in internationale (handels)relaties moet worden gezocht omvat de taakstelling een duidelijke opdracht tot bewustwording en educatie in de eigen samenleving. Deze terugkoppeling komt naar voren in de jaarthema's die de afgelopen jaren enkele keren betrekking hadden op land(bouw) en voedsel. In 1980 werd gekozen voor "Het land voor wie het bewerkt", het jaar daarop volgde "Vechten voor voedsel". Op dit moment wordt nog steeds de in 1986 gestarte koffie-actie gevoerd. Deze kreeg vorig jaar een verbreding naar andere produkten. De campagnes zijn gericht op het bewerkstelligen van rechtvaardiger internationale economische structuren en rechtvaardiger verhoudingen in onze eigen samenleving. De acties bieden diverse handelsmogelijkheden.

c. Evangelisch Lutherse Kerk

Vanuit de Evangelisch Lutherse Kerk is de Commissie Ontwikkelingssamenwerking betrokken bij het IOW. Bij haar installatie in 1969 gaf de synode aan deze Commissie de opdracht om de bewustwording onder gemeenteleden ten aanzien van de structurele oorzaken van armoede en onrecht te bevorderen door middel van fondswerving voor ontwikke-

lingsprojecten. In de jaarlijkse "Actie 14" worden alle leden van de ELK individueel opgeroepen om minimaal 1% van hun inkomsten beschikbaar te stellen voor ontwikkelings samenwerking. In de loop der jaren is binnen de Commissie het besef gegroeid dat fondswervende acties onvoldoende zijn om bewustwording te bevorderen van de mondiale dimensies van het armoedevraagstuk en van de betrokkenheid van onze eigen samenleving bij de besteding van onrechtvaardige verhoudingen.

Daarom is sinds een aantal jaren aan de Actie 14 een binnenlands project gekoppeld waarbij aan (werkgroepen binnen de) gemeenten in het doordenken van deze vragen over de samenhang tussen daar en hier specifieke begeleiding wordt geboden. De Actie 14 staat al enige jaren in het teken van de honger en het wereldvoedselvraagstuk. Enkele thema's waren: 1982: "Geef ons heden ons dagelijks brood", 1983: "Honger is onrecht, voedsel is macht" en 1985: "Op weg naar een rechtvaardige voedselverdeling". Een toelichting op het thema wordt gekoppeld aan fondswerving voor concrete projecten die gericht zijn op structurele hongerbekrijging. De laatste drie jaar is binnen ELK met het centrale thema "Op weg naar een kerk die solidair is met de armen" gewerkt. Plaatselijke werkgroepen hebben zich in het kader van dit onderwerp bezig gehouden met het wereldvoedselvraagstuk. De koffieactie vormt hiertoe een concreet aanknopingspunt.

d. Wereldiakonaten N. Herv. Kerk en Geref. Kerken

Ook de Wereldiakonale organen van de grotere protestantse kerken hanteren het koppelingmodel en zijn vanuit hun mandaat en opdracht betrokken bij het wereldvoedselvraagstuk en daarom vertegenwoordigd in het IOW.

Binnen de *Generale Diakonale Raad* (GDR) in de *Nederlandse Hervormde Kerk* valt het agrarisch-sociale werk onder verantwoordelijkheid van de Commissie Wereldiakonaat (CWD).

De uitgangspunten voor dit werk zijn neergelegd in een beleidsnota waarin wereldiakonaat is omschreven als "het bezig-zijn van de gemeente in de wereld om dienend getuige te zijn van het Koninkrijk van God".¹⁹ In de notitie wordt erkend dat "hulpverlening aan de armen in de Derde Wereld nodig is, maar onvoldoende is als het uitsluitend daarbij blijft" omdat wij via uitbuiting en onrechtvaardige machtsstructuren deel zijn van het probleem.²⁰ Dit impliceert dat de gemeente ook moet werken aan verandering van de nationale en internationale verhoudingen.

Voorlichting, bewustwording en toerusting in eigen kring zijn daarom nodig naast projectsteun in de Derde Wereld. In de beleidsnota van GDR/CWD wordt de hongeren- en voedselproblematiek omschreven als een van de grote vraagstukken van deze tijd: "Een toenemend aantal mensen, vooral kinderen, komt van honger om en ondervoeding is de grootste oorzaak van honger en dood in de wereld".²¹ Daarom wordt een belangrijk deel van het wereldiakonale budget besteed aan landbouwprojecten. Ook het hongervraagstuk wordt in de beleidsvervingingen geplaatst in mondiaal en structureel perspectief: "Hoezeer directe voedselhulp en ook steun aan projecten die zelfvoorziening voor gemeenschappen in hongerlanden mogelijk maken, nodig is, de honger in de wereld is in de eerste plaats een politiek en sociaal-economisch probleem op wereldschaal. In onze informatie en educatie naar de gemeente toe zullen wij dit duidelijk moeten zeggen en blijven werken aan meer bewustwording op dit punt".²² Deze aandacht voor (de structurele dimensie van) het wereldvoedselvraagstuk is verwerkt in diverse campagnes en jaarthema's van de protestantse kerken zoals "Honger is onrecht" en "Gaven delen - wereldwijd".

Binnen het *Centrum voor Zending en Wereldiakonaat* (CZW) van de *Ge-reformeerde Kerken* is het met name de Agrarisch-Sociale Commissie (ASC) die zich specifiek bezig houdt met inspanningen in de Derde We-

reld om in de menselijke voedselbehoefte te voorzien. Als neventaken worden beschouwd het werken aan bewustwording omtrent aard en omvang van het wereldvoedselvraagstuk en de beleidsbeïnvloeding van overheden, internationale organisaties en transnationale ondernemingen. De ASC werkt vanuit de "Beleidsoverwegingen voor het Werelddiakonaat" waarin bijbelse uitgangspunten, algemene en specifieke beleidspunten zijn geformuleerd. Deze komen in belangrijke mate overeen met die van de GDR/CWD. Kernwoorden vormen barmhartigheid, gerechtigheid, bevrijding, verzoening, solidariteit en participatie.

Vanuit de algemene beleidsoverwegingen heeft de ASC een eigen visie ontwikkeld op agrarisch werk. De doelgroep hierin wordt gevormd door kleine boeren/boerinnen, landlozen, andere gemarginaliseerde plattelandsbewoners en vissers. Vanwege de hongerproblematiek wordt een hoge prioriteit toegekend aan Afrika, met name de Sahel-gordel. Technische programma's, gericht op verhoging van de voedselproductie of op het tegengaan van degradatie van het milieu, maar ook programma's met betrekking tot groepsvorming, training en bewustwording gesteund. Het lopende werk omvat 20 projecten in 7 landen waarvan in 1987 ongeveer f 1,6 miljoen werd bijgedragen. Vanuit CWO/ASC wordt een belangrijke bijdrage geleverd aan voorlichting, bewustwording en educatie omtrent het wereldvoedselvraagstuk binnen de gemeenten. Dit geschiedt in het kader van de overkoepelende jaarthema's of door incidentele uitgaven als "10 vragen over de honger".

4. Onderzoek

Onderzoek speelt een belangrijke rol bij het zoeken naar oplossingen van het wereldvoedselvraagstuk. Ook vanuit de kerken worden opdrachten voor onderzoek verleend. Het is met name de Stichting Oecumenisch Studie- en Actiecentrum voor Investerings (OSACI) die in dit opzicht een facilitaire functie vervult.

Stichting Oecumenisch Studie- en Actiecentrum voor Investerings

De doelstelling van OSACI is "het stimuleren van bezinning en actie met betrekking tot de sociaal-ethische en politieke aspecten van vraagstukken op sociaal-economisch gebied. De Stichting richt zich daarbij op kerken, kerkelijke organisaties en andere verbanden waarin christenen functioneren. De Stichting tracht haar doelstelling na te streven door middel van het verzamelen van informatie, het uitvoeren van studies en het geven van voorlichting".²³

Het onderzoek naar de Nederlandse of EEG-betrokkenheid bij het wereldvoedselvraagstuk vormt een van de vier grote werkt terreinen van OSACI. Daarbinnen zijn het concept "selectief handelsbeleid" en de rol van Nederlandse ondernemingen in het internationale agrocomplex dan weer belangrijke thema's. De centrale vragen hierbij zijn welke handelsstromen wel en welke niet de voedselveiligheid in ontwikkelingslanden bevorderen en of we vanuit onze situatie iets kunnen doen aan schadelijke handelsstromen. Deze kwesties vloeien voort uit het onderzoek naar de relatie tussen het Nederlandse agrocomplex en de wereldvoedselsituatie dat in 1982-83 is uitgevoerd in opdracht van de Bisschoppelijke Vastenactie, Solidaridad, de Commissie Ontwikkelings-samenwerking van de Gereformeerde Kerken en de Raad voor de Zaken van Overheid en Samenleving van de Nederlandse Hervormde Kerk.

Handelsbeleid

In het kader van het concept "selectief handelsbeleid" is recentelijk onderzoek verricht naar drie producten: zuivel, bananen en koffie. De werkzaamheden van OSACI monden uit in rapporten, notities en hoofdstukken in boeken/brochures, al dan niet met aanbevelingen. Als resultaat van het agrocomplex-onderzoek verscheen bijvoorbeeld het boekje "Nederland en de honger".

5. Voorlichting, bewustwording, educatie en actie

Een aantal kerkelijke organen en instellingen richt zich specifiek op

voorlichting, bewustwording, educatie en actie inzake ontwikkelings-samenwerking. Het wereldvoedsel-vraagstuk vormt hierbinnen een van de thematische ingangen. In dit kader besteden we aandacht aan de volgende vier participanten in het IOW: het Interkerkelijk Vormingswerk Ontwikkelingssamenwerking (IKVOS), de Commissie Ontwikkelingssamenwerking (KOS) en de Commissie Vrouw/Man (KVM) van de Geredormeerde Kerken, en de Raad voor Zaken van Overheid en Samenleving van de Hervormde Kerk (ROS).

a. Interkerkelijk Vormingswerk Ontwikkelingssamenwerking

IKVOS is een van de weinige oecumenische organisaties in Nederland die zich specifiek richten op ontwikkelingssamenwerking. De algemene doelstelling van IKVOS staat in de statuten omschreven als "het betrekken van de Nederlandse samenleving, in het bijzonder de kerken, bij het ontwikkelingsvraagstuk".²⁴ Men richt zich in dit streven specifiek op het bewerkstelligen van structurele veranderingen ten gunste van de armsten. De opdracht omvat bewustwordingswerk, solidariteitsacties, beleidsbeïnvloeding en het geven van informatie/voorlichting.

Het wereldvoedselvraagstuk vormt een van de hoofdthema's in het beleids- en werkplan 1986-1989. Deze prioriteit wordt uitgewerkt op basis van de algemene taakstelling. Het vormingswerk in het kader van het wereldvoedselvraagstuk omvat voor de lopende planperiode de volgende aspecten:

- "De gevolgen van het Nederlandse en EEG-landbouw- en ontwikkelingsbeleid op de voedselsituatie en de positie van boeren en boerinnen in de ontwikkelingslanden en in Nederland.
- De betrokkenheid van Nederlandse dan wel Europese multinationale ondernemingen (MNO's) bij de productie en distributie van voedsel, waarbij zowel de agribusiness in zijn geheel als de afzonderlijke schakels in de internationale voedsel-

keten worden betrokken.

- De mogelijkheden tot stimulering en versterking van lokale organisaties van boeren en boerinnen, landarbeiders en -arbeidsters in de Derde Wereld, waarbij de uitwisseling van ervaringen, inzichten en ideeën wederzijds vruchtbaar wordt gemaakt.
- Het gebruik maken van die ervaringen en informatie voor het vervaardigen van vormingsmateriaal in Nederland".²⁵

Rond het wereldvoedselvraagstuk is een taakgroep Landbouw geformeerd die inhoud geeft aan het thema. Ook fungeert deze als overlegorgaan voor veldwerkers die zich in hun regio met name op het wereldvoedselvraagstuk richten. In deze Taakgroep worden de hierboven, in het kader van het wereldvoedselvraagstuk genoemde prioriteiten nader uitgewerkt en operationeel gemaakt.

Cursussen

Het landbouw- en hongerprobleem staat op dit moment centraal in de regio's Midden-Nederland, Limburg, Oost-Groningen en Friesland. De werkplannen voor de verschillende streken omvatten een aantal gemeenschappelijke elementen. In de eerste plaats worden cursussen gegeven. Deze beogen de doelgroep kennis bij te brengen over de achtergronden en de oorzaken van het hongerprobleem. De cursussen variëren in lengte van enkele tot meer dan tien avonden. Er is een speciale cursus "Vrouw en voedsel" die behalve in de hierboven genoemde regio's ook wordt gegeven in Twente en de Achterhoek.

Verder ontwikkelt IKVOS op dit moment een basiscursus "Voedsel" die gebruikt kan worden door andere vormingswerkers in regio's waar IKVOS momenteel niet werkt. Deze cursus is waarschijnlijk vanaf augustus 1988 beschikbaar. Via de informatieoverdracht worden de deelnemers aangemoedigd om zich langduriger te gaan bezighouden met het vraagstuk en om in de eigen omgeving actief te gaan bijdragen aan de oplossing van het wereldvoedselprobleem. Het stimuleren van de vorming van voedselgroepen en hun begeleiding vormt zo een tweede taak van de veldwerkers. Verder ver-

vullen zij een rol op het gebied van de produktie van nieuw vormingsmaterial, de dienstverlening en de documentatie met betrekking tot het wereldvoedselvraagstuk. Ten slotte worden contacten onderhouden met basisgroepen in de Derde Wereld, wordt samengewerkt met andere organisaties die zich bezighouden met voedsel en/of landbouw en zijn er vertegenwoordigingen. Ook in het landelijke IKVOS-programma keert het wereldvoedselvraagstuk als thema terug. Vanuit het secretariaat vindt lobbywerk plaats en worden landelijke acties ondersteund of geïnitieerd. Op dit moment is IKVOS bijvoorbeeld betrokken bij een "suikeractie" die tot doel heeft de overproductie van suiker binnen de Europese Gemeenschap terug te dringen.

b. Commissie Ontwikkelings-samenwerking

De Commissie Ontwikkelingssamenwerking (KOS) van de Gereformeerde Kerken valt bestuurlijk onder het deputaatschap voor Zending en Werelddiakonaat. Het arbeidsterrein van deze Commissie en haar activiteiten vallen voor een groot deel samen met die van Zending en Werelddiakonaat. Tot het mandaat behoort het kritisch volgen van overheid en bedrijfsleven, wat betreft hun doen en laten ten aanzien van de Derde Wereld. Op werkdagen en in cursussen worden de structureel-politieke kanten van het ontwikkelingsvraagstuk belicht en worden mogelijkheden tot verandering verkend. Het wereldvoedselvraagstuk heeft altijd een belangrijke thematische ingang in het werk van de KOS gevormd, omdat het structureel-politieke karakter van onderontwikkeling goed is duidelijk te maken aan de hand van dit probleem. Via het kwartaalblad "Hier en Daar" is verschillende keren uitvoerig verslag gedaan over de door deze Commissie georganiseerde werkdagen over het thema voedsel.

c. Commissie Vrouw/Man

De KVM maakt binnen de Gerefor-

meerde Kerken deel uit van het deputaatschap voor Zending en Werelddiakonaat. De doelstelling van de Commissie is "te stimuleren dat binnen de kerkelijke organen zowel in het beleid als in uitvoering blijvende aandacht wordt gegeven aan de rol en de positie van de vrouw in familieverband, kerk en samenleving".²⁶ De Commissie streeft ernaar om de invalshoek "vrouwen" meer te integreren in de projecten van Zending en Werelddiakonaat. Daarbij wordt ook aandacht gevraagd voor de vrouw als voedselproducente en de rol die zij kan spelen bij de oplossing van dit vraagstuk.

d. Raad voor de Zaken van Overheid en Samenleving

De ROS is "een orgaan van bijstand" van de Nederlandse Hervormde Kerk en houdt zich bezig met vraagstukken op het gebied van kerk en maatschappij. De Raad adviseert en ondersteunt op deze terreinen de synode. In het verleden heeft de Raad zich incidenteel bezig gehouden met de Nederlandse landbouw en zijn met betrekking tot dit onderwerp enkele brochures uitgebracht. Zo vroeg men in 1977 in "Burgers en Buitenlui" aandacht voor de sociaal-economische positie van de boer en voor het wereldvoedselvraagstuk. De Raad rekent ook ontwikkelings-samenwerking tot haar aandachtsterrein. Samen met de KOS (zie aldaar) werden er werkdagen over voedsel georganiseerd.

6. Platformfunctie

In het IOW participeren enkele organisaties die niet direct in een van de reeds behandelde categorieën zijn onder te brengen. Zij kunnen, evenals het Overleg zelf, het beste worden aangeduid als platformorganisaties. In dit kader gaan we hier in op de Nederlandse Missieraad (NMR) en de Werkgroep Kerk en

Ontwikkelingssamenwerking van de Raad van Kerken (K&O).

a. Nederlandse Missie Raad

De Nederlandse Missie Raad bevordert, in opdracht van de bisschoppenconferentie, de missionaire en mondiale vorming in de katholieke geloofsgemeenschap. De Raad fungeert als ontmoetings- en bezinningsplaats voor bijna alle belangrijke organisaties, bewegingen en instellingen die zich met missie, ontwikkelingssamenwerking en vrede bezighouden.

De NMR is via zijn Commissie Binnenland bij het IOW betrokken. Deze Commissie heeft als taak om vanuit het algemene beleidskader de missionaire beweging in Nederland van dienst te zijn. Er zijn vijf werkvelden: missionaire (mondiale) vorming, zending in Nederland, solidariteitsbewegingen, beleid van overheid en bedrijfsleven inzake ontwikkelingssamenwerking en missionaire publiciteit. Op basis van visie en uitgangspunt is de Commissie Binnenland gemoed met het werk van diverse participanten in het IOW en ondersteunt en stimuleert ze de inspanningen die op het terrein van het wereldvoedselvraagstuk worden ondernomen.

b. Werkgroep Kerk en Ontwikkelingssamenwerking

De Werkgroep Kerk en Ontwikkelingssamenwerking (K&O) van de Raad van Kerken in Nederland vormt een oecumenische ontmoetingsplaats van personen die op enigerlei wijze in hun werk voor kerken, kerkelijke of andere maatschappelijke organisaties, betrokken zijn bij ontwikkelingssamenwerking.

K&O heeft naast de platform- vooral een bezinnings- en "horzel"-functie. Dit komt tot uiting in de wijze waarop ze dienst doet als:

- "denktank voor de betrokkenheid van de kerken en kerkelijke organen op dit gebied;
- partner voor internationale oecumenische verbanden, met name de Wereldraad van Kerken;
- spreekbuis van de kerken verenigd in de Raad van Kerken in de richting van rege-

- ring, parlement en maatschappelijke verbanden, waaronder het bedrijfsleven;
- "horzel" naar de kerken zelf toe om de gerechtigheidskeuze voor de armen ook zelf waar te maken."²⁷

Het wereldvoedselvraagstuk vormt een van de aandachtspunten van de Werkgroep. Het probleem keert regelmatig terug op de agenda van vergaderingen en in discussienota's voor kerkelijke instanties, verdiepingsteksten en in activiteiten op politiek of maatschappelijk vlak.

II. Verbindingslijnen en evaluatie

In het eerste deel van dit artikel is een beschrijving gegeven van de organisaties die in het IOW participeren en van hun specifieke aandacht voor het wereldvoedselvraagstuk. In dit tweede gedeelte leggen we enige verbindingslijnen en gaan we in op een aantal aspecten met betrekking tot het functioneren van het totale werkveld. Aandacht wordt besteed aan de volgende onderwerpen: coördinatie en afstemming, de samenhang tussen voedselhulp, voedingshulp en structurele plattelandsontwikkeling, de relatie onderzoek, bewustwording en actie en de verhouding fondswerving, educatie en projectkoppeling. Als rode draad hier doorheen loopt de taak en plaats van het Overleg.

1. Op weg naar coördinatie en afstemming

Er zijn in Nederland nogal wat kerkelijke organisaties die zich in meer of mindere mate bezig houden met het wereldvoedselvraagstuk. Het eerste deel van dit artikel getuigt daarvan en het geeft nog niet eens een volledig beeld. Het totale veld kan worden opgedeeld op basis van denominatieve achtergrond, thematische ingang of wijze van fondswerving/financiering. In dit geheel zijn nog weer allerlei kruisverbanden mogelijk. Deze fragmentatie is inherent aan de verzuiling in Nederland en ze

wordt in sommige opzichten nog versterkt door het secularisatieproces onder invloed waarvan kerken soms neigen naar versterking van de eigen organisatie of onderdelen daarvan.

Men kan zich afvragen in hoeverre deze versnippering kostenverhogend werkt en de effectiviteit van het werk negatief beïnvloedt. Het is nauwelijks voor te stellen dat het uitbrengen van veel en divers materiaal over het wereldvoedselvraagstuk door een scala van kerkelijke organisaties bijdraagt aan de kwaliteit van de brochures of werkmappen en aan vergroting van het inzicht onder de achterban over de grondoorzaken van het probleem. Aan de andere kant kan pluriformiteit in sommige opzichten ook heilzaam werken en de verstaanbaarheid en betrokkenheid bevorderen.

Tendenzen

Het gehele terrein overziend lijkt het toch zinvol en noodzakelijk om te komen tot meer coördinatie en onderlinge afstemming. In kerkelijk Nederland zijn op missionair terrein enkele tendenzen zichtbaar die werken in die richting. De NMR vormt een breed, overkoepelend orgaan op het gebied van missie en ontwikkelings-samenwerking binnen de rooms-katholieke geloofsgemeenschap. Het Beraad Internationale Dienst bij de Raad van Kerken is nog niet zo lang geleden ingesteld om meer afstemming te bewerkstelligen tussen de werelddiakonaten van protestantse kerken en de Oud Katholieke Kerk. Het recentelijk geformeerde oecumenische Platform Ontwikkelingseducatie beoogt meer coördinatie tot stand te brengen ten aanzien van vormingswerk inzake ontwikkelings-samenwerking, inclusief het wereldvoedselvraagstuk.

Het IOW opereert in dit totale veld vanuit een geheel eigen, thematische invalshoek maar met een vergelijkbare doelstelling, namelijk "Het gezamenlijk ondernemen van op de achterban gerichte activiteiten van deelnemende organisaties om de betrokkenheid van Nederlanders bij het wereldvoedsel-

vraagstuk te vergroten. Het IOW richt zich primair op organisaties met een kerkelijk of interkerkelijk karakter". Het Overleg is vooral bedoeld om de werkzaamheden van de deelnemende organisaties op het gebied van voedsel en landbouw beter op elkaar af te stemmen en om eendrachtig optreden te bevorderen. Tevens fungeert het als centraal adres voor de uitwisseling van informatie waarover de deelnemende organisaties beschikken en als doorgeeffluik voor informatie van andere instanties in Nederland en daarbuiten. Ten slotte stimuleert het IOW het doen van onderzoek en worden acties ondersteund of geïnitieerd. Het Overleg wil geen nieuw instituut zijn, maar maakt zoveel mogelijk gebruik van de menskracht en infrastructuur van de deelnemende organisaties.

Het meest uitgesproken is de coördinerende rol en platformfunctie van het IOW tot nu toe geweest op educatief terrein. Het uitbrengen van twee handleidingen, Voedingswijzer en Voedingswerk, die een brede verspreiding onder de gezamenlijke achterban hebben gekregen, vormt de concretisering van deze afstemming. Ook in het kader van de elders in dit themanummer kort beschreven koffie-actie vervult het Overleg de functie van platform voor beraad en samenwerking.

2. Van voedsel- via voedings-naar structurele hulp

Diverse participanten in het IOW zijn betrokken bij voedsel-, voedings- of structurele hulp op het platteland in ontwikkelingslanden. In de kring van deelnemers aan het Overleg bestaat algemene consensus dat van deze trits de eerste twee niet de sleutel vormen tot een definitieve bestrijding van honger en ondervoeding. Voedselhulp blijft een noodzakelijk kwaad en ook aan voedingshulp zitten verschillende controversiële kanten. Ze moeten duidelijk worden gezien als fasen in een proces dat uiteindelijk culmineert in ombuiging van machtsverhoudingen en het scheppen van mogelijkheden voor de arm-

sten om aanspraak te maken op voedsel of op de middelen om dit te produceren.

De uitdaging hierbij is hoe noodhulp, revalidatie en structurele agrarische of plattelandsontwikkeling op elkaar kunnen worden betrokken. In het licht van de erkenning dat de voedselsituatie alleen maar duurzaam kan worden verbeterd door vermindering van afhankelijkheid en door structurele verandering, wordt in de beleidsvisies van de deelnemers aan het Overleg met betrekking tot het uitvoerende werk in ontwikkelingslanden een voorkeur uitgesproken voor steun aan basisbewegingen, emancipatoire organisaties, bewustwordingsprocessen, enzovoorts. Volgens Breman vallen echter in de praktijk nog heel wat projecten van particuliere organisaties onder het etiket noodhulp, liefdadigheid of sociaal-infrastructuur opbouw.²⁸ Tegen deze achtergrond van de preferentie voor structurele hulp moet ook nog de vraag naar de kerkelijke specificiteit in dit werk worden gesteld. In hoeverre onderscheidt een keuze of aanpak vanuit de kerken zich van die van overheden of niet-gouvernementele en internationale organisaties? Het IOW wil meedenken in de aangestipte kwesties rond de uitwerking van kerkelijke betrokkenheid bij structurele plattelandsontwikkeling.

3. Onderzoek, bewustwording en actie: een drie-eenheid

Onderzoek, bewustwording en actie vormen duidelijk elementen die bij elkaar horen. Het verzamelen van informatie en het uitvoeren van studies met als doel bewustwording en actie te stimuleren is in de eerste plaats het werkterrein van OSACI. In relatie tot het wereldvoedselvraagstuk heeft het IOW aan dit centrum gevraagd om de mogelijkheden om voor bepaalde producten een alternatief handelsbeleid te realiseren na te gaan.

De vraag is of altijd optimaal gebruik wordt gemaakt van deze facilitaire functie van OSACI. Reflecterend over de actie "Vechten voor voedsel" en de uitwerking daarvan in het "soya-probleem" merkt Schuurman, de voorzitter van Solidaridad, in dit kader op: "Verder is gebleken dat meer onderzoek moet worden gedaan naar exacte gegevens

over de betrokkenheid van bepaalde bedrijven bij ontwikkelingen in Brazilië. Globale aanwijzingen helpen niet".²⁹ Acties moeten dus goed worden onderbouwd met betrouwbare en harde informatie over de koppeling van productiewijzen en over de concrete uitwerking van het beleid van transnationale ondernemingen op de voedselvoorziening in de Derde Wereld. De vraag is of OSACI dergelijk onderzoek zelf zou kunnen doen of dat wellicht samenwerkingsverbanden zouden moeten worden aangegaan met vergelijkbare instellingen in ontwikkelingslanden. Misschien kan ook worden geput uit concrete ervaringen van overzeese partners van de participanten in het Overleg.

4. De verhouding fondswerving, educatie en terugkoppeling

Niet alleen in het werk overzees maar ook in de ontwikkelingseducatie rond het wereldvoedselvraagstuk in Nederland vormt het besef dat de wortels van de honger vaak in onze samenleving zijn te vinden, uitgangspunt van het beleid. De vraag die gesteld kan worden is hoe deze terugkoppeling concreet gestalte krijgt in educatief materiaal. Door diverse auteurs is vooral met betrekking tot dit punt een spanningsveld geconstateerd tussen fondswerving en educatie.³⁰

Met name de kerkelijk verankerde organisaties die het koppelingsmodel hanteren zouden om fondswervende redenen in hun materiaal de worsteling van de armsten om te ontkomen aan onderdrukkende structuren onvoldoende in verband brengen met onze eigen positie en met politiek-economische ontwikkelingen hier. Dit zou dan onvoldoende handelingsperspectief opleveren hoewel daar juist behoefte aan is. We willen deze thematiek hier niet verder uitwerken maar slechts aangeven dat ze, voorzover ze het wereldvoedselvraagstuk betreft, de aandacht heeft van het IOW. Ten slotte ligt er de vraag of de mogelijkheden voor terugkoppeling, zeker die met betrekking tot de structurele dimensie van het hongerprobleem, niet reeds opgenomen zouden moeten worden bij het opstellen van project- of programma-aanvragen voor medefinancieringsorganisaties, Vastenactie of wereldidiaten. Deze voorwaarden zouden dan

moeten worden opgenomen in de beleidsstukken van deze organisaties. Deze problematiek komt aan de orde binnen het Platform Ontwikkelingseducatie. Hiermee onderhoudt het IOW een werkrelatie.

Slotopmerking

In het bovenstaande is met betrekking tot het functioneren van het kerkelijk veld ten aanzien van het wereldvoedselvraagstuk een aantal vragen opgeroepen. Deze verdienen nadere reflectie en uitwerking. Het IOW wil daartoe bijdragen en het forum zijn waarbinnen verdere samenwerking en afstemming gestalte krijgen. Dit met het oog op verbetering van de voedselsituatie in de wereld, waaraan ook vanuit de kerken wordt gewerkt.

1. Met dank aan diverse afgevaardigden in de plenaire vergadering van het IOW voor opmerkingen n.a.v. de beschrijving van hun organisatie.
2. Naast ICCO en Cebemo behoren het niet aan een levensbeschouwing gebonden Novib en het humanistisch geïntendeerde Hivos tot de vier Nederlandse medefinancieringsorganisaties.
3. ICCO, *Gerechtigheid en Barmhartigheid, Woudschoten III beleidsoriëntaties*, z.j., blz. 5.
4. *Ibid.*, blz. 7.
5. ICCO, Jaarverslag 1986, Zeist, blz. 11.
6. *Ibid.*, blz. 56.
7. *Ibid.*, blz. 48.
8. Cebemo, *Kontakt met mensenn in tachtig landen*, jaarverslag 1986, Oegstgeest.
9. *Ibid.*, blz. 29.
10. *Ibid.*, blz. 5.
11. Het Beraad Internationale Dienst bij de Raad van Kerken is een werelddiakonaal overlegorgaan waarin wordt deelgenomen door de protestantse kerken en de Oud Katholieke Kerk.
12. SOH, *Afdeling Voedingshulp*, Utrecht, 1987, blz. 2.
13. *Ibid.*, blz. 5, n.a.v. VPO-Nota Tweede Kamer, 1982.
14. SOH, *Overzicht VPO-projecten per 31-7-1987*.
15. Goosen J., J. van Kesteren, B. Schennink, *Geven om en geven aan de Derde Wereld (Derde Wereldorganisaties, fondswerwing en educatie)*, Studiecentrum voor Vredesvraagstukken, Cahier 36, Nijmegen, blz. 59.
16. BVA, *Interne notitie*.
17. Statuten BVA, zie: M. Dunselman, *Een onderzoek naar het beleid van de Bisschoppelijke Vasatenactie 1961-1984*, Utrecht, z.j., blz. 38.
18. Lin J. van, *In gesprek met Bart Schuurman, Solidaridad - van afwentelen naar omwentelen*, in *Wereld en Zending* 13(1984)no.4, p. 327.
19. GDR, *Beleidsnota Werelddiakonaat Driebergen*, z.j., blz. 19.
20. *Ibid.*, blz. 12.
21. *Ibid.*, blz. 29.
22. *Ibid.*, blz. 30.
23. Statuten OSACI.
24. IKVOS, *Koppeling en terugkoppeling, beleids- en werkplan 1986-1989*, Den Haag, 1986, blz. 7.
25. *Ibid.*, blz. 14.
26. KVM, *Voortgangsnota vna de KVM behorende bij het deputaatschap voor Zending en Werelddiakonaat van de Gereformeerde Kerken in Nederland*, Leusden, juni 1984, bijlage 2, blz. 3.
27. K&O, *Interne notitie*.
28. Breman J., *Evaluatie en de behoefte eraan*, in: D. Kruijt, M. Vellinga, *Ontwikkelingshulp getest: resultaten onder de loep*, Muiderberg, 1983, blz. 177.
29. Zie 18, blz. 330.
30. Zie 15 en ook: Fun J.H., *Fondswerwing en edukatie*, Werkgroep Kerk en Ontwikkelingssamenwerking van de Raad van Kerken, Utrecht, 1981.

Drs. Gert de Gans is ontwikkelingsgeograaf. Tussen 1977 en 1985 was hij uitgezonden door het Algemeen Diakonaal Bureau van de Gereformeerde Kerken en werkzaam voor de afdeling plattelandsontwikkeling van de Raad van Kerken in Kenya. Momenteel is hij coördinator van het Interkerkelijk Overleg Wereldvoedselvraagstuk.

Visies op voedsel, de kerken aan het woord

De denkbeelden van theologen en de uitspraken van kerkelijke woordvoerders komen in dit nummer afzonderlijk aan de orde. Zij vallen niet altijd samen.

De verantwoordelijkheden zijn verschillend in de geloofsgemeenschap. Zij kunnen elkaar zeker inspireren.

Kieft verzamelde rond het thema voedsel, honger, landbouw, boeren een groot aantal kerkelijke uitspraken en documenten.

Hij volgt min of meer een geografische indeling.

De documenten laat hij voor zichzelf spreken. Daarom zijn de citaten uitvoerig. Gaan de kerken het platteland (her)ontdekken?

"God is de Schepper van het mooiste te midden van de chaos. Hij is de tuinier van gerechtigheid en vrede te midden van de wildernis. Vandaag is die wildernis onmiskenbaar in politieke, economische en sociale systemen die hun overheersing via technologie versterken. Wij, mensen van God, zijn geroepen tuiniers te zijn van Gods Schepping. God schiep de tuin van gerechtigheid en vrede, shalom, en wij zijn geroepen die te behouden en te bewaren."

Op alle plaatsen en tijden hebben gelovigen (en kerken) zich beziggehouden met voedsel. Dat begon al in het paradijs. Later laten diverse profeten dit thema niet ongemoeid. Zij zien honger en leggen duidelijk verband met politieke en economische structuren.

De laatste jaren krijgen deze vragen weer grote aandacht, overal. Als we uitspraken van kerken en haar organisaties over de *hongerproblemen* in hun land naast elkaar leggen, blijken er nogal wat overeenkomsten, zelfs tussen armste en rijkste landen. Overal wordt de landbouw geanalyseerd als over honger wordt nagedacht, overal komen problemen van boeren (en soms boerinnen) ter sprake. Overal worstelen zij met technologie, met locale en mondiale economische vragen, met grondbezit en met de Schepping. Overal spant het

op het platteland tussen produktieverhoging met behulp van technologie en de kennelijk logisch daaruit voortvloeiende uitstoot van boerengezinnen. In Europa kon deze uitstoot grotendeels worden opgevangen in o.a. industrie en dienstensector, doch de grote slums in de derde wereld bewijzen dat die werkgelegenheid daar niet is. Hoe dan met modernisering om te gaan, wordt een essentiële vraag in rurale ontwikkeling. Honger en landbouw worden als onlosmakelijk verbonden gezien. Geen wonder dat de Wereldraad van Kerken het huidige crisisbesef verwoordt met *Globalization of the crisis in farming and agriculture*². Honger blijkt hiervan een logisch onderdeel te vormen.

In dit artikel proberen we zicht te krijgen op uitspraken en analyses van

kerken en christelijke organisaties van verschillende windstreken. Bij deze verkenning zoeken we niet direct naar cijfermatige feiten – de orde van grootte van het probleem veronderstel ik bij de lezers van *Wereld en Zending* in grote lijnen bekend – maar naar duidelijke standpunten en soms ook praktische voorstellen.

1. Azië

Op een regionale conferentie van Kerk en Samenleving van de Wereldraad met de Filipijnse Raad van Kerken te Manilla (1986) analyseren de kerken vragen van voedsel en macht.³

"Gericht als zij is op bevordering van integriteit en heelheid van relaties in alle delen van de Schepping, moet de kerk strijden voor de bescherming en *voeding* van alle mensen, speciaal van hen die gemakkelijk ten prooi vallen aan onrechtvaardige structuren en machten die mensen tegen elkaar uitspeelen en vernietigen.

Zucht naar winst en macht concentreert macht in de handen van enkelingen. Deze machtsstructuren scheppen denkwijzen die haar rechtvaardigen en versterken. Commerciële winst en nationale veiligheid bijvoorbeeld worden zeer belangrijke termen, en een daartoe geschikte houding wordt gevormd door voorlichting en media, zodat de mensen deze termen gaan zien als de enig mogelijke realiteit.

... schade aan het milieu is hand in hand gegaan met degradatie van de menselijke arbeid. Wij erkennen dat in verschillende culturen verschillende opvattingen leven omtrent arbeid en dat tevens de invloed van nieuwe technologieën daarmee verschilt. Wij ondersteunen de mening, dat het zogenaamde protestantse werkethos niet bij ons past en vervangen moet worden door een ethos dat zowel regionale, culturele als godsdienstige tradities respecteert."

Dit citaat geeft aan hoe de voedselproblematiek geanalyseerd wordt als een onderdeel van economische, technologische en culturele machtsverhoudingen. De conferentie formuleert drie hoofdtaken voor de kerken waar het woord voedsel niet

meer in voorkomt:

Zichtbaar maken van politieke en economische structuren die dominerende in plaats van dienende technologieën bevorderen.

Starten van programma's om *kwalityke effecten* van technologische veranderingen *tegen te houden en bij te sturen*.

Opzetten van *solidariteitsnetwerken* tussen mensen uit Azië en de Pacific, met name de slachtoffers.

2. Afrika

In Afrika staan honger en voedsel steeds meer in het centrum van technologische bezinning. Dr. Bengu, verbonden aan de Lutherse Wereldfederatie sprak erover op een conferentie van de Vereniging van Christelijke Leken Centra in Afrika.⁴

"Wij zouden in Afrika eigenlijk een theologie van voedsel en honger moeten ontwerpen, die Afrikanen mobiliseert *zichzelf te voeden*. ...Er is één brandende vraag waarop een theologie of ideologie van ontwikkeling zich zou moeten richten: Waarom zijn de Afrikanen arm, terwijl Afrika zo rijk is aan mensen en natuurlijke hulpbronnen?...

De *verdeling van inkomen* en andere voordelen van ontwikkeling binnen de landen zelf wordt gekenmerkt door *grote ongelijkheid*. De sleutelvraag in economische termen is: Wie zal het beheer hebben over, en profiteren van Afrika's hulpbronnen? ...Afrika's hulpbronnen moeten niet meer worden beheerd door en gebruikt worden ten gunste van de Afrikaanse elite, de transnationale ondernemingen van Europa en Noord-Amerika als Afrikanen honger lijden. Het antwoord op de Afrikaanse honger en onderontwikkeling zou niet voedselnoodhulp moeten zijn, maar economische gerechtigheid."

Hij vervolgt met de overweging, dat de mensen zelf hun eigen ontwikkeling ter hand moeten nemen. Ontwikkeling verstaat hij als een proces naar een volledige en overvloedige levensstijl voor allen, in harmonie met de natuurlijke omgeving. Dit is een concept van *evenwicht* dat verschilt van het westerse concept van

voortgang. Kerken zouden deze ontwikkeling moeten bevorderen maar de eerlijkheid gebiedt Bengu zich af te vragen:

"...of de kerkelijke betrokkenheid bij het verwijderden van de oorzaken van honger sterk genoeg is om te kunnen leiden tot een *gemeenschappelijke christelijke strijd* om onrechtvaardige structuren te ontmantelen? Kunnen christenen in het Zuiden rekenen op christenen in het Noorden?"

Zijn aanbevelingen volgen logisch uit deze analyse. Ook hier wordt geen specifiek voedselbeleid meer benoemd, maar ziet Bengu dat als onderdeel van autochtone ontwikkeling. Hij roept kerken op, nieuwe basis-ontwikkelingsmodellen te bevorderen die lokale hulpbronnen en mensen inzetten en zichzelf onder kritiek durven stellen en bij te willen sturen, bijvoorbeeld niet meer alles door zendingarbeiders laten bepalen, maar zelf doelstellingen formuleren zoals niet alleen leiderschap van mannen maar ook van vrouwen.

Transformatie

Tijdens een recent bezoek aan Nederland werkte Bengu een en ander verder uit. De kern legt hij in de noodzaak tot "social transformation", verandering van de samenleving. Produktieverhoging in losstaande projecten noemt hij geen oplossing. Projecten kunnen wel een goede rol spelen in bewustwording en educatie en een voorbeeldfunctie vervullen, *mits* ingekaderd in dat proces naar sociale transformatie, waarin hij godsdienst een centrale rol ziet spelen. Daarom gaat het om theologie en een ideologie van ontwikkeling in harmonie met de natuur, zeg maar het pakket van vrede, gerechtigheid en behoud van de Scheping. Vrijwel geheel deze analyse komt ook sterk naar voren in het CDAA-studierapport over de oorzaken van de honger in Afrika.⁵ CDAA staat voor Churches' Drought Action in Africa. Het is een werkstuk van

zestig Afrikaanse wetenschappers onder leiding van dr. Bengu, met medewerking van enkele internationale organisaties, Caritas Internationalis, de Wereldraad van Kerken en de Lutherse Wereldfederatie.

De belangrijkste conclusies van de studie zijn:

1. Droogte is niet de hoofdoorzaak van honger in Afrika.
2. Honger is de uitdrukking van armoede en van processen van onderontwikkeling.
3. De oorzaken zijn te herleiden tot westerse bemoeienissen met Afrika, waarbij zowel internationaal als intern ongelijke machtsverhoudingen zijn versterkt.

De CDAA wil als Churches' Development Action in Africa proberen de kerkelijke ontwikkelingshulp te coördineren, zoals uit de aanbevelingen te merken is:

Oproep aan de lokale Afrikaanse kerken tot ontwikkelingseducatie en tot steun aan initiatieven tot eigen voedselvoorziening.

Oproep aan zusterkerken elders tot morele, materiële en technische steun aan Afrikaanse kerken en volken om de kwalijke structuren te ontmantelen en om afrikanen zelf te doen participeren in hun eigen ontwikkeling.

Oproep tot onderlinge kerkelijke samenwerking, bijvoorbeeld om te voorkomen dat er geïsoleerde eilandjes van welvaart zouden ontstaan en te bevorderen dat er geïntegreerde benaderingen komen. Een praktisch argument voor meer oecumene.

3. Latijns Amerika

Bisschoppen en kloosteroversten in het Noord-Oosten van Brazilië hebben in 1973 de "noodkreten van hun volk gehoord", inclusief de honger en het landbouwprobleem.⁶

"De kadasteropname van de bebouwbare

gronden die in 1967 door het Braziliaanse instituut voor landbouwhervorming (IBRA) werd verricht, wees uit, dat 50% van de ingeschreven gronden braak lag. Dat deze gronden... niet bewerkt kunnen worden is de oorzaak van de ondervoeding en de *hongersnood* bij de plattelandsbevolking...

Verstoten in de landbouwsector, uitgebuit en zonder uitzicht op grond, blijft de landbouwer alleen nog de weg open om te vechten voor de grond of om uit te wijken naar de stedelijke centra van de streek, naar São Paulo of naar een ander gebied waar hij verder wordt uitgebuit als goedkope handlanger bij de bouw van Brasilia of de Transamazonesnelweg... om zijn elementairste nood te lenigen, zijn honger te stillen. ...Ook zij worden slachtoffer van het marginalisatieproces dat inherent is aan het systeem."

Vier jaren later (dec. 1977) bespreken 21 bisschoppen van het Zuid-Amerikaanse continent, in Bogota, weer "De problemen van de grond".⁷ Zij "...herhalen dat de vrije, actieve en verantwoordelijke participatie van de boeren de noodzakelijke voorwaarde is om tot rechtvaardige oplossingen te komen.

Ons pastoraat onder de boeren moet ontstaan in het leven te midden van hen. We moeten laten zien dat we vertrouwen hebben in de werkdadige kracht van gebed en vasten. Ons pastoraat moet het de boeren mogelijk maken toe te treden tot basisgemeenschappen, tot vakbonden en boerenorganisaties. Wij moeten ook respect tonen als boeren opkomen voor hun recht op grondbezit. Er zijn evenwel gevallen waarin de kerk als enige kan spreken voor hen die geen stem hebben. Dat wil in dit geval zeggen, zich teweer te stellen tegen de macht van de kleine rijke groep die alle macht in hun handen concentreert; dat wil ook zeggen de profetische missie vervullen tegenover regeringsautoriteiten en tegenover de publieke opinie, door op te komen voor de rechten van de boeren".

Getuige een recent artikel in Trouw⁸ maken bisschoppen dit momenteel waar via een half miljoen pamfletten met hun waarschuwing tegen de anti-christelijke activiteiten van de grootgrondbezitters-organisatie UDR, die drie jaar geleden is opgericht als reactie op de plannen voor

agrarische hervorming. UDR-leden worden uitgesloten van alle christelijke bewegingen en lekenorganisaties.

Alternatieve methoden

Als andere concrete uitwerking van deze in Zuid-Amerika al jaren gehanteerde analyses onderzocht CESE, Oecumenische Organisatie voor Dienstverlening en Educatie, in 1985-87 de gevolgen van de invoering van moderne landbouwpraktijken.⁹ De algemeen secretaris dr. Enilson Rocha Souza hoopt, "dat de kerken metterdaad hun solidariteit tonen met ondersteuning van onze protesten en hulp aan concrete projecten van voedselproductie waarin alternatieve methoden worden toegepast die reeds op hun bruikbaarheid zijn getoetst. Die projecten, die een bolwerk vormen tegen dood, ziekte en chemische verontreiniging, willen zich inzetten voor wat in dit leven als hoogste moet gelden, de Schepping ongeschonden te bewaren". Hij bepleit dus, zoals de Afrikaan Bengu hiervoor, concrete projecten op voorwaarde dat deze zijn ingekaderd in een bepaalde gewenste maatschappijverandering. Uit de conclusies van de CESE-secretaris Rocha Souza citeren we:

"We zetten in dit werkstuk twee verschillende modellen van landbouwontwikkeling tegenover elkaar.

Het meest gangbare, hier het *conventionele model* genoemd, brengt een intensief gebruik van chemische middelen met zich mee, met alle opgesomde ongemakken voor de gezondheid, het milieu, de landbouwproductie zelf en de ontwikkeling van onze industrie. Om het invoeren ervan te rechtvaardigen gebruikte men als argument de noodzaak "meer voedsel te produceren voor de hongerigen", alsof het probleem van de honger opgelost zou zijn met het bereiken van een hoge graad van moderne technologische ontwikkeling. Vandaag de dag wordt het verband tussen de aanwending van chemische bestrijdingsmiddelen

en de opvoering van de productiviteit in de landbouw reeds in twijfel getrokken.

Het *andere model van alternatieve methoden*, dat door de experimentele activiteit van vele groepen en projecten door heel Brazilië werd verspreid, heeft een markante plaats verkregen, wijst een weg naar meer gezondheid, meer ecologisch evenwicht, een weg die gemakkelijker begaanbaar is voor de grote massa van kleine en arme boeren... Ondanks dat moeten we vaststellen, dat nog maar een klein deel van de Braziliaanse landbouwers gebruik maakt van alternatieve methoden. De reden hiervoor moeten we vinden via een evaluatie van de beperkingen en mogelijkheden voor alternatieve methoden in Brazilië.

Een van de *beperkende factoren* is het economisch en sociaal belangencomplex dat zich gevormd heeft rondom de continuering van het conventionele model (of "groene revolutie", de landbouwindustrie, enz.). De belangen van grote landbouwbedrijven en grote industrieconcerns (meestal multinationals) van hulpmiddelen voor de landbouw, met opslag- en verwerkingsinstallaties, of transport- en distributiebedrijven.

Noemen we hier ook nog de banken, die optimaal voordeel hebben weten te trekken van de door de regering geboden kansen bij het subsidiëren van een algemener gebruik van hulpmiddelen voor de landbouw. Grootscheepse reclamecampagnes hebben ervoor gezorgd dat in de steden consumptiegewoonten zijn gegroeid, gebaseerd op het gebruik van gestandaardiseerde levensmiddelen, geproduceerd volgens de eisen van de moderne landbouw.

Het conventionele model is ook nauw verbonden met de prioriteit die aan gewassen wordt gegeven die exportprodukten moeten leveren, waardoor overheidssteun vrijwel ontbreekt voor gewassen die het voedsel voor binnenlands gebruik moeten bieden. En daaruit zijn weer problemen in de voedselvoorziening en zelfs een beduidend *voedseltekort* voortgekomen.

Dat het conventionele model zo'n allesbeheersende plaats heeft gekregen is te wijten aan permanente medewerking van de overheid in de laatste derig jaren. Ondanks dit alles gaan bij steeds meer landbouwers, deskundigen, politici en consumenten de ogen open voor de crisis van dit model (economisch tegenvallende resultaten, schade aan het milieu, averechtse sociale gevolgen) en de reactie blijft niet uit."

Samengevat komt de conclusie neer op de stelling, dat moderniseren van landbouw, via nationale elitegroepen met een machtspositie op de vrije wereldmarkt, leidt tot honger. Zeer sterk is dan ook de uitvoerige beschrijving van het zoeken naar ecologische alternatieven en experimenten. Men stelt deze niet als absolute alternatieven, doch meent dat deze benaderingen vele actuele platelandsproblemen sterk kunnen verlichten. Dit lijkt ons in Rural Mission (zie hierna, onder punt zeven) een vrij essentieel thema voor verdere bezinning; welke afstand moeten we nemen van de vertechnologiseerde landbouw en welke zijn de minimale ecologische houdbaarheids- en integriteitseisen; is een synthese mogelijk of niet?

4. Overeenkomsten

Voordat we de overstap maken naar analyses van kerken in technologisch sterk ontwikkelde landen, willen we de tot nu toe geschetste visies uit de derde wereld bezien op eventuele overeenkomsten.

Eigenlijk alle elementen van deze visies op het voedselvraagstuk vinden we terug in diverse *mondiale verklaringen* van katholieke en protestantse zijde, zoals de toespraak van paus Paulus VI in 1974 tot de wereldvoedselconferentie in Rome¹⁰, de slotverklaring van de 12th General Assembly in 1983 van Caritas Internationalis¹¹ en de verklaring *Food in the 1980's* van de Wereldraad van Kerken.¹² In deze verklaringen wordt onomwonden gesteld, dat het huidige beleid en de trends in voedselproductie en -verdeling (inclusief internationale handel) uitmonden in het schandaal van de honger voor miljoenen mensen. De lidkerken worden er in opgeroepen het voedselbeleid van hun regeringen en van internationale organisaties scherp te analyseren en te volgen. Dit soort oproe-

pen heeft in Nederland onder andere geleid tot de publikatie *Nederland en de hongervan OSACI*, Oecumenisch Studie- en Actiecentrum voor Investeringsen.¹³ In 1983 scherpt de zesde Assemblee van de Wereldraad van Kerken in Vancouver deze verklaringen aan.¹⁴ Het accent verschuift naar diepergaande analyse van wat er in het veld gebeurt, om te vervolgen met een eerste aanzet tot *Integrity of Creation*. De kerken worden opgeroepen te belijden, dat zij falen om gelovige en verantwoordelijke beheerders van God's Schepping te zijn. Ook de oproepen tot actie worden aanzienlijk gedetailleerder en uitdagender: "...de leiding te nemen in het voorbereiden voor de toekomst, samen met de wetenschappelijke wereld, om te verzekeren dat de oorzaken van de internationale voedselwanorde besproken worden bij elke technologische ontwikkeling; het aanklagen van het IMF-beleid dat honger en ondervoeding van de armen verergert."

Technologie

Het begrip technologie blijkt in veel recente analyses een centrale rol te spelen. In 1979, op de Conferentie van de Wereldraad over Geloof, Wetenschap en Toekomst, te Boston¹⁵, wordt de invloed van de technologische ontwikkelingen centraal gesteld, ook bij de vragen rond voedsel, landbouw en Schepping. Van de uitgebreide beschrijvingen halen wij hier een deel van de conclusies aan:

"Om dit probleem samen te vatten en de uitdaging duidelijk te doen uitkomen, kunnen we zeggen dat de landbouwtechnologieën in de verschillende biozones van de wereld over het algemeen niet houdbaar zijn. Deze nieuwe situatie werd in minder dan één generatie geschapen; wij hebben zelfs nog minder tijd om de overgang mogelijk te maken naar een houdbare wereldwijde gemeenschap. Er bestaan geen alternatieve mogelijkheden indien grond, water, gras, vis en bossen uitgeput raken, zoals bij de energiecrisis.

Onze tijd vereist een nieuwe ethiek van het land, een nieuwe eerbied voor de grond en een beter begrip van onze afhankelijkheid. De concepten van *rechtvaardigheid*, van *participatie* van de gemeenschap in de beslissing hoe het land (de grond, het water, het bos en het plantendeek) gebruikt dienen te worden, en *houdbaarheid* in de dichtbij liggende toekomst van landbouw- en visserij-industrieën, geven de inhoud van deze nieuwe ethiek aan. Deze concepten geven hoop voor de toekomst.

Uit de aanbevelingen noemen we samenvattend: houdbare landbouw in ontwikkelde en ontwikkelingslanden, opslaan van oogsten op plaatselijk vlak, minder monocultures, in eigen behoeften voorzienende voedselproductie, etc., maar ook de waarde van inheemse technologieën erkennen, herziening van landeigendom en bosbouwprogramma's aan te moedigen en de vernietigende exploitatie van tropische wouden een halt toe te roepen.

Deze aanbevelingen komen in de buurt van de conclusies van de hiervoor genoemde analyses van het Braziliaanse CESE.¹⁶

Wellicht heeft de conferentie in Boston het inzicht versterkt in de wereldwijde overeenkomsten inzake de invloed van technologie. Die problemen spelen niet alleen in ontwikkelingslanden, ook in rijke landen, zoals we hierna zullen zien.

5. Europa en Noord-Amerika

In enkele landen van Europa, en ook in Noord-Amerika, hebben diverse kerken inmiddels hun solidariteit met het wereldvoedselvaagstuk doorgetrokken naar en gekoppeld aan *hun eigen landbouwproblematiek*. Het blijkt, hoe sterk de parallellen zijn met de al aangegeven analyses uit de derde wereld. Engeland, de V.S., Duitsland en ook enkele aarzelende eerste stappen in de Nederlandse kerken, alsmede de Europese Gemeenschap, laten we hierna de revue passeren.

Engeland

In Engeland werd reeds in 1976 in een eerste kerkelijke consultatie in Hereford een aanzet gegeven tot systematische benadering van de eigen plattelandsproblematiek. Het lijkt wel een "concilair procesje" rond plattelvragen. Er werd besloten: "te gaan naar waar de mensen zijn, te spreken met zoveel mogelijk niveaus in de samenleving, mensen tot hun eigen agenda aan te moedigen, liever scholing en ervaring van mensen van de streek te benutten dan van mensen erbuiten". Er komt dan ook een breed scala van zaken aan de orde: grondbezit, transport, ontsluiting, scholing, gezondheidszorg, werkgelegenheid, theologische bezinning.

Dit proces mondt uit in een tweede consultatie in 1986 waaruit we enkele conclusies noemen:

Plattelandsgemeenschappen bestaan niet alleen uit boerengezinnen.

Het boeren is onzekerder dan in 1976.

Armoede is veel meer verspreid dan verwacht werd.

Er bestaat instemming met nieuwe wijzen van "theologie bedrijven" en bijbellezen in het licht van persoonlijke ervaringen, zoals in de basisgroepen in Latijns Amerika.

Ruraal pastoraat behoeft specifieke kennis en vaardigheden.

Om anderen te kunnen leren en leiden, moet de kerk in staat zijn tot zelf leren en luisteren en kwetsbaar zijn.

De kerk heeft een drievoudige opdracht ten plattelande: de priesterlijke, de pastorale en de profetische opdracht.¹⁷

Deze ervaringen lijken zeer relevant voor ons beter begrip van en visie op de plattelandsproblematiek in de derde wereld. Deze analyses in de eigen leefsituatie in Engeland kunnen helpen de ogen te openen voor gelijksoortige ervaringen in de derde wereld.

Noord-Amerika

Soortgelijke ervaringen vinden we in de Verenigde Staten. Het is boeiend

te zien hoe reeds in de twintiger jaren, vanuit de betrokkenheid van missie en zending bij de honger en het platteland in de VS en elders in de wereld een visie werd ontwikkeld op Agricultural Mission, die vele jaren later uitmondt in "verbindingen leggen tussen kerken en plattelandsbevolkingen die lijden onder de onmenselijke gevolgen van centralisatie in de wereldeconomie, inclusief de VS-landbouw".¹⁸

Van de actuele kerkelijke activiteiten rond plattelands- en hongervragen in de VS zullen we twee zaken noemen: het hoofdstuk landbouw uit de pastorale brief van de katholieke bisschoppen over de economie (1986) en de oecumenische Prairiefire Rural Action, een netwerk van plattelandspastoraat met duidelijke politieke vertakkingen.

In de pastorale brief van de bisschoppen¹⁹ kwam het hoofdstuk over voedsel en landbouwbeleid pas later tot stand, in mei 1985, omdat men zich toen alsnog realiseerde, dat ook de Amerikaanse landbouw in een ernstige crisis was terechtgekomen met zeer veel faillissementen en gedwongen verkopen van bedrijven. En waar boerengezinnen wegtrekken, houden zakenleven, scholen, enzovoorts het ook niet lang meer vol: waar vier boeren failliet gaan en wegtrekken, moet één zaak sluiten.

Als oorzaken zien zij onder meer de door allerlei technische ontwikkelingen in gang gezette uitbreiding van de bedrijfsgrootte en de daarmee samenhangende grote investeringen en de lagere afzet buiten de V.S. Deze bedrijven werden in grote omvang opgekocht door financiële instellingen en grote investeerders om deze vervolgens om te vormen tot grote, zeer kapitaalintensieve en industrieel geleide agrarische bedrijven.

In 1985 wordt bijna de helft van al het voedsel in de V.S. geproduceerd op 4% van de boerderijen met een jaaromzet van meer dan 200.000 dollar. Dit bracht vooral de min of meer traditionele gezinsbedrijven van middelgrote omvang (40.000-200.000 \$) in

ernstige moeilijkheden, terwijl kleinere bedrijven (die totaal 13% van het voedsel telen op 75% van alle bedrijven) van de etnische minderheden vrijwel geheel zijn verdwenen. Zij werken nu als landarbeiders onder vaak slechte omstandigheden. (Volgens de bisschoppen moeten boeren zich dan ook niet langer tegen vakbonden verzetten!) Ook wijst de brief op fatale gevolgen voor het milieu.

De aanbevelingen zijn duidelijk: instandhouding van middelgrote gezinsbedrijven die nu in het hart van de crisis zitten, via bescherming van de economische levensvatbaarheid ervan, instandhouding van het boerenberoep op het platteland als waardevolle vorm van werkgelegenheid en het zorgvuldig beheren van de natuurlijke hulpbronnen. Kansen liggen in hervorming van crediet- en belastingmaatregelen, bijvoorbeeld voor schuldsanering, in inkomenssteun met quoterig, in technische ontwikkelingen voor specifiek middelgrote bedrijven, oprichting van coöperaties en in milieumaatregelen.

Eigenlijk ligt het enige verschil met de verklaringen van de nationale Raad van Kerken in de VS in dit punt van etnische minderheden. De Raad noemt het gevaar van "gewelddadige anti-semitische en racistische reacties op de plattelandscrisis". Verder is hun verklaring wat analyse en aanbevelingen betreft vrijwel identiek aan de brief van de bisschoppen: "als kerkleiders en leden kunnen wij niet blijven zwijgen over de pijn op het platteland, laten we eraan werken in geloof, hoop en actie."

Vele kerken richten zich actief op deze problematiek, getuige het brede scala van activiteiten en inzet. Ds. David L. Ostendorf, directeur van Prairiefire Rural Action, geeft een overzicht van strategieën van *pastorale* en *profetische* antwoorden op de rurale crisis.²⁰ In Prairiefire Rural Action werken een aantal kerken met diverse betrokken sociale groeperingen samen. Ostendorf noemt de volgende strategieën:

Schep gelegenheid tot ontmoeting en praten over de crisis op bijvoorbeeld wijkavonden of in themagroepen. Ook in kerkgebou-

wen en bijzalen.

Geef informatie over crisiszaken op diverse vergaderingen.

Voer regelmatig pastorale gesprekken met de slachtoffers en maak uitzendingen over landbouw en boerengezinnen.

Laat boerengezinnen hun verhaal vertellen, help hen over de verwarring heen te komen.

Geef informatie over hulpcontacten voor slachtoffers, inclusief juridische en financiële bijstand en advies, advocatuur en telefonische SOS-lijnen.

Wees aanwezig bij faillissementen en openbare verkoop voor pastorale steun.

Vergezel boerengezinnen in gesprekken met geldschieters, vooral als de relatie gespannen is.

Preek over de crisis en haar gevolgen, help hen hun schuldgevoel te dragen en zoek kracht en hoop.

Geef *voedsel*, gebruiksvoorwerpen, waar mensen geen geld meer hebben voor fundamentele zaken van het bestaan.

Doch hij noemt het helpen van de slachtoffers niet voldoende. Volgens de *profetische* opdracht moeten we ook proberen onze mensen mee te laten doen in de politieke antwoorden voor verandering. Na de persoonlijke heling komt de maatschappelijke. Het begrip *healing church* tilt hij dus uit boven de gezondheidszorg. Naast het begrijpen van de crisis vindt hij het essentieel, de bijbelse visies op land en het verbond tussen God, de mens en het land te onderzoeken, een visie op een rechtvaardige toekomst voor het platteland. Onderdeel hiervan is het beter gebruik van kerkelijk geld en kerkland en het streven naar een houdbare landbouw, door ons te bezinnen op de brede morele en ethische aspecten van de huidige manier van voedselproductie.

Duitsland

In Duitsland heeft deze bezinning in 1982-83 polemische omvang aangenomen met de campagnes "Honger door overvloed" van "Brot für die Welt". De link met de eigen landbouw komt in 1984 scherp naar vo-

ren in de studie van de "sectie sociale vragen" (Kammer für Soziale Ordnung) van de Evangelischen Kirchen in Deutschland, getiteld "Landbouw in het spanningsveld tussen groeien en wijken, ecologie en economie, honger en overvloed". De aanbevelingen betreffen zowel de verhouding met de Derde Wereld als de betrokkenheid van kerken op de eigen landbouwproblemen, als respect van de landbouw voor de Scheping. We noemen, om de gedachte te bepalen, alleen de trefwoorden van de visie op de taken voor de kerk: eredienst, "zielzorg" ofwel pastoraat en politiek maatschappelijk engagement.²¹ Dit lijkt sterk op de hiervoor genoemde taakstelling van de kerkelijke consultatie in Engeland (Hereford 1986): de kerken hebben een priesterlijke, een pastorale en een profetische opdracht naar het platteland.

Nederland

Wat is er inmiddels in Nederland op gang gekomen rond vragen van honger en platteland? Diverse groepen binnen en buiten de landbouw komen met kritische visies op de Nederlandse en overzeese landbouw. Kerkelijke instanties reageren tot nu toe voornamelijk op wat via derde wereldpartners hierover op ons bordje komt. Via een gemeenschappelijke visie "Het wereldvoedselvraagstuk: op weg naar een geïntegreerde benadering binnen de kerken" vormen 15 kerkelijke instanties het Interkerkelijk Overleg Wereldvoedselvraagstuk (IOW).

De Raad van Kerken in Nederland spreekt zich voor het eerst analyserend uit op wereldvoedseldag 1985: "Honger is een politiek probleem dat ten diepste vraagt om wijziging van machtsverhoudingen op lokaal, nationaal en internationaal niveau. Vanuit het Evangelie worden wij opgeroepen partij te kiezen voor de

macht-lozen. Er wordt vanuit de derde wereld voortdurend aandacht gevraagd voor de structurele componenten van dit vraagstuk en met name voor de betrokkenheid van westerse landen bij het creëren en in stand houden van armoede en honger".²²

Smallere visie

Hoewel deze verklaring ook wijst op de samenhang met Nederlandse landbouwactiviteiten, bedoelt het slechts die welke negatief zijn voor de derde wereld en bedoelt het niet de vraag te stellen naar gerechtigheid binnen de Nederlandse landbouw zelf. Dat komt pas aan de orde als de sectie sociale vragen van de Raad de "Studiegroep Landbouw" opricht, die in 1988 met een rapport zal komen. In Nederland zien we dus een enigszins smallere visie dan we in diverse andere landen zien, waar over landbouw en honger nagedacht wordt, inclusief de eigen landbouw.

Zelfbeschikking

Wanneer we gaan citeren uit de IOW-visie zouden we veel herhalen wat hiervoor reeds werd aangehaald: we zullen ons dus beperken tot enkele nog weinig aangestipte passages. Daarin komt naar voren:

"dat zich de afgelopen decennia een verflechting van de activiteiten van verschillende sectoren van de economie heeft voorgedaan binnen MNO's, waarbij onderscheid tussen productieonderneming, handelsonderneming en financieringsonderneming steeds moeilijker te maken is.

Landbouwproducten worden ontleed in basiselementen zoals eiwitten en vetten en koolhydraten, die vervolgens worden gebruikt voor nieuwe voedingsmiddelen. Na enige bewerkingen kan de voedselindustrie bijvoorbeeld kiezen of ze melkeiwit of soja-eiwit, plantaardige of dierlijke vetten gebruikt als grondstof. Denk aan de koffiocreemers, die de zuivelcoöperatie DOMO maakt met geïmporteerde plantaardige vetten. Uiteindelijk komt de Nederlandse veehouder in concurrentie met de Amerikaanse en Bra-

ziliaanse sojater... De oplossing komt niet dichterbij door te wedden op de sterken in dit ontwikkelingsproces, maar door de voedselproductie door en voor mensen voorop te stellen... Vanuit onze eigen samenleving kunnen wij, door onze eigen landbouw ter discussie te stellen aan dit besluit voor zelfbeschikking en voedselzelfvoorziening een bijdrage leveren... Er wordt gepleit voor selectiviteit in onze handelsbetrekkingen met de derde wereld op landbouwgebied. Hierbij zijn selectieve consumenten onmisbaar. Dit wijst weer naar een "nieuwe levensstijl".²³

Kritisch landbouwberaad

Een poging van de Hervormde vrouwen dienst en de Centrale voor vormingswerk om in 1977 het gesprek tussen boeren en burgers op gang te brengen²⁴ heeft nauwelijks reacties opgeleverd.

In september 1987 heeft de Raad van Kerken positief gereageerd op de oproep van de Landelijke Boerinnen Belangengroep, door mee te willen doen in het opzetten van een Kritisch Landbouw Beraad.²⁵ Die *betrokkenheid op landbouw in haar eigen land is essentieel voor kerken die de belangen van hun derde wereldpartners willen verdedigen door de landbouw in eigen land ter discussie te stellen*, waarin een vijfde verlies lijdt en een vijfde minder dan het minimum loon verdient en bijna wekelijks zelfdoding voorkomt. Voor het vinden van lange termijn oplossingen is samenwerking met de eigen boeren en boerinnen essentieel, niet alleen moeten zij kunnen bestaan van een geherorganiseerde landbouw, ook zullen zij het zijn die mee moeten zoeken naar ecologische alternatieven.

Wellicht kan een eerste aanzet hier toe worden gegeven via het conciliaire proces naar Vrede, Gerechtigheid en Behoud van de Schepping, waarin het gaat om die zaken die het voortbestaan van de aarde bedreigen in hun samenhang: oorlog, hongersnood en armoede, aantasting van de

Schepping. Hierin kan elke lokale gemeente met haar eigen boeren en boerinnen de problemen verkennen en zoeken naar oplossingen, waar ook vanuit de derde wereld zo nadrukkelijk om wordt gevraagd. Gezamenlijke vertaling naar het politieke vlak ligt dan voor de hand.

6. Europese Gemeenschap

Op Europees niveau hebben de oecumenische platforms voor ontwikkelingssamenwerking European Ecumenical Commission on Development, EECOD, en voor sociale vragen European Ecumenical Commission on Church and Society, EECCS, beide hun "taakgroep landbouw" om het Brusselse beleid te analyseren en becommentariëren.

De EECCS heeft in 1984-85 reeds vrij intensief nagedacht over de toekomst van het platteland in Europa en vervolgens een tamelijk kritisch commentaar gegeven op het "Groenboek", de officiële visie van EG-landbouwcommissaris Andriessen.²⁶ In hun analyses van de gevolgen van het EG-landbouwbeleid voor de voedsel- en landbouw situatie in derde wereldlanden, wijzen wij vooral op de produktieafremmende gevolgen van de overschotten die met subsidies onder de kostprijs op de wereldmarkt kunnen concurreren. In de kritische noten verwacht men van het afschaffen van EG-overschotten echter geen direct positief effect op de voedselproductie in diverse derde wereldlanden, omdat men verwacht dat andere graanexporteurs bijvoorbeeld de EG-rol graag overnemen. Internationale afspraken met een selectief handelsbeleid worden dan ook aangegeven als richting van oplossing. Hoe reëel die mogelijkheden politiek zijn, is aan de lezer in te schatten. Toch voelt de taakgroep landbouw van de EECCS zich niet toegerust om een fundamenteel document op te stel-

len, dat een systematische en globale taakstelling voor de EG-landbouw zou kunnen geven, gebaseerd op ethische criteria welke het Evangelie zou kunnen vereisen.²⁷

7. Urban Rural Mission

Het verslag *Celebration and Challenge* van de vergadering van *Urban Rural Mission* in januari 1987 te Manilla²⁸, meldt vele getuigenverklaringen van rural mission werkers, uit de Filipijnen zelf, maar ook uit Afrika, Brazilië, Engeland en de VS. De ervaringen uit vele continenten blijken in Manilla tot gemeenschappelijke analyses te voeren:

"Land is de Schepping van God. Het vormt de natuurlijke basis voor leven (dus geen honger). Rentmeesterschap is een bijbels kernwoord. Op deze URM-vergadering hebben wij verhalen uit de hele wereld gehoord van de strijd van mensen om hun land te verdedigen, of om land waar zij recht op hebben terug te winnen. Inheemse volken vechten om hun culturele en spirituele relatie tot de grond vast te houden. De context verschilt van plek tot plek, maar wij hebben enkele van de algemene "belangrijkste zaken en machten" geïdentificeerd, die tegengegaan en overwonnen moeten worden. De georganiseerde actie van mensen tegen deze machten moet worden gedeeld en gesteund in al die verschillende omstandigheden. Van deze machten maken deel uit multinationale ondernemingen (MNO's), regeringen, financiële instellingen en grootgrondbezitters. Inheemse volken verliezen hun landrechten, kleine boeren worden met geweld van hun land gezet door MNO's in agribusiness. De meeste landhervormingen van de laatste 15 jaren hebben kleine boeren en hun gezinnen niet meer rechten op grond opgeleverd. Landhervormingswetgeving werd niet uitgevoerd. Feodale leiders en machtige landeigenaren zullen het land niet herverdelen, ook al wordt het niet gebruikt. Nucleaire en chemische besmetting van het land, speculatie en militarisering, deze alle dagen 's mensen rentmeesterschap uit tot een goed beheer van het land."²⁹

URM-strategie

Vanuit deze verhalen en analyses stellen zij een URM-strategie voor.

We citeren daaruit:

Versterk de lokale gemeenschapsorganisaties, steun de studie van geslaagde landverdelingen en de verspreiding van informatie over geslaagde modellen, m.n. die welke deel uitmaken van een bredere visie tot maatschappijverandering.

Organiseer ontmoetingen tussen boeren/boerinnen, landarbeiders en URM-werkers voor het delen van ervaringen. Vooral Zuid-Zuid maar ook Zuid-Noord.

Erken en respecteer de culturele en spirituele relatie van inheemse volken met hun land, en steun ontmoetingen tussen deze volken rond landrechten.

Zodra mensen bedreigd worden met het verliezen van hun land, hetzij door economische manipulatie, hetzij door direct geweld, moeten anderen worden gewaarschuwd die steun kunnen verlenen en druk op de verantwoordelijke machten kunnen uitoefenen, ook in het Noorden.

Verzoek kerken om hun standpunten omtrent grond en land en mensen te inventariseren. Hoeveel land bezitten zij en hoe gebruiken zij dit? Wat is hun band met mensen die voor hun grond vechten? Welke theologische inzichten in landeigendom en landgebruik zijn er beschikbaar? Deze inventarisatie moet worden voltooid voor de Wereldzendingconferentie van de Wereldraad van Kerken in 1989 te San Antonio (USA) en URM moet de follow-up voor lokale groepen verzekeren.

Moedig waar mogelijk het organiseren van vrouwen als specifieke sector aan.

Zelfs over de internationale economische orde heeft deze conferentie zich gebogen:

"De internationale kapitalistische economische orde heeft via wereldmarkten een totale wereldwijde interdependentie veroorzaakt. Het systeem, beheerst door internationale bedrijven en banken, conservatieve politieke bewegingen en regeringen, wordt niet eerlijk en open uitgedaagd door de kerken die er min of meer deel van uitmaken."

Zij beveelt dan ook als strategie aan het organiseren van weerstand tegen de technologische en economische penetratie, bijvoorbeeld weerstand tegen te grote stuwdammen of tegen het terugbetalen van buitenlandse schulden. Treffend zijn op deze URM-conferentie te Manilla de

overeenkomsten in analyse en visie tussen de vertegenwoordigers uit derde wereldlanden en uit het Westen.

Bijzondere taak

Het zijn overigens niet helemaal nieuwe vraagstukken die in 1987 op de URM-conferentie in Manilla ter sprake kwamen. Vele eeuwen geleden, in de wereld van het Oude Testament, stelde de boer-profeet Amos dezelfde soort problemen aan de orde. De steden hadden ook toen al een ontwrichtende dominantie over het platteland.³⁰

De beweging van (Urban) Rural Mission heeft in onze eeuw deze problemen opnieuw als een bijzondere taak van de kerk zichtbaar gemaakt, allereerst in de kring van de Wereldraad van Kerken. De tweede wereldzendingconferentie, in 1928 te Jeruzalem, had al sterke nadruk gelegd op structurele aspecten in de richting van "the tiller the owner". Men sprak over godsdienst, vermijden van hoge winsten, stimuleren van coöperaties en evenwichtige verhoudingen tussen stad en platteland. Het waren vooral Amerikaanse zendelingen, met hun ervaringen met de kleine negerboeren in hun eigen land en met die achtergrond werkzaam op het platteland in Azië en Afrika, die in Jeruzalem dit nieuwe aandachtsveld onder woorden brachten.³¹ In Tamberam (1938) wordt de weinig positieve balans opgemaakt. In latere conferenties, zoals Evanston (1954) en New Delhi (1961) komt rural mission nauwelijks nog expliciet aan de orde. Het jaar 1962 geldt als het begin van de Urban Rural Mission-beweging, zonder dat er sprake is van een hechte organisatie binnen de Wereldraad van Kerken.³²

Ruraal pastoraat

De Wereldraad pakt dus eigenlijk een wat verlaten spoor op met het thema

Globalisation of the crisis in Farming and Agriculture, ondertiteld als "Ruraal pastoraat te midden van honger en overvloed".³³ Analyse en taken worden kortdaat geformuleerd:

"De landbouwhandelsoorlogen tussen de EG en de VS aan de ene kant, en tussen derde wereldexporteurs en de geïndustrialiseerde landen anderzijds, ruïneren het inkomen van boeren, zowel in het Noorden als in het Zuiden, hetgeen een wereldwijde plattelandscrisis tot gevolg heeft. Derde wereld regeringen en eerste wereld boeren hebben nu dezelfde soorten vragen naar hogere grondstofprijzen en schuldenverlichting... Personen en gezinnen op het platteland zijn de slachtoffers. Zij wenden zich tot de kerken om hulp, begeleiding, begrip, steun en liefde. Omdat de regeringsinstellingen uitsluitend groei, technische vooruitgang, structurele verandering en economische efficiency hebben gepredikt, wordt hun advies niet meer gezien als oplossing, maar als deel van het probleem. Vaak is de kerk nog de enige plaats om zich toe te wenden."

"Dit roept om een tweeledige rol voor de kerken: zorgen voor de slachtoffers evenals het aanklagen van de oorzaken en het bepleiten van werkelijke oplossingen, dat wil zeggen structurele verandering.

De internationale rol van kerken in zending en missie, diakonaat en caritas, verschaft hen een wereldwijde context voor het begrijpen van de onderlinge verbanden tussen beleid van diverse landen en de invloed ervan op het leven van armen overal rond de wereld. Hoe kunnen de kerken voortgaan zoveel geld en inspanning te leveren om armen meer zelfvoorzienend te maken als de vernietigende krachten van internationale landbouwhandel de positieve resultaten wegvagen?"... De kerken moeten de crisis zowel lokaal als landelijk als internationaal aankaarten, helpen voorkomen van internationale handelsregels die schade doen aan de Schepping of aan de voedselveiligheid van landen, aanklagen van de vernietigende aard van pogingen om de eigen problemen op te lossen via agressieve internationale handelspolitiek."

Voor het uitwerken van dit netwerkplan denkt de Wereldraad van Kerken aan een werkconferentie in 1988.

8. Conclusies

Het naast elkaar leggen van "kerkelijke" visies uit heel de wereld op vraagstukken van honger en voedsel, blijkt op verrassend veel punten parallellen op te leveren, niet alleen tussen zuidelijke landen onderling maar ook tussen Noord en Zuid.

Honger is een armoede-probleem en daarmee onrecht, geen produktie-probleem.

Overal legt men de *verbinding tussen honger en voedsel en landbouw-structuur*.

Overal komt de kwalijke invloed van onbestuurbaar lijkende *technologische vernieuwingen als oorzaak van honger en armoede* naar voren. Het vrijwel universeel gehanteerde argument dat modernisering van de landbouw essentieel zou zijn om de honger te overwinnen, verliest hiermee overtuigingskracht.

Analyses van technologisch sterk ontwikkelde en zwak ontwikkelde landen komen toch sterk overeen. Het verschil is dat de sterker ontwikkelde landen de problemen gemakkelijker kunnen opvangen, maar ook vanwege de *internationale economische verhoudingen* als deel van het probleem worden gezien.

De fundamentele oorzaken van honger, zoals benoemd in de gegeven analyses, lijken te verschuiven van formulering in economische termen, naar formulering in economische én technologische termen. Op de vrije markt verkoopt die producent die de laagste prijs vraagt, behoudens vergelijkbare kwaliteit en dergelijke. Wie zich echter de meeste (kostenbesparende) technologie kan veroorloven, haalt voortaan die laagste prijs en vermindert de levenskansen van iets duurere producenten. Dit *uitstootproces is kennelijk inherent aan ongelijkmatige invoer van (toegang tot) technologie*. Onze bereidheid tot

de toepassing van technologie tekent daarmee ook onze bereidheid de uitstoot, de armoede en de honger te accepteren. Of overschrijden wij hiermee een *ethische grens*?

Als we de ontwikkeling van de moderne technologie zien als een verworvenheid van de westerse cultuur, houdt dit ook de vraag in naar de dominantie van de westerse cultuur. Deze dominantie werkt niet zelden ontwrichtend.³⁴ De vraag in hoeverre zending/missie en diakonaat hierin een negatieve en/of positieve rol hebben gespeeld, verdient zeker nauwkeurige en kritische herbezinning.

Het inzicht dat op veel plaatsen *vrouwen* zwaardere klappen te verduren krijgen, ook in voedselbeheer, komt in nationale kerkelijke verklaringen pas rond 1984 aan de orde.

Op veel plaatsen breekt het inzicht door van de noodzaak van *ecologisch meer verantwoorde landbouw* om de Schepping te bewaren.

Inheemse volken vragen om erkenning van hun eigen levensstijl en omgang met hun grond. Delen kerken die zorg, en hoe zouden zij dit streven kunnen ondersteunen? Een actuele vraag in bijvoorbeeld Indonesië.

Vrijwel overal kliinkt de roep tot uitwisseling van goede en slechte ervaringen door de slachtoffers en roept men op tot *networking* om elkaar te steunen.

Vrijwel overal ziet men een wezenlijke rol voor de *kerken*, samengevat als *priesterlijke, pastorale en profetische taken*.

Nederland

het lijkt niet teveel gezegd als we concluderen, dat dit overzicht van visies op voedsel leidt tot werk voor de kerk, wereldwijd. Betreffende Nederland komen we tot de volgende opmerkingen:

De visie van het IOW sluit duidelijk aan bij diverse verklaringen van kerken in de derde wereld over de voedselvragen. De uitwerking van de vragen van de eigen landbouw verdient in Nederland verdere aandacht; doch hiervoor is IOW niet de eerste aangewezen.

De betrokkenheid van kerken bij de landbouwproblematiek in Nederland loopt nogal achter bij andere Europese landen. Licht een verklaring wellicht in het bestaan van boerenbonden volgens de zuilen van de kerken? De standsorganisaties hebben als belangengroepen duidelijk de economische en technische vragen tot de hunne gemaakt. Hebben zij echter voldoende aandacht voor de pastorale en profetische aspecten van de inherente uitstoot? Wellicht is vooral op dit vlak *ontmoeting tussen kerken en standsorganisaties* geboden.

Een andere mogelijke verklaring voor de genoemde geringe kerkelijke betrokkenheid in Nederland bij de plattelandsproblematiek ligt wellicht in de *urban bias van de kerkleiding*. De ontwikkeling van het denken in rural mission zou ook hierdoor achterop kunnen zijn geraakt. Wellicht kan het *teboven komen van de tweedeling tussen missionaire en diakonale taken*, momenteel actueel in enkele protestantse kerken, versterkt worden *door een grondige bezinning op rural mission* als kruispunt van dienst en getuigenis.

Tot slot de *boeren en boerinnen zelf*. Zijn deze stellingnames van kerken actueel en praktisch genoeg voor betrokkenen in hun dagelijkse werk? Eén opmerking mag zeker worden gemaakt. Voor de huidige landbouwproblematiek kan van schuld van de boeren zelf nauwelijks worden gesproken, hooguit in de mate waarin zij vrij zouden kunnen kiezen. Uit bovenstaande is wel gebleken hoe klein

die ruimte is, en daarmee de schuld. Het gevolg van dit inzicht zou echter moeten zijn een gevoel van *solidariteit* met boeren en boerinnen over de hele wereld in soortgelijke situaties van dreiging van uitstoot door onevenwichtige versterking van de rol van *technologie* in de landbouw.

1. Kim Jong Bock, in Church and Society Newsletter nr. 4, juni 1986, WCC Genève, p. 2-4.
2. *The Global Crisis in Farming and Agriculture*, B4 Document, WCC Genève 1987 en *Globalization of the Farm Crisis*, EECOD Brussel 1987.
3. Zie noot 1.
4. Dr. Bengu, Paper for the Association of Christian Lay Centres in Africa. Workshop on Food and Hunger in Africa, oktober 1986.
5. *The root causes of hunger and food insufficiency in Africa*, CDA Report, WCC Genève 1985.
6. *Ik heb de noodkreten van mijn volk gehoord*, document van de bisschoppen en kloosteroversten van het Noord-Oosten van Brazilië, 1973, in Nederlandse vertaling uitgegeven door Broederlijk Delen, Brussel 1973.
7. *Evangelische geweldloosheid, bevrijdende kracht*. Slotdocument van de bijeenkomst van 21 Latijnsamerikaanse bisschoppen, Bogota 1977, in het Nederlands uitgegeven door Pax Christi Vlaanderen, Antwerpen, Pax Christi Nederland, Den Haag, International Fellowship of Reconciliation, Alkmaar 1977.
8. Dagblad Trouw, 4 januari 1988.
9. *Het gebruik van chemische bestrijdingsmiddelen in de conventionele landbouw en alternatieve landbouwmethoden in Brazilië*, CESE Salvador 1987.
10. Toespraak van paus Paulus VI tot de deelnemers aan de wereldvoedselconferentie, 9 november 1974, Nederlandse vertaling in Archief van de Kerken, 30(1975) kol.524-531.
11. Grassi, J.A., *Broken Bread and Broken Bodies*, Orbis Books N.Y., 1985.
12. *Food in the 1980's*, WCC Genève, 1980.
13. *Nederland en de honger*, OSACI Amsterdam, 1983.
14. *Statement on International Food Disorder*, 6th Assembly WCC, Vancouver, 1983.
15. *Geloof en wetenschap in een onrechtvaardige wereld*, conferentie van de Wereldraad van Kerken over Geloof, Wetenschap en Toekomst, Boston 1979, p.35-37.
16. Zie noot 9.
17. R. Lewis & A. Talbot-Ponsonby(eds), *The people, the land and the church*, The Hereford Diocesan Board of Finance, Hereford 1986.
18. *A faith response to rural poverty and injustice*, Agricultural Missions Inc., New York z.j.
19. Bishops Pastoral Letter *Economic Justice for All: Catholic Social Teaching and the U.S. Economy*, United States Catholic Conference 1986, in Nederlandse vertaling *Economische rechtvaardigheid voor allen*, Uitg. Stichting "Ark", Leusden 1987. Het gedeelte over Voedsel en landbouw in hoofdstuk 3, paragraaf C, p.77-87.

20. Ostendorf, D.L., Towards Wholeness and Community in *Renew the Spirit of my People*. Prairiefire Rural Action Inc., Des Moines, Iowa 1987, p.70-76.

21. *Landwirtschaft im Spannungsfeld*. Gütersloher Verlagshaus Mohn, 1984.

22. Verklaring Raad van Kerken in Nederland bij gelegenheid van Wereldvoedseldag 16 oktober 1985, Amersfoort.

23. *Het wereldvoedselvraagstuk: op weg naar een geïntegreerde benadering binnen de kerken*, IOW, Utrecht 1983.

24. *Burgers en Buitenlui*. Centrale voor Vormingswerk en Hervormde Vrouwendienst, De Horst, Driebergen 1977.

25. Dagblad Trouw, 16 juli 1987, "Interkerkelijk Landbouwberaad".

26. EECES, European Ecumenical Commission on Church and Society, *What does the future hold*, Brussel 1985.

EECCS, *Minutes of the meeting, juni 1986* Brussel 1986.

EECCS, *Position Paper on the "Perspectives for the Common Agricultural Policy"*, Brussel 1986. Zie ook noot 2.

27. EECES, *Minutes of the meeting, juni 1986*, Brussel 1986.

28. G.J. van Butselaar, G.J.C. van der Horst, B.C. Lap, *Met de zending bij de armen; 25 jaar Urban Rural Mission*, ICCO Zeist en Nederlandse Zendingraad Amsterdam 1987, 74 p.

Van Butselaar doet verslag van persoonlijke kennismakingen met URM-werk in Oost-Azië en Van der Horst geeft een verslag van de jubileumconferentie te Manilla.

Celebration and Challenge, Urban Rural Mission 1987 Manilla, WCC Genève 1987.

29. *Celebration and Challenge*, o.c., p. 218-224.

30. Jack A. Nelson, *Hunger for Justice, the politics of Food and Faith*, Orbis Books, Maryknoll N.Y. 1980, p.1-9.

31. W.H.M. Reinders, *Want het land is van mij. Notities over Rural Mission*, Zendingencentrum Baarn 1969.

32. *Met de zending bij de armen*, o.c. p.65.

33. *The global crisis in Farming and Agriculture*, B4 Document WCC Genève 1987.

34. Verhelst T., *Het recht anders te zijn*, Antwerpen-Breda 1986.

Ir. Henk Kieft (37) studeerde tropische cultuurtechniek aan de Landbouw Hogeschool in Wageningen. Negen jaren was hij werkzaam in plattelandsontwikkeling, achtereenvolgens in Algerije, Tsjad en Portugal. Sinds 1983 is hij verbonden aan het Centrum voor Zending en Diaconaat van de Gereformeerde Kerken te Leusden als secretaris van de "agrarisch-sociale commissie".

David Renkema

Dialogo of machtsstrijd? Kerken en agro-ondernemingen, een moeizame verhouding

De evangelische normen van de kerken zijn niet gering. Gelden ze als richtsnoer voor individuen of minstens zo sterk voor maatschappelijke organisaties die voedsel produceren en verhandelen? En wie zal deze organisaties op zulke normen aanspreken? Renkema gaat op deze vragen in aan de hand van twee concrete voorbeelden. Impasses en dilemma's worden zichtbaar, voor kerken en ondernemingen.

Honger is een van de meest schrijnende uitingen van armoede. De aanwezigheid van hongers is een felle aanklacht tegen de mensheid, een al of niet uitgesproken roep om gerechtigheid. De Nederlandse kerken en christelijke organisaties zijn op verschillende wijzen betrokken bij de strijd tegen de hongers. De meeste activiteiten zijn gericht op het overdragen van geld, kennis, menskracht en dergelijke om ginds iets ten goede te veranderen. In dit artikel wil ik een ander type activiteiten bespreken. Wat wordt er vanuit de kerken ondernomen om de economische structuren in Nederland te veranderen met het doel bij te dragen aan mondiale gerechtigheid? Wat meer toegepast: hoe gaan mensen in de kerken het gesprek aan met mensen in het bedrijfsleven?

Dit artikel beperkt zich tot een bespreking van twee vrij omvangrijke en recente activiteiten, gedragen door landelijke kerkelijke organisaties. Als eerste komt een serie gesprekken tussen een delegatie van de Raad van Kerken en vertegenwoordigers van enkele (Nederlandse) transnationale ondernemingen (TNO's) aan de orde. De tweede te bespreken activiteit betreft het con-

tact tussen het Interkerkelijk Overleg Wereldvoedselvraagstuk en de Vereniging van Nederlandse Koffiebranderers en Theepakkers. Op basis van deze twee activiteiten hoop ik enkele wat algemenere opmerkingen te maken over de verhouding tussen kerken en agro-ondernemingen in het kader van de strijd tegen de hongers. Hieraan vooraf gaat een overzicht van de rol van ondernemingen in de voedselvoorziening.

1. Ondernemen in voedsel

Het wereldvoedselvraagstuk hangt nauw samen met de bestaande economische orde. Er is meer dan genoeg voedsel. Technisch gezien kunnen de voedselproductie en de voedselverdeling dusdanig worden beheerst, dat hongers niet hoeft. Deze theoretische mogelijkheid wordt bij lange na niet gerealiseerd. De voedselproductie en de voedselverdeling worden niet geleid door het recht van allen op voldoende voedsel. Andere belangen zijn richtinggevend.

Belangen

Het benoemen van deze belangen is geen eenvoudige zaak. Veelal gaat het om verwevenheid van belangen

van ondernemingen, overheden en anderen. Deze verwevenheid komt tot uitdrukking in het begrip "agro-complex".¹ Binnen het internationale agrocomplex zijn transnationale agro-ondernemingen, nationale regeringen en internationale organisaties de voornaamste actoren. Hoewel de invloed van beide laatstgenoemde typen organisaties niet onderschat moet worden, domineren de transnationale agro-ondernemingen de tegenwoordige voedselvoorziening.²

De betekenis van transnationale ondernemingen voor de wereldvoedselvoorziening kan goed worden geïllustreerd aan de hand van twee ontwikkelingen: de technologische veranderingen en de internationalisering van de voedselvoorziening.

Technologie

De revolutionaire technologische vernieuwingen hebben de landbouwproductie en de voedselvoorziening ingrijpend veranderd. De landbouw kreeg onder meer te maken met de mechanisering (machines, werktuigen) en de chemisering (pesticiden, kunstmest). Er ontwikkelde zich een omvangrijke toeleverende industrie, waarvan vooral de petrochemische genoemd moet worden. Deze sector verwierf zich ook grote belangen in de plantenveredeling.³ Het selecteren en kruisen van planten (en dieren) was vanouds een ambachtelijke bezigheid. Later werden veel zelfstandige veredelingsbedrijfjes overgenomen door grote ondernemingen. De bekende term "Groene revolutie" wijst op de gecombineerde inzet van machines, chemische producten en veredelde zaden in de landbouw. Ook de verwerking van landbouwproducten is onderhevig aan technologische vernieuwingen (levensmiddelen-technologie). De voedings- en genotmiddelenindustrie is een bijzonder grote

industrietak. Ze stelt eisen aan de landbouw wat betreft de te leveren grondstoffen (kwaliteit, kwantiteit) en ze bepaalt, hoe de consument(e) zijn of haar voedsel kan kopen. De zogenoemde biotechnologie grijpt in in de toelevering aan de landbouw (genetische manipulatie) en in de verwerking van landbouwproducten.

Het gaat niet aan om deze ontwikkelingen louter negatief te beoordelen. De gouden bergen van de landbouwtechnologie kennen echter wel terdege schaduwzijden.⁴ De ernstige gevolgen van allerlei chemische middelen, intensieve produktiemethoden en de zogenaamde monoculturen worden langzaam maar zeker helderder.⁵ De sociaal-economische gevolgen van de moderne landbouwmethoden zijn vooral voor de armsten en minst kapitaalkrachtigen op het platteland zeer negatief. Zij hebben geen toegang tot deze dure methoden; hun producten kunnen onvoldoende concurreren op de markt.

Internationalisering

De verbeterde communicatie- en transportmogelijkheden vergrootten de internationale handel. Landbouwproducten, ruw en bewerkt, kunnen van het ene land naar het andere en van het ene werelddeel naar het andere worden vervoerd. Deze handel wordt gedomineerd door een beperkt aantal transnationale ondernemingen.⁶ De produktie en de consumptie van voedsel kunnen meer en meer gescheiden worden. De concurrentiestrijd krijgt zo een mondiaal karakter. In deze strijd is een technologische voorsprong lonend. De koopkracht van de consumenten bepaalt het doel van de handelsstromen, Behoeftte aan voedsel zonder koopkracht wordt niet bevredigd door de markt; alleen voedselhuip brengt dan uitkomst.

Transnationale ondernemingen zijn

bepalend voor de wereldvoedselvoorziening. Zij domineren, al of niet gesteund door nationale regeringen, de technologische vernieuwingen en de internationale handel. Hun doelstelling is de eigen continuïteit, niet het uitbannen van de honger.

2. Botsende visies

De Nederlandse Raad van Kerken heeft een aantal gesprekken gevoerd met vier in Nederland gevestigde transnationale ondernemingen.⁷ Drie van deze ondernemingen nemen belangrijke posities in binnen de wereldvoedselvoorziening: Shell (pesticiden, zaaizaadveredeling), Unilever (voedings- en genotmiddelen, plantages) en DSM (kunstmest). De aanleiding tot deze gesprekken was een verzoek van de Wereldraad van Kerken. Deze was geconfronteerd met ernstige klachten over het optreden van westerse TNO's in de Derde Wereld. De westerse kerken zouden de stemmen van de slachtoffers moeten vertolken bij de leiding van de ondernemingen.

Ter voorbereiding op de gesprekken is voor iedere onderneming een profielschets opgesteld.⁸ Deze schetsen bevatten ook enkele vragen bij de activiteiten van de ondernemingen. De eerder genoemde ontwikkelingen "internationalisering" en "technologise vernieuwingen" kwamen tevens aan de orde. TNO's worden gezien als dragers van deze ontwikkelingen.

Eindrapport

De gespreksverslagen zijn als bijlagen toegevoegd aan het eindrapport van de gesprekken. In dit rapport wordt uitvoerig ingegaan op de inzet van de kerken. Het gaat de kerken om "het geloof in Gods Koningschap", om "Jezus Christus als wegbereider tot dit Koningschap". Iedere vorm van afgoderij dient

weersproken te worden door de boodschap van het Evangelie. Ook de bijzondere positie van de armsten komt in het theologische deel duidelijk naar voren. De gespreksverslagen zijn gespeend van dergelijke taal. De kerkelijke delegatie is qua woordgebruik nauwelijks als zodanig herkenbaar. Een duidelijke boodschap van de kerken aan de ondernemingen komt niet echt ter sprake. De discussie lijkt zich vooral te bevinden op het niveau van ideeën en visies. Hierbij komen grote verschillen naar voren. De kerken schrijven de TNO's een redelijk grote macht en vrijheid toe. Laatstgenoemden worden min of meer gezien als de hoeksteen van de economische orde. Zij zelf zien deze orde als een gegeven waarnaar ze zich moeten schikken. "Ten aanzien van de activiteiten van Unilever moet gezegd worden, dat deze voor het grootste deel plaatsvinden binnen het systeem van een markteconomie en dat de onderneming de regels van dit systeem moet volgen."

Verantwoordelijkheid

Waar de kerken wijzen op de eigen verantwoordelijkheid van TNO's voor allerlei maatschappelijke effecten, wijzen deze zelf die verantwoordelijkheid min of meer af. Zij zijn aanspreekbaar op hun koopmanschap en hun bijdrage aan de economische groei. Het is in hun visie aan de overheden om de maatschappelijke effecten te bewaken.

Het wereldvoedselvraagstuk is voor de TNO's vooral een kwestie van een te geringe produktiviteit in de Derde Wereld. De kerken wijzen daarentegen op achterliggende machtsverhoudingen. De visie van de TNO's impliceert, dat zij hun eigen rol in deze als positief beschouwen. De kerken hebben daar, gezien de continue aanwezigheid van honger, zo hun vragen bij.

Dubbele loyaliteit

Juist in het kader van dit laatste punt is het jammer dat niet gepoogd is de visies te toetsen aan de werkelijkheid. Zo lijken de gesprekken te verzanden in een impasse. Zoals reeds gezegd ontbreekt de boodschap van de kerken aan de TNO's goeddeels. De TNO's zelf hebben wel een duidelijke boodschap voor kerk en samenleving. Men stelt een groot vertrouwen in de huidige economische orde. Op den duur, zo zegt men, zullen ook de armsten profiteren van de economische groei. Het rapport signaleert deze boodschap als geconstateerd wordt, dat christenen zo te maken krijgen met een dubbele loyaliteit. De navolging van Christus wordt zo geplaatst tegenover het vertrouwen in het economisch systeem. De vraag hoe christenen en kerken die keuze in het dagelijks leven vorm kunnen geven, blijft echter onbeantwoord liggen.

3. Zuivere koffie

Het Interkerkelijk Overleg Wereldvoedselvraagstuk (IOW) is op dit moment nog in onderhandeling met de Vereniging van Nederlandse Koffiebranders en Theepakkers (VNKT). In dit geval gaat het niet meer om alleen een uitwisseling van ideeën. Het IOW vraagt de VNKT om een ander, selectief inkoopbeleid. Daarmee wordt bedoeld, dat de leden van de VNKT via hun koffie-inkopen bepaalde landen en coöperaties ondersteunen. Het gaat dan om landen met een goed sociaal- economisch beleid en om coöperaties die op mens- en milieuvriendelijke wijze koffie telen.

Selectief inkopen?

Koffie kan op grote plantages en op kleine bedrijfjes worden geteeld.⁹ Na het plukken van de bonen volgen enkele primaire bewerkingen. De bonen gaan dan, rechtstreeks of via

een of meer tussenhandelaren naar de havensteden. Van daaruit wordt de koffie getransporteerd naar de consumptiecentra in onder meer de Verenigde Staten en Europa. De exporterende landen hebben de opbrengsten nodig om andere producten te kunnen importeren en om de rente op schulden te betalen. De internationale koffieprijzen zijn voor hen te instabiel en vaak te laag. De levensomstandigheden van de kleine koffieboeren en hun gezinnen en van de mensen die werken op de koffieplantages zijn slecht. Hun arbeid wordt onvoldoende beloond. Hier en daar wordt geprobeerd de koffie op mens- en milieuvriendelijke wijze te verbouwen. De Mexicaanse coöperatie UCIRI is daar een voorbeeld van. Deze vroeg aan Solidaridad om mee te werken aan een structurele verbetering van de afzetmogelijkheden. Solidaridad gaf gehoor aan dit verzoek. Naast versterking van de bestaande alternatieve handelskanalen koos Solidaridad ook voor een confrontatie met de harde economische structuren. Onder verantwoordelijkheid van het Interkerkelijk Overleg Wereldvoedselvraagstuk werd de VNKT gevraagd selectief in te kopen.

Politieke keuze

De eerste reactie van de VNKT is helder: "...inkopen uit bepaalde landen is geen optie voor koffiebranders, omdat dit een politieke keuze impliceert" en "de inkoop van specifieke coöperaties is oneconomisch en inefficiënt". Tijdens het tweede gesprek werd doorgesproken over een selectief inkoopbeleid. De VNKT brengt naar voren dat het niet de taak van koffiebranders is om structurele veranderingen te bewerkstelligen; daar zijn politieke kanalen voor. Toch biedt de VNKT nog enkele kleine openingen. Wellicht zijn individuele ondernemingen wel bereid om in te

gaan op het verzoek van het IOW. Men verwijst dan naar de kleinere koffiebranderijen "met een meer persoonlijk, particulier karakter". Deze ondernemers zijn als persoon misschien gevoelig voor de argumenten van het IOW. De tweede opening was verbazingwekkend: ondanks al het voorgaande wilde de VNKT een aanbod van het IOW voor een partij "zuivere" koffie in overweging nemen. Binnen het IOW is deze verrassende stap geïnterpreteerd als een terughoudendheid bij de VNKT om een keihard "nee" te verkopen. Vermoedelijk was men bevreesd voor negatieve effecten in de publieke opinie.

Alternatieven

Solidaridad was ondertussen ook in gesprek met enkele alternatieve handelsorganisaties (SOS-Wereldhandel, Stichting Ideële Import, Wereldwinkels) en de kleine koffiebranderijen. Het doel van deze gesprekken was een commercieel merk "zuivere koffie" op de markt en in de supermarkt te brengen.¹⁰ Ik laat dit initiatief, dat op zichzelf erg interessant is, verder buiten beschouwing. Binnen het IOW wordt wel aangenomen, dat de omzetverhoging van de alternatieve handelsorganisaties en de realistische plannen voor een nieuw zuiver koffiemarkt de VNKT onder druk hebben gezet.

Offerte

Het nee noch ja van de VNKT stelde het IOW voor de vraag hoe het verder moest. De kansen op een ja en het risico van een uitgekleeft ja werden door de IOW-leden verschillend beoordeeld. Bovendien was het uitgesloten, dat het IOW zich als bemiddelaar op de koffiemarkt zou begeben. Het IOW koos uiteindelijk voor een principiële discussie met de VNKT over een selectief inkoopbeleid. De ideeën hieromtrent werden

in de vorm van een offerte gepresenteerd. In haar reactie herneemt de VNKT de oude positie. Men beroept zich op de wensen van de consument, de internationale concurrentie en de eigen, beperkte verantwoordelijkheid. Enkele veelzeggende citaten:

"Koffiebranders leveren koffie die beantwoordt aan de wensen van de consument. De factoren prijs en kwaliteit zijn daarbij bepalend (...) De consument is de keuzemakende en de uiteindelijk bepalende partij (...) De fabrikant moet beoordelen of hij in staat is de produkten economisch verantwoord te leveren."

"Door de (...) prijsconcurrentie op de consumentenmarkt is een hogere grondstofprijs alleen dan acceptabel, als zij voor alle kopers op de grondstoffenmarkt gelijk is."

"Het is niet de verantwoordelijkheid van de koffiebranders om rechtstreeks invloed uit te oefenen op binnenlandse economische of sociale structuren in de produktielanden."¹¹

Opinieleider

Het a-politieke zelfbeeld van de koffiebranders is hiermee kernachtig weergegeven. Zij zien zichzelf als een neutraal instrument binnen de economische orde ten dienste van de consument. Hun brief biedt verder weinig perspectief op een positieve reactie: een aantal van de door het IOW gestelde voorwaarden wordt als onrealistisch beschouwd. Begin 1988 vindt weer een overleg plaats tussen de VNKT en het IOW. Voor de VNKT vormt het kerkelijk karakter van het IOW geen bijzondere reden om het gesprek aan te gaan. Als algemene beleidslijn geldt, dat ieder redelijk verzoek om een gesprek serieus wordt genomen. De VNKT ziet de kerken wel als een belangrijke opinieleider, zo bleek mij uit een gesprek met een van de medewerkers. Afgezien van de vraag of

deze zienswijze nog terecht is, zou hiermee wel verklaard zijn waarom de VNKT systematisch weigert om een hard nee uit te spreken.

4. Hoe verder?

In de contacten tussen de kerken en de agro-ondernemingen wordt alleen profane taal gebruikt. De bevrijdende boodschap van Jezus Christus, de belijdenis dat Jezus Heer is van de wereld, komt niet ter sprake. De door de kerken gebruikte argumenten kunnen door iedere, min of meer kritische organisatie in de mond genomen worden. Het typisch kerkelijke is hoogstens aanwijsbaar in de beweegredenen. Met name de TNO-Werkgroep besteedt hieraan uitvoerig aandacht. Het IOW veronderstelt deze, maar spreekt ze niet echt uit. Deze beweegredenen kunnen als volgt worden samengevat: de (westerse) kerken ervaren het als een evangelische opdracht om de zaak van de armsten in de Derde Wereld te dienen, desnoods tegenover de gevestigde machten in de eigen, westerse samenleving.

Ethiek en economie

Deze opdracht wordt niet door alle christenen als zodanig ervaren. Het draagvlak binnen de kerken voor dit type activiteiten schijnt niet bijzonder groot te zijn. Niet zelden komt het voor dat in de contacten tussen kerken en agro-ondernemingen christenen tegenover elkaar staan. Het verdient daarom ook aanbeveling dat er binnenkerkelijke beraden ontstaan over christelijke ethiek en economie. De theologische en academische inbreng kan daarbij niet worden gemist. Het accent zou ik echter willen leggen op de dagelijkse keuzen van mensen en kerkelijke en christelijke organisaties; hun positie als producent, consument, belegger en dergelijke. Juist in deze binnenkerkelijke

gesprekken moet het mogelijk zijn, de keuzen te bezien in het perspectief van Jezus Christus. Mogelijkerwijze wordt in deze beraden iets van de macht van het kapitaal ervaren.¹²

Vooronderstellingen

Ondanks de profane taal kunnen de kerken en de agro-ondernemingen elkaar niet echt begrijpen. Het lijkt wel of er sprake is van twee verschillende werkelijkheden. Voor een deel hangt dit onbegrip samen met m.i. onverenigbare vooronderstellingen. De kerken proberen uit te gaan van een "inclusief denken", dat wil zeggen: inclusief de armsten, de toekomstige generaties en het milieu. De ondernemingen stellen de eigen continuïteit voorop, zij denken m.i. exclusief. Vanuit de kerken bezien lijken zij gevangen in het denken van de "vrije markt". Soms wordt dit ook ervaren door ondernemers, namelijk als zij erkennen, dat hun handelingsvrijheid wordt beperkt door de heersende economische wetten. De verwachting dat de "vrije markt" uiteindelijk het probleem van honger en armoede zal oplossen, lijkt echter meer gemeengoed onder ondernemers.

Dilemma's

Het geconstateerde onbegrip is ook een gevolg van het abstracte karakter van de discussies. Er wordt in algemene termen gesproken over de armsten, de economie en dergelijke. Het IOW doet wat dit betreft een goede poging, van dit algemene niveau te gaan naar een concreter niveau. Het komt zelfs tot een gedetailleerd voorstel aan de koffiebranders om hun inkoopbeleid te wijzigen. Dit leidt echter ook tot nieuwe problemen. Ieder concreet voorstel zal – wil het bespreekbaar zijn – binnen de bestaande economische verhoudingen geformuleerd moeten worden. Het gaat met andere woorden om margi-

nale veranderingen. De keuze om de inkopen van bepaalde koffiecoöperaties te bevorderen, versterkt de concurrentiepositie van deze coöperaties. Die van andere bedrijven wordt daarmee verzwakt. Of de "kleine" boer(inn)en en plantage-arbeid(st)ers die daar werken hier prijs op stellen is nooit echt gevraagd. Het IOW kent deze armsten niet. Dit betekent, dat concrete acties een dilemma oproepen: voor welke armsten wordt (op korte termijn) gekozen? Een ander probleem is dat concrete voorstellen bijna per definitie ondersteund dienen te worden door machtsvorming. Ook in dit opzicht zette het IOW een eerste stap. De macht van consumenten wordt gebruikt om het maatschappelijk draagvlak voor "zuivere" koffie aan te tonen. Voor kerken ligt hier wel de vraag welke grenzen men in acht wil nemen.

Christenen leven op de grens van twee werelden.¹³ Deze grens zal in de eerste plaats verkend moeten worden in de kerken zelf, juist wat betreft de plaats van christenen in de economie. Het wereldvoedselvraagstuk biedt hier tal van concrete aangrijpingspunten. Daarnaast zal – met alle dilemma's en vragen van dien – gewerkt moeten worden aan veranderingen in de eigen economie; dit met het oog op een goede voedselvoorziening van de armsten. OSACI kan in beide gevallen een on-

dersteunende rol spelen door het aandragen van informatie en het doen van onderzoek.

1. Theo Ruyter en Jan Bouke Wijbrandi (OSACI), *Het Nederlandse agrocomplex en de Derde Wereld, een inventarisatie*, Amsterdam 1982, p.65-80.
2. J.F. van Bergen e.a., *Honger op ons bord*, Amsterdam 1986, p.65-80.
3. Pat Moony, The law of the seed, Another development and plant genetic resources, in: *Development Dialogue* 1/2, 1983.
4. Jerrie de Hoogh, De gouden bergen van de landbouwtechnologie, in: *Spil* 61/62, p.35-40, Ruurlo 1987.
5. K. Griffin, *Economy of Agrarian Change*, Londen 1979, en Jan van Opbergen e.a., *Honger op ons bord*, p.133-148, Amsterdam 1986.
6. United Nations Centre on Transnational Corporations, *Transnational Corporations in Third World Development*, Third Survey, 1983.
7. TNO-Werkgroep van de Raad van Kerken, *Over de grenzen, de maatschappelijke verantwoordelijkheid van transnationale ondernemingen*, 1984.
8. Deze profielschetsen zijn in een iets andere vorm uitgegeven in de publikatie: OSACI, *Ondernemingen in het Nederlandse agrocomplex, negen profielschetsen*, Amsterdam 1983.
9. J. de Graaff, *The economics of coffee*, Wageningen 1986.
10. Solidaridad, *Zuivere koffie met het oog op de Derde Wereld*, Den Haag 1987.
11. Brief van de VNKT dd. 28 oktober 1987.
12. A.Th. van Leeuwen, *De macht van het kapitaal*, Nijmegen 1983.
13. P. van Dijk, *Op de grens van twee werelden, een onderzoek naar het ethisch denken van de natuurwetenschapper C.J. Dippel*, Den Haag 1985.

Ir. D.L. Renkema studeerde aan de Landbouw Universiteit Wageningen. Sinds 1983 is hij werkzaam bij de Stichting Oecumenisch Studie- en Actiecentrum voor Investerings (OSACI). Daar houdt hij zich voornamelijk bezig met de Nederlandse politiek-economische betrokkenheid bij het wereldvoedselvraagstuk.

Werken aan het wereldvoedsel- vraagstuk: wat is daaraan christelijk, missionair?

De sociaal-economische activiteiten vanuit kerkelijke organisaties zijn ons zo vertrouwd, dat wij ze doorgaans niet bevragen op hun specifiek christelijke of missionaire karakter. Toch is het goed, te weten, wie je bent en wat je doet, als je met je activiteiten anderen tegemoetkomt die hetzelfde doen, zeker als overleg met hen geboden is. Vandaar een aantal vragen bij kerkelijke activiteiten rond het wereldvoedselvraagstuk.

Wanneer men vanuit de kerken werkt aan het wereldvoedselvraagstuk, lijkt soms een zekere pretentie mee te klinken. De indruk wordt dan gewekt, dat de kerken op dat terrein een christelijke, missionaire of diakonale meerwaarde hebben in vergelijking met niet-christelijke organisaties. Dit roept verzet op, zowel binnen de kerken als daarbuiten. In de praktijk leidt dit soms tot lastige situaties, bijvoorbeeld in gesprekken van de kerken met het bedrijfsleven. Rond deze kerkelijke activiteiten spelen allerlei gevoelens en emoties een rol die slechts zelden voorwerp van onderzoek of reflectie zijn. In relatie tot en in aansluiting bij de voorgaande artikelen willen we de vraag naar het eigene en het missionaire van het werken aan het wereldvoedselvraagstuk vanuit de kerken wat nader uitwerken.

1. Het missionair-diakonale karakter

Binnen de protestantse kerken zal de bemoeienis met het wereldvoedselvraagstuk vooral 'diakonaal' worden benoemd en in de rooms-katholieke kerk met "missionair". Beide aspecten zijn aanwezig in de kerke-

lijke aandacht voor het wereldvoedselvraagstuk en roepen vragen op. Steun aan landbouwprojecten vanuit de kerken kan doorgaans op veel sympathie rekenen. Moeilijker wordt het, wanneer de kerken zich inlaten met de economisch-politieke achtergronden. De kritiek, zowel binnen als buiten de kerk, betreft hier de vraag of dit wel een taak voor de kerk is en of de kerk wel deskundig is op dit terrein. Een tegenvraag zou dan kunnen zijn, waarom het dan wel een taak van de kerk is om landbouwprojecten te steunen en die ook op effectiviteit en kwaliteit te beoordelen.

Effectief

Een principieel onderscheid tussen een kerkelijke activiteit op micro- en op macro-economisch niveau is moeilijk te verdedigen. Bij de actie voor een "publieksmerk zuivere koffie" van Solidaridad raakt men ook aan het macro-economisch niveau. Bij de voortgang van deze actie blijkt, dat binnen de beleidsorganen van de kerken deze activiteiten ook steun ondervinden. De centrale vraag voor de kerken zal ook moeten zijn, hoe de armen en onderdrukten het meest effectief geholpen kunnen worden.

Als het effect voor hen groter is door actie tegen economische structuren dan door micro-projectenhulp, dan zal dat een rol moeten spelen bij de prioriteitsstelling.

Algemeen

Aan de andere kant is de vraag, of de kerken al deze activiteiten niet beter zouden kunnen overlaten aan algemene organisaties, die dan ook door christenen gesteund worden. Deze vraag wordt te weinig gesteld. Te gemakkelijk wordt uitgegaan van bestaande institutionele vanzelfsprekendheden. Doorgaans wordt de tegenwerping gemaakt, dat kerkelijke partners een beroep op ons doen. Maar ook dan kan de vraag worden gesteld, of ze dat ook niet op algemene organisaties kunnen doen. In de praktijk gebeurt dit ook.

Totale omgeving

De beste weerlegging van de vraag of kerken zich op dit terrein moeten bewegen, zou zijn, als we konden aantonen, dat kerkelijke bemoeienis met het wereldvoedselvraagstuk is verworteld in en verbonden met het totaal van kerkelijke activiteiten: diakonaal, pastoraal, missionair, liturgisch, theologisch. Vandaaruit kan ook worden gevraagd naar het (specifiek) christelijke of kerkelijke van inhoud en kwaliteit van dat werk.

Het eigene komt meer tot uiting door de totale omgeving, de context, dan door een bewijs, dat een bepaalde activiteit specifiek christelijk is, want er zullen moeilijk voorbeelden te vinden zijn waarin hetzelfde ook niet bij andere (gelofs)tradities of ideologieën te vinden is.

Bij dit eigene speelt bijvoorbeeld het begrip "spiritualiteit" een rol. Dit is het geval wanneer de inzet voor het wereldvoedselvraagstuk onlosmakelijk voortkomt uit en gedragen wordt door eucharistie/avondmaal, of wanneer een actie voortkomt uit

relevante vragen van kerkelijke partners in andere delen van de wereld. Het is de vraag, of kerkelijke activiteiten wel altijd voldoende en voldoende duidelijk vanuit deze comprehensieve benadering plaatsvinden. Nieuwe opvattingen van "zending/missie" omvatten het gehele leven van een christen, zonder dat aan zijn/haar maatschappelijk optreden enige meerwaarde wordt toegekend. Het is eigen aan christelijk leven, deel te nemen aan de opbouw van een rechtvaardige (onder andere hongerloze) wereld. Christenen doen dit niet exclusief, niet op een unieke manier, zij doen dit op vele manieren, met elkaar en samen met anderen.

2. Het belang van kerkelijke uitspraken

Wanneer we elders in dit nummer de geciteerde kerkelijke uitspraken nader bekijken, dan kan de vraag worden gesteld, waarin het kerkelijke karakter van die uitspraken is gelegen. Soms is het niet meer dan een kerkelijke of christelijke verpakking van wat als inhoud allang bekend is en van anderen overgenomen. Soms heeft de uitspraak betrekking op de eigen traditie, zoals de uitspraak "dat het zogenaamde protestantse kerkethos niet bij ons past". Soms ook is de kerkelijke achtergrond helemaal niet herkenbaar.

Inflatie

Ook bij wie uit ervaring weet, hoe dit soort uitspraken soms tot stand komt, zal er vaak de nodige scepsis zijn. Over het algemeen wordt er over het communicatieve karakter van deze uitspraken te weinig nagedacht. Zoals over de vraag: "Waar komt de uitspraak vandaan, wie doen de uitspraak, tot wie richt men zich?" Ook de veelheid van uitspraken van iedere zichzelf respecterende conferentie werkt de inflatie ervan

in de hand. Een onderzoek naar de uitvoering van de aanbevelingen zou de marktwaarde ervan nog verder doen dalen. Dat mensen buiten en binnen de kerken hier vragen bij hebben en dat er irritatie ontstaat, is dus niet zo verwonderlijk.

Toets

Tegelijk zijn uitspraken ook belangrijk en onontkoombaar, omdat ze aangeven, dat communicatie binnen de wereldkerk niet zinloos is en omdat ze tot gezamenlijke inzichten en acties willen leiden (zoals in het conciliaire proces). Dat dit binnen een kerkelijk kader gebeurt, is in de Derde Wereld meestal veel vanzelfsprekender dan in Nederland, waar door velen nog steeds een angstvallige taakverdeling tussen kerken en christelijke organisaties wordt verdedigd.

Voor een toets van de kwaliteit van zulke uitspraken kunnen een paar elementen worden genoemd:

Het zou duidelijk moeten zijn, dat de uitspraak voortkomt uit het totale werk van de kerk en de ervaringen en contacten die daaruit ontstaan. Bijvoorbeeld, hoe spelen contacten met boeren in de Derde Wereld en in de eigen samenleving een rol? Zijn hun mogelijk conflicterende belangen wel meegenomen?

Als er een analyse aan de uitspraak ten grondslag ligt, wat is dan het karakter van die analyse? Komt die bijvoorbeeld uit het leerboek economie of is het (mede) een analyse van onderop? Worden de economische leefervaringen van de armen gezien als nevenverschijnselen van economische productie- en handelsprocessen of als wezenlijk onderdeel ervan? Bepalen die leefervaringen mede de economische vraagstellingen?

Evangelische ethiek

In een recent artikel¹ in het *Centraal Weekblad, Opinie- en Informatieblad*

voor de gereformeerde kerken, "Een leerboek voor mevrouw Sölle. Ethicus te goedgegelovig in analyse van economische werkelijkheid", heeft prof. W. Albeda een aanval gedaan op de analyse die de kerken, met name de Wereldraad van Kerken, hanteren. Hij stelt, dat het evangelie ons wel een individuele maar niet een sociale ethiek biedt. Bij Sölle en andere komt hij de volgende redenering tegen: "Christenen zijn partijgangers der armen. Wil je dus weten, hoe de wereld in elkaar zit, dan moet je bij de armen te biecht gaan. Zij ondergaan de wereldverhoudingen. Zij zijn de echte deskundigen."

Albeda is van mening, dat het in wezen tegenvalt wat de armen zelf weten te vertellen over hun positie en vooral over de oorzaken ervan. De wetenschap die zoveel mogelijk zonder emoties kijkt, kan het beter zien. Daarna volgt de ethische reflectie, die voor christenen niet eenvoudig is, omdat het evangelie ons wel een individuele maar niet een sociale ethiek aanbiedt.

Als Albeda bedoelt, dat de kerken er niet mee kunnen volstaan, te zeggen, dat hun analyse "van onderop" komt, dat de kerken veel methodischer moeten aangeven hoe hun analyse tot stand komt en in hoeverre deze geldigheid heeft, dan is zijn grove stellingname een relevante uitdaging.

Menswetenschap

Economie is wel degelijk ook een menswetenschap, niet alleen van mensen in de beslissende sectoren van de productie-processen, maar evenzeer van hen die rechteloos in deze processen zijn betrokken. Albeda erkent, dat de oriëntatie van de kerken op de armen in de wereld juist is. "Zolang er armen zijn, weten we aan welke kant we behoren te staan", schrijft hij.

Maar de slogan "honger is onrecht"

acht hij nietszeggend. "Honger hangt meer samen met economisch wanbeheer, ongeacht het economisch (wereld)systeem." Als er van wanbeheer sprake is, geldt dat echter niet alleen voor de armen in de Derde Wereld maar gelijkelijk voor de rijken in het Westen. Daar zit nu precies het kernpunt voor samenspraak van de kerken die kijken en analyseren vanuit de armen met de economen. Wat Albeda wanbeheer noemt of ethische beoordelingen achteraf, lijkt soms bewust onderdeel van het geldende economisch systeem. In het recht op een minimum bestaansloon (geen honger) komen vragen van economisch systeem en ethiek niet na elkaar, maar zijn in volle gewicht met elkaar verweven. De arme hoeft daarbij niet af te wachten wat het systeem achterlaat, maar zal met alle bewogenheid zelf of via zijn stemvoerder, in gesprek of strijd met de machtigen, werken aan een rechtvaardige reconstructie van het door mensen gehanteerde systeem.

Albedan blijft wel in heel globale beoordelingen steken, als hij, onlangs bijgevallen door dr. J. Zijlstra in *Hervormd Nederland*, een aanval doet op de, ook binnen de kerken veel gehoorde stelling, dat "wij ons verrijken ten koste van de Derde Wereld". Over en weer zullen de vraagstellingen en analyses de nodige verhelderingen moeten krijgen. Niet alleen kerken en ondernemingen staan nog slechts aan het begin van een wederzijds verstaanbaar gesprek. Zie daarvoor het voorgaande artikel van Boukema. Kerken en economen doen er ook goed aan, het broodnodige overleg met elkaar te zoeken. Dit is inderdaad "broodnodig".

3. Voorwaarden voor gesprek

Er zou dus meer bezinning moeten zijn over de voorwaarden waaronder

kerken zinnig uitspraken kunnen doen over het wereldvoedselvraagstuk. Maar ook het gesprek hierover met christenen die op dit terrein maatschappelijke verantwoordelijkheid dragen, verdient meer aandacht.

Verkuyl heeft in zijn *Inleiding in de nieuwere zendingswetenschap* geschreven over het belang van de "missio politica oecumenica".² De methoden van deze "missio" zijn echter nog weinig doordacht. Het kan ook een "missio" zijn ten opzichte van de "machten" die een samenleving beheersen, met name politieke en economische machten. Deze machten bevinden zich echter niet alleen buiten ons, maar ook vaak in ons. Dat maakt bijvoorbeeld het gesprek tussen kerken en bedrijfsleven zo moeilijk. Zo'n gesprek vindt meestal plaats in een tegenoverelkaar houding. Dit roept dan irritatie op en temeer, wanneer er aan de andere kant van de tafel ook christenen zitten.

Vragen

Wanneer we meer methodisch nadenken over de voorwaarden van gesprekken tussen kerken en ondernemingen, tussen kerken en economen, zouden een aantal vragen scherper aan de orde moeten komen.

– Wat is het kader van het gesprek: kerk tegenover bedrijfsleven, individuele christenen tegenover het bedrijfsleven, christenen buiten het bedrijfsleven met christenen binnen het bedrijfsleven, verontruste burgers in gesprek met het bedrijfsleven? dit soort vragen wordt veel te weinig expliciet vooraf gesteld.

– Als het gaat om een beroep op het geweten vanuit de bijbel, waarom vindt dat dan plaats in de ruimte van het bedrijfsleven en niet in de ruimte van de kerk waar christenen samen met deze vragen worstelen?

– Is het taalveld wel duidelijk: is het theologisch, ethisch, economisch gewoon meer of minder vrijblijvende en vriendelijke borreltafel-taal?

– Is het doel van het gesprek duidelijk; wil men alleen uitwisseling van standpunten of ook iets verhelderen en veranderen in visie en/of praktijk?

– Moet men zich aan kerkelijke kant beperken tot de grote lijnen of tot de ethiek, of kan er vandaaruit ook meer technisch over details worden gesproken? Het is een ervaringsgegeven, dat wanneer in een delegatie van kerkelijke kant ook technische deskundigheid aanwezig is, men aan de andere kant van de tafel verklaart, dat de kerk zich alleen met de grote lijnen mag bezighouden. Maar als men zich aan kerkelijke kant hiertoe beperkt, komt weer het verwijt, dat men met zulke grote lijnen niets kan en dat de kerken de deskundigheid missen om werkelijk op de problemen in te gaan.

– Er zou meer gedacht moeten wor-

den over wat men wel samen kan doen, ook al deelt men niet de "utopische" visie van de kerken. Er is veel te bereiken, als men gezamenlijk zoekt naar "midden-axioma's" die bemiddelen tussen het utopische doel en de harde dagelijkse praktijk. Ook kunnen er "eerste stappen" worden geformuleerd.

Als we dit terrein van de kerken in contact met het bedrijfsleven, de politiek en de economen ook als "zending/missie" verstaan, kan en moet er nog heel wat gebeuren aan het vinden van de juiste missionaire methoden.

1. W. Albeda, Een leerboek voor mevrouw Sölle. Ethicus te goed gelovig in analyse economische werkelijkheid, in: Centraal Weekblad, Opinie- en informatieblad voor de gereformeerde kerken 35(1987)nr.51, 18 december 1987, p.1.

2. J. Verkuyl, Inleiding in de nieuwere zendingswetenschap, Kok Kampen 1985², p.533-542.

Drs. J.H. Schravessande, redacteur
Drs. A.J. Kramer, eindredacteur

Om waarheid en waardigheid, de media en honger

Met de voedselproblematiek komen velen in aanraking door de media. Gelukkig maar, want zonder de media zouden velen misschien gaan denken, dat het recht op menswaardig leven alleen voor henzelf geldt. Wijsen geeft een kritische analyse van taak en normen van de media in het wereldvoedselvraagstuk.

Een mens mag tegenover zijn medemensen geen vals getuigenis afleggen, zegt het achtste gebod aan de katholieken en het negende aan de protestanten. Mijn oude "zedeleer"¹ voegde daar – onder verwijzing naar Mattheus, Paulus en het bijbelboek Ecclesiasticus – een hele specificatie aan toe van ontsporingen die hierin begrepen dienden te worden geacht: *liegen, lasteren, kwaadspreken, lichtvaardig oordelen en het schenden van geheimen*. Me dunkt: een stevig fundament onder een vakethiek voor journalisten en alwie zich bezighoudt met publiciteit. De Nieuwe Katechismus² legde dit verband trouwens uitdrukkelijk en noemde het een *nooit eindigende opgave* van publiciteitsmensen om een *steeds evangelischer ethos van dienstbaarheid* op te bouwen. Er is dus geen spoor van twijfel. De vraag van de redactie of christenen die zich binnen de wereld van de publiciteit ophouden, in hun geloof aanknopingspunten voor een eigen ethiek kunnen vinden, kan gemakkelijk met ja worden beantwoord. Geldt dat ook voor de vraag die de redactie daaraan vastknoopte: of christenen zich hierin dienen te onderscheiden van niet-christenen?

Integriteit

Er is geen sterveling die aan publiciteitsmedia van christelijke signatuur

op het stuk van integriteit andere eisen zou stellen dan in het algemeen worden gesteld. En iedereen kan dagelijks waarnemen dat de grens tussen moreel en immoreel, tussen fatsoen en onfatsoen noch qua media noch qua mensen die daarbij werken, gelijk loopt met de grens tussen confessioneel en niet-confessioneel. Voor zover er in het verleden een onderscheid bestond, had dit meer te maken met het kuis retoucheren van foto's betreffende de nieuwe lingerie-mode en de – in meerdere opzichten – enge opvatting van moraliteit die daaraan ten grondslag lag dan met wat wij daar nu onder verstaan. Blijkbaar moet het antwoord nu dus *nee* zijn. Ik ga hier maar niet verder op in. Schillebeeckx³ en anderen hebben vaak genoeg uitgelegd, hoe mensen vanuit verschillende religies en levensbeschouwingen kunnen komen tot gelijke normen voor de manier waarop ze zich maatschappelijk behoren te gedragen.

Wantrouwen

Vruchtbaarder en interessanter lijkt het vooral aandacht te besteden aan het derde element in de gestelde vragen: het gehalte van de voorlichting over de derde-wereldproblematiek, als die afkomstig is van fondswervende hulporganisaties. Dat is de echte vraag die steeds weer opduikt

en nooit zonder een zweem van – begrijpelijk – wantrouwen. Fondswervers, hoe nobel ook, zijn immers geprogrammeerd. Zij hebben de opdracht een zo groot mogelijk publiek te brengen tot sympathie met de doelstellingen van hun organisaties: noodhulp te verlenen aan slachtoffers van rampen en meer structurele hulp aan mensen-in-ontwikkeling. En niet alleen tot sympathie, ook tot daadwerkelijk meeleven in de vorm van financiële bijdragen. Zij hebben er een duidelijk belang bij, dat een bepaald beeld ontstaat en in stand wordt gehouden: dat van het arme, zwakke, noodlijdende, hulpbehoevende, van ons in het Westen afhankelijke Afrika, Azië of Latijns Amerika. Zij zullen er alles aan doen de milddadige goegemeente te doen geloven, dat dit beeld van de werkelijkheid ver van ons bed het juiste is, ook als het dat in feite niet is. En dus: als ze al niet grotelijks gewantwoord moeten worden, helemaal te vertrouwen zijn ze evenmin. Zij bedrijven geen voorlichting, maar propaganda. Wat scherp gesteld, tekent dit de attitude waarmee critici het publicitaire en educatieve werk van fondswervende instellingen bekijken. Ze voert tot conclusies als die in het NCO-rapport *Geven om en geven aan de derde wereld*: "De fondswerving kan leiden tot een verengd en zelfs vertekend beeld van de ontwikkelingsproblematiek en de betrokkenheid van de Nederlanders daarbij".⁴ Het rapport spreekt in dit verband over voorlichting die een *mogelijk contraproductief effect zou hebben op de educatie*.

Verleidingen

Natuurlijk, die preoccupatie is aanwezig. En natuurlijk, ze kan leiden tot een conflict tussen enerzijds wat de fondswervende voorlichter ziet als het belang van zijn organisatie – beter: als het belang van de mensen

ginds die zijn hulp inroepen – en anderzijds wat de ook voor hem geldende beroepsethiek van hem vraagt. Het hoeft geen betoog, in zo'n situatie sta je bloot aan allerhande verleidingen, met name de verleiding om het *pour besoin de la cause* maar niet zo nauw te nemen met de waarheid. Om ze maar fragmentarisch weer te geven, met voorbijzien van dat deel dat mensen kan ontmoedigen. Om ze aan te dikken, zodat je boodschap klemmender of alarmerender overkomt dan eigenlijk strikt genomen verantwoord is. Om een te rooskleurig beeld op te hangen van de mogelijkheden die de particuliere hulpverlening heeft om honger te verhelpen en armoede te bestrijden. Om de trucendoos van de reclame open te trekken en de oplossing van alle derde-wereldproblematiek zo simpel te etaleren als de voordelen van een nieuwe wasverzachter.

Journalisten

Dergelijke verleidingen plagen overigens ook andere voorlichters en journalisten. Ook zij hebben de neiging om – bewust of onbewust – de werkelijkheid in een bepaald licht te zetten. Hetzij omdat ze een politieke boodschap willen uitdragen, hetzij omdat ze verbonden zijn met een ideologische of religieuze stroming. Zo valt niet aan te nemen dat juist het katholiek Nieuwsblad als eerste de financiële schandalen gaat uitwinkelen, waarin de Vatikaanse Bank is verwickeld. Zo zal de KRO extra omzichtig omspringen met *God in Vlaanderen* en zal de VARA niet de omroep zijn die er kort voor de verkiezingen op uit is om de innerlijke tweespalt binnen de partij van de Arbeid naar buiten te brengen. En om dichter bij huis te blijven: niemand zal verwachten, dat uitgerekend het Nicaragua-komitee scherp de perscensuur door de Sandinisti-

sche regering zal aanklagen. Kortom, fondswervers zijn in dit opzicht niet enig in hun soort.

Educatie

Moeten deze *partijgang*ers nu hun mond houden? Dat zullen ze niet doen. En gelukkig maar. Er zijn een aantal redenen waarom juist de hulporganisaties gekwalificeerd zijn om een bijdrage te leveren aan de educatie over de Derde Wereld.

De eerste is: zij hebben daarvoor de kennis van zaken in huis. Beter dan wie ook kennen zij de problematiek die ze mee willen helpen oplossen: de mogelijkheden en de moeilijkheden die het benutten daarvan in de weg staan. En ze hebben uiteraard weinig reden om die voor zich te houden. Het zijn dan ook hulporganisaties geweest, die meestal de eerste stoot gaven aan het bekend worden van rampsituaties in de wereld. Klassiek is in dit verband de geschiedenis van de publiciteit over de Ethiopische hongersnood van 1973, die leidde tot de val van Haile Selassie. Een medewerker van Oxfam, Tony Hall, was toen de eerste die een persfotograaf meenam naar de getroffen provincie Wollo en internationaal de aandacht vestigde op de om redenen van politieke stabiliteit en keizerlijk prestige verheimelijkt wantoestand. Tien jaar later was het een Ierse Caritas-pater, Kevin Donehy, die verslaggever Jonathan Dimbleby op het spoor zette, dat leidde tot de bekende BBC-reportage en alles wat daarop is gevolgd, van *Een voor Afrika* tot *Life Aid*.⁵

Opdracht

Een tweede reden om het werk aan voorlichting en educatie serieus te nemen, vinden de meeste hulporganisaties in hun opdracht, al dan niet geformuleerd vanuit een levensbeschouwing of spiritualiteit. Daar hoort een bepaalde relatie bij tot hun

partners in de derde wereld: géén relatie tussen de bedelaar en de rijke burgerman die de kruimels van zijn tafel laat vallen, maar een *partnership* op basis van gelijkwaardigheid. *Je hulpverlening laten bepalen vanuit de onmachtigen* gaf dr. Ad de Groot eens als opgave aan evangelisch geïnspireerde hulporganisaties.⁶ Hij vulde ook in wat dat betekent: *dat zij een stem dienen te hebben bij de hulpverlening*. En wat de voorlichting betreft: *Dat betekent geen gladgestreken informatie, geen sentimentele slogans. Dat betekent informatie van onderop waarin de onderliggende zich herkent en in zijn nood als mens blijft herkend*. Dit is een criterium van de waarheid. Een adagium dat verplicht.

Het dicteert tevens een tweede norm waaraan de voorlichting over de derde wereld dient te voldoen. Naast het criterium van de waarheid is er het criterium van de *waardigheid*. Dat vraagt om goede smaak: om eerbied voor mensen, ook in hun lijden, ook in hun aftakeling. Niet elke foto, niet elk filmshot – ook al geeft het de waarheid weer – is toegestaan in een voorlichtingscampagne. En niet elk plan van een goedwillende journalist kan worden uitgevoerd, ook al is het uit fondswervend oogpunt nog zo lucratief. Er hoeft geen twijfel over te bestaan, dat deze norm bij de beoordeling van campagne-plannen ook serieus wordt genomen. Heel wat journalisten en reclame-makers kunnen vertellen, hoe zij stootten op de vasthoudendheid van – naar hun smaak tē gewetensvolle – opdrachtgevers, wanneer zij slogans hadden verzonnen of foto's geselecteerd, die *het publiek absoluut plat* zouden maken. Die slogans en foto's kreeg het publiek desondanks niet te zien. Om het meest recente voorbeeld te noemen: bij de organisaties van Afrika Nu is er lang en druk gedelibeereerd over de thema's die in de voor-

lichting aan de orde moesten komen, wilde de boodschap correct en compleet overkomen. Ook bij Afrika Nu zijn foto's van een reclamebureau terug in de portefeuille verdwenen, omdat ze afbreuk zouden doen aan de *waardigheid van de onmachtigen*. En er is zeer bewust afstand genomen van een benadering die voor de hand lag en anderen zich in die dagen wel hebben veroorloofd: *geef en bezorg uzelf een goed kerstgevoel*.

Loyaliteit

Op de derde plaats is er de loyaliteit van de gevers. Ook die verplicht. Niet met allen, maar met velen van hen groeit door de jaren heen een vertrouwensband die iets heeft van een lidmaatschap. De organisatie wordt meer dan een naam-met-een-giro-nummer; het wordt hun club en het werk in de Derde Wereld wordt namens hen uitgevoerd. Wat begon als compassie, wordt interesse.

Meebetalen wordt meeleven en meedenken. Bij elke organisatie kent men de brieven die daar blijk van geven: brieven met kritische vragen over de besteding van het geld, over de echte oorzaken en de oplossing van de problematiek. Wie zijn relatie met de schrijvers van zulke brieven goed wil houden, doet er verstandig aan uit te leggen hoe het komt, dat ontwikkeling zo'n moeizaam en eindeloos lijkend proces is. In alle nuchterheid gezegd: hier spelen natuurlijk óók belangen mee. Bij de fondswervende instellingen beseft men maar al te goed, er op de lange duur geen belang bij te hebben om toe te geven aan de verleiding, een te opgeklapt of te simpel verhaal vertellen.

De donateurs zijn immers nuchtere Nederlanders, die vóór ze het giroboek ter hand nemen of de portemonnaie trekken, eerst wel eens willen weten *waar het voor is*. En: *Waarom het alwéér nodig is*. Zij vertrouwen erop, dit van "hun" organisatie

te weten te komen. Het is dan ook niet ondanks maar dankzij de organisaties, dat in de twintig jaar tussen *Eten voor India* (1966) en *Afrika Nu* in brede kring het besef is gegroeid, dat we er niet zijn met het naïeve idee om Europese voedseloverschotten te verschepen en elders uit te delen, dat honger niet simpel wordt veroorzaakt door een verstoring van het klimaat, maar ook door overbevolking, oorlogen, ondoordacht milieubeheer en het leggen van politieke en economische prioriteiten zowel in het Westen als in de Derde Wereld.

Education permanente

Wie zou denken, dat de organisaties niet een belangrijke bijdrage hebben geleverd aan dit proces van *education permanente*, weet niet wat er in werkelijkheid is gebeurd. Zowel bij *Een voor Afrika* als bij *Afrika Nu* zijn het de organisatoren geweest, die de informatieve toonzetting van de campagnes hebben bepaald. Zij hebben na *Een voor Afrika* gezorgd voor populaire boekjes als *Proeftuin Afrika*⁷ en *Hulp in de Hoorn van Afrika*⁸, waarin werd ingegaan op het ingewikkelde vraagstuk van de voedselhulp, die het ene moment broodnodig kan zijn om mensen de kans te geven te overleven, een half jaar later echter fruikend voor de werklust van de Afrikaanse boer en dus voor de eigen voedselvoorziening die uiteindelijk het verlenen van noodhulp overbodig moet maken. Op initiatief en met medewerking van Mensen in Nood, Novib en de Stichting Oecumenische Hulp zond de KRO in september 1986 de documentaire *Voedselhulp geen aalmoes* uit, een film over de omstandigheden waaronder voedselhulp verstandig is, wat bijdraagt aan de ontwikkeling.

Relevante kritiek

Valt er dus niets meer te wensen?

Van alles natuurlijk. De critici moeten vooral doorgaan met kritiek leveren. Dat houdt de gewetens waakzaam. Meer dan wel gebeurt, zouden ze daarbij overigens in het oog kunnen houden op welke punten hun kritiek valide is. Optreden in de media legt beperkingen op, eist aanpassing aan de regels die daar gelden. Televisiezendtijd – bijvoorbeeld – is eenschaars artikel dat per minuut wordt toebedeeld. Het lijkt dan ook onredelijk te verlangen, dat in elk Socutera-filmpje de hele complexe context van een aangesneden probleem aan de orde komt. Vervolgens: televisiekijkers zijn er in soorten. Ze hebben niet altijd even veel tijd en zin om zich in ingewikkelde zaken te verdiepen. Wie daar rekening mee houdt, hoeft daarom nog niet in het leger der *vertrossers* te worden ingelijfd. In tegendeel, het getuigt van effectief vakmanschap, wanneer voorlichters met een gevarieerd aanbod – qua diepgang, qua toegankelijkheid – gebruik weten te maken van de mogelijkheden die zich aandienen: van Ivo tot Aad, van Kenmerk tot Nieuwslijn. En wat de gedrukte media betreft, van Viva tot de Volkskrant. Niet alleen de fondswerving, de hele Derde Wereldbeweging is er immers bij gebaat, wanneer de boodschap allen bereikt die er mogelijk ontvanke-lijk voor zijn. Het is onverstandig mensen te irriteren of te overvragen, als je ze wilt overtuigen. Je moet mensen nemen zoals ze zijn, met hun verschillen in achtergrond en – vooral ook – met hun verstand en gevoel.

Gevoelens

In de kritiek op de voorlichting van fondswervende organisaties wordt nogal eens denigrerend afgegeven op de "sentimentaliteit" waarmee deze gepaard zou gaan. Alsof het verwerpelijk zou zijn te appelleren aan gevoelens. Alsof medelijden niet een authentiek menselijke beweeg-

reden tot engagement kan zijn. Alsof persoonlijke betrokkenheid zou kunnen bestaan zonder emotionele beweging, barmhartigheid, *caritas*. "Barmhartigheid" – schreef Thomas van Aquino – "is de compassie in ons hart met het leed, het ongeluk van anderen, waardoor wij gedreven worden te helpen als het ons mogelijk is."⁹ Medelijden mag, zeker aan het begin van een educatief proces en *caritas* mag, mits dat woord in zijn oorspronkelijke betekenis is genomen en ontdaan van de kleffe bijklank die het heeft gekregen.

Inzicht

De voorlichter gaat pas over de schreef, als hij het laat bij het gemakkelijk opwekken van emotie en niet probeert om mensen vanuit hun emotie mee te nemen naar een motivatie die tevens gebaseerd is op inzicht, op begrip voor het onderscheid tussen de primaire opwelling – bedeling – en werkelijk bijdragen aan ontwikkeling: het bevorderen van mondigheid en zelfstandigheid, het opkomen voor de rechten van achtergestelden en onmachtigen. Dat is niet alleen een kwestie van materiële bijstand, maar vergt onder omstandigheden ook partij kiezen, het maken van politiek-sociale keuzes, het bevorderen en verdedigen van de structurele veranderingen die noodzakelijk zijn. Juist hier – het ligt voor de hand – kan de spanning tussen de fondswervende hulpverlener en zijn milddadige achterban aardig oplopen. Wil hij de waarheid geen geweld aandoen en de waardigheid respecteren van de onmachtigen met wie hij zegt zich te engageren, dan zal hij juist in dit opzicht weerstand moeten bieden aan de verleiding om de echte boodschap, die een deel van zijn achterban ongewelvallig zal zijn, ongezegd te laten. Het kan geen kwaad, wanneer kritische buitenstaanders het hunne doen om

hem in het rechte spoor te houden.

De omroepen zelf

Een andere wens – tenslotte – zou zijn, dat de voorlichting over Derde Wereldzaken minder dan nu het geval is, aan de fondswervende organisaties wordt overgelaten. Dit geldt sommige kranten – niet alle, gelukkig – maar vooral de televisie. Het komt al te zelden voor, dat Nederlandse omroepen op eigen gelegenheid en voor eigen rekening reportageploegen naar ontwikkelingslanden sturen, tenzij voor het vluchtig verslaan van de WK voetbal of politieke actualiteiten als de machtsovername van de presidenten Aquino en Alfonsin. Onderontwikkeling en wat daaraan wordt gedaan, komt zelden anders op de televisie dan gesponsord door een van die vele organisaties en dus voorzien van een gironummer. Wie erover klaagt¹⁰, dat daardoor een bepaald facet van de Derde Wereldproblematiek overbelicht wordt, kan best gelijk hebben, maar richt zich tot het verkeerde adres, wanneer hij daar de hulporganisaties op aanspreekt. Hoezeer ook rekening houdend met hun normen, zij zullen altijd verhalen vertellen die direct of indirect verband houden met wat zijzelf en hun partners in de Derde Wereld doen. Daar ligt hun engagement; daar loopt het hart van over. Maar inderdaad, er valt meer te melden en dat komt te weinig aan bod. Misschien omdat het om taaie, weinig populaire programmastof gaat;

waarschijnlijk ook omdat er binnen de omroepbudgetten hogere prioriteit wordt gegeven aan Superfan en Soundmix Show dan aan drie tickets Rio of Harare, zeker wanneer daarvoor altijd wel een sponsor bij de hand is, nog wel zonder dat er geharrewar met WVC kan ontstaan. Altijd mooi meegenomen.

Wanneer ik verdedig, dat fondswervende organisaties te vertrouwen zijn wanneer zij zich bezig houden met voorlichting en educatie, pleit ik er dus niet voor de educatie aan hen over te laten. Het is voor niemand goed wanneer hij het alleen voor het zeggen heeft.

1. M.F. Dekkers: *Roomsche katholieke Godsdienstleer, tweede deel, De Katholieke Zedenleer*, 's-Hertogenbosch 1933.
2. De Nieuwe katechismus. Hilversum 1966.
3. De Bazuin, jrg. 58, 2 mei 1975.
4. Jan Goosen e.a.: *Geven om en geven aan de derde wereld*. Nijmegen 1986.
5. Paul Harrison/Robin Palmer: *News out of Africa*. London 1986.
6. Dr. A. de Groot S.V.D.: *Barmhartigheid en rechtvaardigheid omhelzen elkaar* (Infoschrift Stichting Mensen in Nood). 's-Hertogenbosch 1984.
7. Nico Kussendrager: *Proeftuin Afrika*, uitgave van Cebemo/Mensen in Nood. 's-Hertogenbosch/Oegstgeest 1986.
8. Jan Bouke Wijbrandt: *Hulp in de Hoorn van Afrika*, uitgave van S.O.H. Utrecht 1986.
9. Zie noot 6.
10. Jan Landman, hoofdredakteur van BijEEN, in de Ver-van-mijn-bed-show, 13 november 1987.

F. Wijsen (57) was 25 jaren werkzaam in radio- en televisiejournalistiek, van 1976-1982 als chef informatieve programma's van de KRO-televisie. Sinds 1982 is hij directeur van de landelijke Stichting Mensen in Nood.

Jan Bouke Wijbrandi

Op weg naar een kerkelijke voedselbeweging?

Velen zijn eerlijk bewogen om de honger van talloze mensen in de Derde Wereld. Meer en meer wordt ingezien, dat honger onrecht is. Dit inzicht is makkelijk vrijblijvend als je zelf een volle maag hebt. Is vooral honger in je omgeving geen aanklacht tegen eigen welvaart? Bouke Wijbrandi stelt kritische vragen en bepleit een voedselbeweging die meer is dan bundeling van projectenwerk door goed marcherende ontwikkelingsorganisaties en kerkelijke instituten.

In toenemende mate laat de (kerkelijke) Derde Wereld beweging in Nederland zich inspireren door de armen en ontrechten in de wereld. Verhalen en getuigenissen van slachtoffers van uitbuiting en geweld maken indruk.¹ Niet alleen oude psalmen, maar ook eigentijdse gebeden en gedichten uit het diepste der ellende worden een levend bewijs van de kracht van verdrukten ons te bewegen tot sympathie en solidariteit.² Vele indrukwekkende documenten en verklaringen over de honger en de armoede zijn afkomstig uit de Derde Wereld. Niet zelden komen ze tot ons via de structuur van de wereldwijde oecumenische beweging, waarin de Wereldraad van Kerken een vooraanstaande rol speelt.

In augustus 1980 riep het Centraal Comité van de Wereldraad haar ledenkerken op tot onderzoek en actie aangaande de betrokkenheid van overheden, transnationale ondernemingen en internationale organisaties bij de problematiek van honger en ondervoeding in de wereld.³ Onmiskenbaar klinkt ook in deze verklaring van de Wereldraad de stem door van de slachtoffers van structureel geweld. Ook tot strijd tegen dit geweld wordt opgeroepen. De deelnemers aan de wereldconsultatie over

het diakonale werk binnen de protestantse kerken te Larnaca (1986) spreken van "... diakonia, gebaseerd op strijd – strijd tot overleven, bevrijding, waardigheid, gerechtigheid, vrede en verzoening."⁴ Dit is een krachtige oproep met grote woorden. Als we hier stilstaan bij de vraag naar de toekomst van wat wellicht een voedselbeweging in kerkelijk Nederland zou kunnen heten, mogen we niet voorbijgaan aan deze oproepen en evenmin aan een "voedselbeweging" in de Derde Wereld zelf.

1. Bewogen door honger

Bestaat er in de Derde Wereld een voedselbeweging? Deze vraag is moeilijk met een eenvoudig ja te beantwoorden. Miljoenen mensen worden letterlijk bewogen door honger. Kinderen in Noordoost-Brazilië, die graven op een vuilnisbelt, op zoek naar de restanten van een anders welvaart. Armoede leidt tot het accepteren van lange werktijden voor een hongerloon. Voor hele dorpen is de honger een bewegreden, wanneer mensen vluchten voor de absolute schaarste aan water en voedsel. Derde Wereld? Bijna iedereen kent de werkelijkheid of televisiebeelden van de hongerwinter in

1944/45, waar de Nederlandse bevolking werd gedwongen op weg te gaan naar voedsel, waarvoor een hoge prijs werd betaald.

Verborgene honger

Ook vandaag zijn de steden in het rijke Westen van onze wereld vol met berooiden, die leven van sociale programma's en EEG-voedselhulp. Honger is een beweegreden voor vele mensen in alle delen van de wereld. Maar het is de vraag of er sprake is van een voedselbeweging. De harde kern van de honger heerst onder hen die zich niet kunnen organiseren tot een beweging. De honger van vrouwen en kinderen blijft verborgen in hun hut. De armoede onder etnische minderheden wordt doodgezwegen door de overheden. De diepe ellende in hongergebieden kan leiden tot berusting, apathie, zodat de honger niet bekend wordt.

Ook in een ander opzicht is niet altijd sprake van een voedselbeweging. Velen kunnen hun behoefte aan voedsel en voedselveiligheid niet vertalen in strijd en verzet. De ogenschijnlijke neutraliteit van ontwikkelingsorganisaties ten aanzien van de politieke aspecten van de armoede komt vaak niet voort uit onverschilligheid maar uit angst voor de machthebbers in overheids- of ook kerkelijke structuren. Het is eenvoudiger in Nederland kritisch te zijn dan in Chili of Indonesië. En zo vinden we een deel van een "voedselbeweging" ondergronds, als het zaad dat wacht op het goede jaargetijde.

Organisaties

Maar ook zien we vrouwen en mannen die zich aaneensluiten om samen op te komen voor hun rechten. Het gaat hier om een veelheid van organisaties op lokaal of nationaal niveau. Zij zijn geworteld in de steden of in rurale gebieden. De krottenwijkbewoners in Nairobi, die suiker-

rietarbeiders op het Filippijnse eiland Negros en de voorvechters van de mensenrechten in Santiago de Chile. Zij kennen elkaar niet. Maar zij behoren tot een zelfde beweging, die strijdt voor elementaire levensvoorwaarden, zoals voedsel, gezondheid, politieke rechten of werk. De aanduiding "voedselbeweging" is een ruwe aanduiding. Doelstellingen lopen uiteen. Soms ligt de sleutel tot verandering voor eeuwenlang geknechte mensen bij een eenvoudig gezondheidszorgproject, zoals het wegen en bijvoeden van ondervoede kinderen. Maar evenzeer toont zich een beweging in een landbezetting in Haïti, een staking van goudzoekers in Brazilië of verzet tegen houtkap op Borneo. En zelfs uit een actieve opstelling tegen een ontwikkelingsproject kan de kracht van een beweging blijken, zoals in de Cordilleras op de Filippijnen, waar de goedgeefsheid van de Europese Gemeenschap door de bevolking met argusogen wordt gevolgd. Men weet wel beter.

Kortom: er bestaat iets wat we voedselbeweging kunnen noemen, maar als onderdeel van een veel bredere beweging voor recht en gerechtigheid, voor maatschappelijke en politieke verandering.

Een kruik zeewater

Daarnaast zijn er de tallozen die in isolement lijden onder honger en armoede. Deel van hun probleem is dat ze zich niet kunnen of mogen organiseren.

Laten we op dit punt luisteren naar een verhaal van de Indiase econoom Samuel Parmar, een groot denker uit de oecumenische beweging:

"Ik herinner me een ervaring uit de Indiase bevrijdingsbeweging. Gandhi riep op tot geweldloze non-coöperatie. Er was een wettelijk verbod op het maken van zout, voor ieder die niet beschikte over een speciale ver-

gunning van de Regering. Gandhi besloot tegen deze wet op te komen. Met een handjevol getrouwen begon hij een mars naar de Arabische Zee. Daar vulde men kleine aarden kruiken met zeewater, zette ze in de zon en liet het water verdampen, zodat een beetje zout achterbleef. Vele "wijze" Indiase leiders waren slecht te spreken over deze op het eerste gezicht kinderlijke actie. Enkelen van zijn getrouwen probeerden Gandhi over te halen te stoppen met iets dat de hele beweging belachelijk kon maken. Velen bespotten hem. Jonge mensen die actie wilden waren verbitterd en er vielen harde woorden. Maar Gandhi ging door met zijn plannen. Ja, de hele onderneming, als je het toch al zo mocht noemen, leek belachelijk als een actie om het machtige Britse rijk te weerstaan... Eerst kwamen een paar mensen uit nieuwsgierigheid die bleven uit overtuiging; toen kwamen er meer, families, dorpen, streken: en je zou haast denken dat heel India er was... Een aarden kruik, een beetje zeewater, de hete Indiase zon en een massa mensen en de fundamenten zelf gaan beven. Niet de fundamenten van het Britse rijk alleen. Dat zou toch wel zijn afgebroken, want zijn tijd was voorbij. Nee, dat niet alleen. Van veel meer betekenis voor ons als volk was het schudden van onze grondslagen: van de onverschilligheid, van passieve onderwerping aan onrechtvaardigheid; van gebrek aan zelfvertrouwen, van een tweeslachtig bestaan waar we vechten tegen buitenlandse overheersing maar bereid waren om alle vormen van uitbuiting in ons eigen sociale en culturele leven te accepteren."⁵

2. Bewogenheid met volle maag

Lijden en verzet bewegen ook ons in het rijke Noorden. Na een lange traditie van zending, missie en diako-

naat kwam in Nederland na de Tweede Werldoorlog een nog bredere beweging op ter bestrijding van honger en armoede. Binnen de kerken bestond al een ruime achterban voor hulp aan de Derde Wereld. De Plein-groep – met een sterke inbreng van kerkmensen – groeide in de jaren '50 uit tot de Novib.

Massale nationale acties zoals "Eten voor India" mobiliseerden de goedgeefsheid van het Nederlandse volk. Bewogenheid met hen die lijden is in ons land ruim aanwezig, zeker in vergelijking met de ons omringende landen. Onze motivatie om in beweging te komen is echter voor vrijwel ieder van ons (en zeker binnen de kerken) indirect. Wij worden niet rechtstreeks bewogen door eigen lijden, maar – als wij daartoe nog in staat zijn⁶ – door medelijden, door sympathie. De grote woorden die de oecumenische beweging spreekt over strijd en verzet zijn vaak moeilijk te concretiseren en waar te maken. De Filippijnse boerenleider Jaime Tadeo zegt over het Koninkrijk Gods in de Filippijnen: "De kerkelijke revolutie is de revolutie die wordt ondernomen door de arbeiders en de boeren in een bondgenootschap met de krachten van het midden en niet de revolutie van de middenklasse."⁷

Ver weg en dichtbij

Hier ligt de uitdagende vraag voor de "voedselbeweging" in Nederland. Hoe vanuit de middenklasse een bondgenootschap aan te gaan met de onderdrukten, waaronder zij die hongeren? Hoe grote woorden te vertalen in kleine stappen ter ondersteuning van het verzet tegen het complex van machten dat de honger veroorzaakt? Dit medelijden betreft niet alleen hen die ver weg wonen. Evenzeer is vandaag de vraag actueel, hoe kerken en christenen de noodkreet verstaan van boeren en boerinnen in Nederland, die dreigen

uit het systeem te tuimelen. Wanneer we er van overtuigd zijn, dat een ander landbouwbeleid in westerse landen een van de voorwaarden is voor het stimuleren van de eigen voedselvoorziening in de Derde Wereld, zal onze aandacht evenzeer moeten uitgaan naar die voedselproducenten in westerse landen die doorgaans als eerste de dupe worden van sanering en technologische vernieuwing.

3. Instituut en beweging

Een belangrijk deel van onze beweging wordt gekanaliseerd langs de weg van de projektsteun in nood-situaties en gericht op ontwikkeling. Zo wordt onze solidariteit in hoofdzaak tot uitdrukking gebracht via de middelen die in onze samenleving in mindere mate schaars zijn: voedsel, materiële en financiële middelen. De organisatie van deze hulp is sinds de Tweede Wereldoorlog sterk geïnstitutionaliseerd: bewegingen zijn organisaties geworden met hun eigen institutionele en financiële belangen en wetmatigheden. In een bijzonder boeiend artikel in de "Internationale Spectator" wijst de antropoloog Ben White op de veranderde rol van non-gouvernementele organisaties (NGO's) ten aanzien van plattelandsontwikkeling na een "heroïsche beginfase". Hoewel zijn betoog geldt voor organisaties in de Derde Wereld zelf, kan de vraag worden gesteld of zijn constatering niet in even grote mate kunnen gelden voor NGO's in donorlanden. "(De) eerste ... fase van vrijwel grenzeloos enthousiasme en optimisme over het verschijnsel NGO is voorbij. Ze heeft nu plaats gemaakt voor een nuchterder en realistischer taxatie van de uiterst beperkte speelruimte voor echte grass-root's-organisaties en -bewegingen en strategieën voor sociale mobilisering en collectieve actie in een structureel kader dat in wezen een nega-

tief klimaat vormt voor dergelijke initiatieven."⁸

Grote woorden

De ontwikkelingsamenwerking is geïnstitutionaliseerd. Naast alle voordelen die daarmee ongetwijfeld zijn verbonden, zoals het losmaken van de Derde Wereld-problematiek uit de sfeer van incidentele goedgeefsheid en het opbouwen van kader in de Derde Wereld, kent deze ontwikkeling ook haar nadelen. Naast de ook door White geconstateerde mogelijke inkapseling van ontwikkelingsorganisaties door overheden, zou het gevaar kunnen bestaan, dat juist de kleinschalige informeel georganiseerde bewegingen en netwerken in de ontwikkelingslanden uit de boot vallen; dat organisaties die een partnerrelatie vragen waarin niet het financiële of materiële als voertuig fungeert links blijven liggen; dat op politieke en maatschappelijke veranderingen gerichte bewegingen – hoezeer in theorie ook het politieke als wezenlijk element van de ontwikkelingsproblematiek wordt onderkend – een risicofactor worden voor ontwikkelingsinstellingen. White constateert "De retoriek van alternatieven aan de basis voor bureaucratie blijft wellicht gehandhaafd, maar in werkelijkheid kunnen ze (NGO's, jbw) steeds meer gaan lijken op die bureaucratie."⁹ Het is uitdagend de ook in de oecumenische beweging zelf uitgesproken grote woorden als strijd, verzet, participatie en bevrijding te confronteren met de realiteit van de interkerkelijke ontwikkelingssamenwerking.

4. Op weg naar een kerkelijke voedselbeweging

Aan het eind van deze beschouwing wordt opnieuw de vraagstelling in dit artikel opgeroepen: zijn we op weg naar een kerkelijke voed-

selbeweging? De (kerkelijke) ontwikkelingsamenwerking vertoont, ondanks de in vele documenten beleiden invulling van diakonia als strijd, een toenemende institutionalisering – een ontwikkeling die binnen de kerken alle aandacht verdient. Tezelfdertijd treffen we in de Derde Wereld en in westerse landen in meer of mindere mate georganiseerde voedsel- en andere bewegingen aan, die aandacht vragen voor de politieke en economische componenten van het wereldvoedselvraagstuk. Binnen en ook buiten de kerken lijkt een tendens te ontstaan, de honger als een van de wreedste en mensonterende uitingen van het armoedevraagstuk systematisch aandacht te geven. De klaarblijkelijke aanwezigheid van overtuigde en gemotiveerde mensen – in Nederland onder meer in lokale kerkelijke voedselgroepen, ook wel IOW-groepen genaamd – is een bestaansvoorwaarde voor een beweging.

Een viertal overwegingen inzake een "voedselbeweging" wordt hier gepresenteerd als slotconclusies in dit artikel.

Oecumenisch

In de eerste plaats zouden de genoemde voedselgroepen in Nederland een integraal onderdeel kunnen vormen van de oecumenische beweging. De wereldvoedselproblematiek is nauw verweven met andere onderdelen van het ontwikkelingsvraagstuk. De recente aandacht voor het Afrikaanse continent en de daar optredende honger toont eens te meer de samenhang van de politieke, ecologische, economische aspecten van de honger. Het recent gepubliceerde rapport van de Commissie Brundtland wijst in dezelfde richting.¹⁰ Bewegingen in de Derde Wereld zelf, waarin mensen object willen zijn van hun eigen bevrijding, koppelen in veel gevallen hun strijd

voor een betere voedselvoorziening aan een streven naar politieke en maatschappelijke hervorming en verbetering van hun levensomstandigheden op andere terreinen. Het is niet voor niets dat in het conciliaire proces voor gerechtigheid, vrede en het behoud van de schepping speciale aandacht wordt gegeven aan de honger. Het "geef ons heden ons dagelijks brood" neemt een belangrijke plaats in in het Onze Vader.

Werkterrein

De tweede conclusie betreft een nadere afbakening van het werkterrein van deze voedselgroepen. In een informeel netwerk kan niet worden gedacht aan grote doeleinden en totaal-strategieën. Het jaar 2000 waarin vele fraaie beloften en doelstellingen zijn geprojecteerd, zal ieder onterecht vooruitgangsgeloof afstraffen. De omvang van het ontwikkelingsvraagstuk en zijn complexiteit maken iedere grote doelstelling bij voorbaat kansloos. Zoals ook in het conciliaire proces de nadruk niet ligt op resultaat, maar op het verbond zelf, zo zullen voedselgroepen primair aandacht moeten besteden aan het vormen van informele netwerken. Binnen dat netwerk kan van geval tot geval worden gewerkt aan het concretiseren van solidariteit, aan het concretiseren van verzet tegen machten die honger en armoede doen ontstaan en bestendigen. Laten we niet vergeten, dat onze medechristenen in de Derde Wereld om meer vragen dan projectsteun alleen. Voorbeelden van concreet uitgewerkte solidariteit zijn het ontvangen van een delegatie van boerenleiders uit de Filippijnen, die in hun eigen land ijveren voor een actieve politiek van landbouwhervorming; het uitoefenen van maatschappelijke druk op de Nederlandse koffiebranderders om zuivere koffie te importeren van kleine koffieboeren en -coöpera-

ties; het stellen van kritische vragen aan een Nederlandse chemiegigant inzake hun productie en export van schadelijke bestrijdingsmiddelen. Bij al deze acties is het van belang aan te sluiten op concrete verzoeken van bewegingen uit de Derde Wereld en op de Nederlandse betrokkenheid bij het wereldvoedselvraagstuk.

Reikwijdte

Een derde conclusie betreft de geografische reikwijdte van een "voedselbeweging". Nederlandse voedselgroepen dienen via een informeel netwerk onderdeel te zijn van een internationale beweging. Het mondiale karakter van het voedselvraagstuk behoeft geen nadere toelichting. Transnationale ondernemingen, grote banken en internationale organisaties vormen hoofdrolspelers in een treurspel dat via de media een internationaal kijkerspubliek trekt. Internationale organisatie van de Derde Wereld beweging is noodzakelijk. De Wereldraad van Kerken kan binnen de oecumenische beweging een belangrijke stimulerende en faciliterende rol spelen ten aanzien van het thema voedsel. Het is daarbij van belang dat er vooral netwerken ontstaan en worden versterkt waarin het grondvlak van kerken en maatschappelijke bewegingen elkaar kunnen ontmoeten, in aanvulling op of in samenhang met de vele conferenties van de experts en ontwikkelingsélite. De grote opgave is daarbij hoe een groeiende beweging (in) beweging kan blijven.

Informeel netwerk

Een vierde conclusie betreft de "voedselbeweging" in Nederland. In het Interkerkelijk Overleg Wereldvoedselvraagstuk (IOW) ontmoeten ontwikkelingsorganisaties, onderzoeks- en educatie-instellingen elkaar. Juist dit informele netwerk is bij uitstek geschikt om de verschil-

lende aspecten van het wereldvoedselvraagstuk in hun onderlinge samenhang aan de orde te stellen, daarbij niet of nauwelijks gehinderd door institutionele of andere belangen. Hier kan een open dialoog plaatsvinden over de concrete vertaling van de vaak hooggespannen en verplichtende bewoordingen waarin de diakonale taak van kerken en christenen wordt vervat. Het spanningsveld tussen instituut en beweging kan hier optimaal worden benut. Het zou een slechte zaak zijn als met het IOW een nieuw instituut zou ontstaan, dat taken zou overnemen van kerken en kerkelijke organisaties. Het gegeven dat alles met alles samenhangt als we spreken over het wereldvoedselvraagstuk mag er evenmin toe leiden, dat de verschillende organisaties die zich binnen en buiten de kerken met de Derde Wereld bezighouden elkaars werk verdubbelen. Het IOW kan echter uiterst noodzakelijke diensten verrichten aan de vele kerkelijke organisaties, die om verschillende redenen niet systematisch aandacht kunnen geven aan de honger. Te denken valt hier vooral aan het onderhouden van contacten met een internationaal netwerk ten aanzien van het wereldvoedselvraagstuk, het verzamelen van informatie inzake de honger, het coördineren van educatie en actie.

1. Zie bijv. Hogebrink, L. en Koetsier, C.H. *Tegen de verdrukking in* en G.J. Butselaar, G.J.C. van der Horst, B.C. Lap *Met de zending bij de armen*, waarin o.a. een verslag van de conferentie "25 jaar Urban Rural Mission" in Manila, 1987, uitgeve ICCO en NZR, Amsterdam/Zeist, 1987.

2. Zie het Wereld en Zending themanummer *Spiritualiteit als transformatie*, 15(1986)no.4, p.348-355.

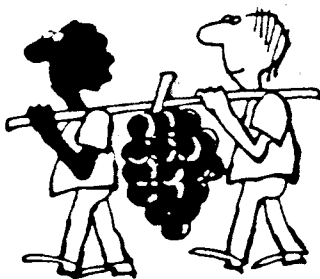
3. *Voedsel in de jaren 1980*, Verklaring van het Centraal Comité van de Wereldraad van Kerken, augustus 1980, onder meer afgedrukt in het CCPD-document *Food, Work and Justice*, Geneva, december 1983, p.17.

4. *Diakonia 2000, Called to be neighbours*. Official report Larnaca consultation 1986, WCC, Geneva, 1987, p.14.

5. S.L. Parmar, *Lift up your eyes, a Layman's Quest for Hope*, Madras, 1972, p.7-8.
6. Sölle, D., *Sympathie, gedachten over geloof en politiek*, Ten Have/Baarn, 1979.
7. Zie in dit nummer van *Wereld en Zending* H.J. Schraevesande, Het wereldvoedselvraagstuk als uitdaging aan de theologie.
8. White, B., Plattelandsontwikkeling: retoriek en realiteit, in: *Internationale Spectator*, 41(1987)no.3, p.105.
9. Ibid.
10. *Our Common Future*, Rapport van de World Commission on Environment and Development

(Commissie Brundtland), Oxford University Press, Oxford 1987.

Drs. J. Bouke Wijbrandt (35) studeerde economie aan de Vrije Universiteit te Amsterdam. Enkele jaren was hij verbonden aan OSACI, Oecumenisch Studie- en Actiecentrum voor Investeringen. In opdracht van de V.U. verrichtte hij onderzoek naar de integratie van vluchtelingen uit Eritrea en Ethiopië in Soedan. Hij is nu werkzaam bij de Stichting Oecumenische Hulp te Utrecht voor de afdeling voedselhulp.

Het „symbool” van het IOM, het Interkerkelijk Overleg Wereldvoedselvraagstuk. Het is ontleend aan het verhaal van de „verspieters” die vanuit de woestijn het Beloofde Land moesten verkennen. Vanuit het IOW-ideaal heeft het een mondiaal aspect gekregen, de donker gekleurde wereld gaat voorop. Volgens het bijbelverhaal bereiken maar twee van de twaalf verspieters het Beloofde Land. De anderen schrikken terug. Die twee houden vol, met veel inspanning. Zij hopen het land van belofte, met eten voor allen, te bereiken, vertrouwend op de belofte van God. Het vignet roept op tot wereldwijde organisatie en actie voor voedsel voor iedereen.

Kroniek Kerkopbouw in Nederland

Op vrijdag 15 januari hield het Missiologisch Werkverband, de oecumenische vereniging van missiologen, zijn halfjaarlijkse studiedag, zoals gebruikelijk in de monumentale gebouwen van de Broedergemeente in Zeist. De belangstelling was grote dan normaal. Onder de vijftig aanwezigen waren niet alleen de beroepsmatige missiologen, maar ook een aantal mensen uit Nederlandse missionaire organisaties en uit het gemeente/parochie-opbouwwerk. Daaraan was het onderwerp van de dag niet vreemd: "Is het leren van kerkvorming in de Derde Wereld ten behoeve van kerkopbouw in Nederland fabel of werkelijkheid?"

Grensverleggend

Dit onderwerp had men gekozen naar aanleiding van de verschijning van het boek *Parochie en Gemeenschap. Kerkopbouw in Nederland: een grensverleggende verkenning in Indonesië, Zaire en Brazilië* (onder redactie van Jan van Lin uitgegeven bij Gooi & Sticht 1987, 112 pag.). In dit boek staan analyses van parochie-opbouw in de drie genoemde landen. Daarna worden in een evaluerend slothoofdstuk vergelijkingen getrokken met kerkopbouw in Nederland door J. Knaapen en B. Verreijt, beiden met jarenlange ervaring in de begeleiding van parochie-opbouw in Nederland.

Inspirerend leiderschap

Twee inleiders, prof. K. Schippers uit Kampen en prof. R. van Rossum uit Heerlen, belichtten het thema. Schippers analyseerde de soms verborgen processen bij gemeente-opbouw. Geen twee situaties zijn hetzelfde. Wat voor gemeenschappelijkheid zoekt men in Nederland met zijn gefragmentariseerde samenleving? In de Derde Wereld is de context duidelijk aanwezig, men leeft gemeenschappelijk. Vraag is wel of daar de verschijningsvorm van de kerken aansluit bij de sociale context. In Nederland kan men zich vaak afvragen of de kerken wel een context hebben. Inspirerend leiderschap is zeer bepalend voor gemeente-opbouw. In de protestantse kerken heeft men nu teveel predikanten en zullen de vernieuwende voorgangers gemakkelijk aan de kant gelaten worden. In de katholieke kerk heeft men te weinig priesters en is men daarom vaak beducht voor vernieuwing. Je vraagt je af, aldus Schippers, wat is erger: te weinig priesters of teveel predikanten?

Vrije ruimte

Van Rossum ging aan de hand van ervaringen in Brazilië uitvoerig in op de rol van reguliere priesters in het parochiële werk. Velen werken in vaste dienst van de normale parochie-structuur. Vele regulieren werken vanuit eigen centra dwars door alle parochie-structuren heen. Zij werken in de vrije ruimte en sluiten pastoraal vaak aan op bijzondere behoeften van gelovigen.

Over en weer

De gedachtenwisseling was erg levendig. Het deed kennelijk over en weer goed, dat missionaire mensen van de wetenschap, van de praktijk en pastorale mensen van de wetenschap en van de praktijk met elkaar in gesprek gingen. Deze discussie zelf was al een stuk antwoord op de in het thema

gestelde vraag. Kerkvorming in de Derde Wereld en in Nederland gaat om dezelfde evangelische bewogenheid, wil ruimte voor nieuwe wegen uit vaak niet meer functionerende organisatievormen. Experimenten lopen vaak vast, omdat ze toch weer afhankelijk zijn van het grote, machtige kerkinstituut, dat over de gelden beschikt. De gevestigde kerkorganisaties zijn vaak ook beducht voor pastores die "het hebben", die leven van visie en inspiratie en nieuwe wegen willen opgaan. Dat is zo in Nederland en in de Derde Wereld.

Je wenst het Missiologisch Werkverband toe, dat het er vaker in slaagt, een studiedag-thema te vinden, dat in een brede kring belangstelling vindt. "Witness in six continents" begint voor de deur, dat bewees deze studiedag heel boeiend.

Voorzitter

Voorzitter drs. Luuk Wieringa droeg, na acht jaren, het voorzitterschap over aan dr. Anne Wind (1924), een man die aan ervaring alles mee heeft om het Missiologisch Werkverband in Nederland nog meer te maken tot een open en stimulerende ontmoetingsplek voor een brede kring van werkers van overzee en in Nederland zelf.

AK

Conferentie christenen en boeddhisten

Tiltenberg

Van 17-19 juni 1988 wordt in het centrum De Tiltenberg te Vogelenzang een conferentie gehouden met als thema: "Lijden, verlichting en verlossing, sociale verantwoordelijkheid in boeddhistisch en christelijk perspectief".

De conferentie wordt door De Tiltenberg georganiseerd in samenwerking met het Nederlands Boeddhistisch Studiecentrum. Inzet van de conferentie is de dialoog tussen christenen en boeddhisten.

Dialogoog

Voorzitter van de conferentie is prof. dr. Jan van Bragt cism, directeur van het Nanzan Institute for Religion and Culture te Nagoya in Japan. Voornaamste gast en inleider is prof.dr. Abe Masao, emeritus-hoogleraar van de universiteit van Nara in Japan, thans gast-hoogleraar Japanse filosofie aan de universiteit van Chicago. Sinds vele jaren is hij intens betrokken in de dialoog Christendom en Boeddhisme. Prof.dr. Hans Waldenfels doceert godsdienstfilosofie aan de universiteit van Bonn en zal de conferentiethema's belichten vanuit christelijk standpunt. Prof.dr. Paul Knitter, hoogleraar theologie aan de Xavier University te Cincinnati in de USA zal een inleiding houden over de interreligieuze dialoog.

Naast de vergelijkende inleidingen zal er veel tijd worden ingeruimd voor gedachtenwisseling, voor kennismaking met Za-Zen als vorm van boeddhistische meditatie. De conferentie wordt afgesloten met een liturgische slotbijeenkomst.

De conferentietaal is Engels. Nadere inlichtingen: De Tiltenberg, Zilkerduinweg 375, 2114 AM Vogelenzang, tel. 02520-17044.

Hendrik Kraemer Instituut: cursussen 1988

Basiscursus De "Basiscursus" van vier maanden, ter voorbereiding van werkers in zending en werelddiakonaat voor een langere werk- en leefperiode in de Derde Wereld begint op 29 augustus. Deze cursus heeft vier kernvakken: talen, land/volkenkunde, missiologische vragen, andragogie.
Binnen deze cursus wordt de kennisoverdracht niet van meer belang geacht dan het werken aan de eigen attitude binnen eigen en vreemde cultuur. Als je geen vertrouwensrelatie in je toekomstige omgeving kunt opbouwen, dan kom je met je kennis ook niet ver.
Echtparen nemen samen volledig deel aan de cursus.

DOG-cursus De "DOG-cursus" van drie weken wordt vier keer gegeven, in maart, augustus, november en december. Ze zijn allereerst bestemd voor hen die via Dienst Over Grenzen uitgaan, maar andere vertrekkers kunnen ook deelnemen. Meer accent ligt op informatie over de economische, politieke en religieuze situatie van de verschillende landen. Persoonlijke vorming, verwerking van kennis en attitude zijn aandachtspunten.

Zendingscommissies Regelmatig worden bijeenkomsten gehouden voor "Zendingscommissies", bedoeld voor hen die betrokken zijn bij zendingsactiviteiten in plaatselijke gemeenten. Dit jaar staat Afrika in het centrum van de belangstelling.

Religie relevant De bijeenkomsten "Religie relevant?" spelen in op zeer actuele vragen. De doelstelling is: belangstellenden confronteren en vertrouwd maken met het functioneren van religie en geloof in de Derde Wereld. In het programma zijn diverse werkvormen ingebouwd om de terugkoppeling naar de eigen wereld en naar zichzelf te laten plaatsvinden. Er wordt daarbij niet alleen over, maar ook met aanhangers van verschillende religies gesproken. In Nederland leven mensen uit verschillende godsdiensten en culturen door elkaar, in toenemende mate. Willen plaatselijke gemeenten en parochies toegroeien naar een daadwerkelijke open houding en samenwerking naar andersgelovige medelanders, dan kan deelname van bijvoorbeeld pastores en diakonale werkers aan deze bijeenkomsten van groot belang zijn.

Voor alle cursussen nadere informatie: Hendrik Kraemer Instituut, Leidsestraatweg 11, 2341 GR Oegstgeest, tel. 071-177777.

Centrum Kontakt der Continenten: cursussen 1988

Theologie van de bevrijding

Van 15-17 juni de cursus "Wat is theologie van de bevrijding"

ding?". Onder de armen van Latijns Amerika, Afrika en Azië zijn vele gelovigen allang bezig, in de bezinning en in de praktijk, om de bijbel om te zetten in een boodschap van bevrijding voor de mensen. Daaruit is de bevrijdingstheologie ontstaan. Ook in Nederland heeft zij veel invloed in het denken en handelen. De laatste tijd is er discussie tussen voor- en tegenstanders. Wat is eigenlijk de bevrijdingstheologie?

Veranderende tijd

Van 27 juni tot 8 juli en van 7-18 november de cursus "Hoe geloof en werk je als christen in deze veranderende tijd?". Deze cursus is met name bedoeld voor missionarissen, teruggekeerde missionarissen, religieuzen in Nederland en ook voor geïnteresseerde leken.

Sinds de Tweede Wereldoorlog zijn mens en maatschappij sterk aan het veranderen. De kerk van nu heeft daarbij een zending te vervullen. Zij moet de veranderingen onderkennen en op de toekomstige ontwikkelingen proberen in te spelen. Thema's onder andere: Het veranderende mens- en wereldbeeld: dualisme en personalisme, vrijheid en gezag, objectiviteit en subjectiviteit, maatschappelijke betrokkenheid en wat heeft dat allemaal te betekenen voor ons geloof, ons kerk zijn en ons religieuze leven.

Theologische vraagstukken: geloven/het geloof, de figuur van Jezus Christus, de sacramenten, de kerk.

De kerk in Nederland, missie in Nederland.

De onderwerpen worden zeer direct vanuit het leven zelf behandeld. De cursisten zelf "maken" de cursus.

Voor deze cursussen nadere informatie: Centrum Kontakt der Continenten, Amersfoortsestraatweg 20, 3769 AS Soesterberg, tel. 03463-17755.

Studiedag Brazilië

Op 20 november 1987 vond een door het Katholiek Studiecentrum van de Universiteit van Nijmegen georganiseerde studiedag plaats rond het thema: "Solidariteit in en met Brazilië".

Basisgemeenschap

Ontwikkelingen binnen de christelijke basisgemeenschappen van Brazilië, het "Pastoraat van de Grond" en de rol van de Afro-Braziliaanse godsdiensten stonden centraal in de inleidingen waarmee de studiedag werd geopend en die de nodige gespreks- en discussiestof opleverden voor de ongeveer veertig vertegenwoordigers van Universiteit, missionaire organisaties en kerkelijke organisaties voor ontwikkelingssamenwerking.

Engagement en politiek

In de groeps gesprekken en de plenaire discussie werd vooral ingegaan op de fundamentele problematiek van de verhouding tussen het gelovig engagement van de christelijke basisgemeenschappen en de door velen als noodzakelijk beschouwde politieke keuzen van leden van diezelfde basisgemeenschappen. Vormen christelijke basisgemeenschappen slechts een tussenstation op de weg naar de partijpolitiek?

Kan en moet de kerk de leden van de basissamenlevingen die participeren in de politiek pastoraal begeleiden? Bestaat er een specifiek christelijke bijdrage aan of alternatief voor de vaak als chaotisch en corrupt beschouwde partijpolitiek? Vooral rond deze thema's speelde de discussie zich af, met op de achtergrond steeds het fenomeen van de Afro-Braziliaanse godsdiensten met hun schijnbaar a-politieke opstelling en hun aantrekkelijke "oplossingen op korte termijn". En van daaruit de vraag naar een mogelijke integratie van het maatschappelijk engagement van de christelijke basissamenlevingen met vormen van radicale en volkse spiritualiteit die meer zijn dan pogingen om het leeglopen van de basissamenlevingen te voorkomen.

Nuances

De studiedag leverde geen pasklare antwoorden op, maar leidde wel tot het nuanceren van (te) gemakkelijk of vroegtijdig geponeerde stellingen. Dat het in kaart brengen van de nuances van fundamenteel belang is, ook om zin en effect van welk vorm van solidariteit dan ook nader te bepalen, vormde een van de belangrijkste conclusies van de studiedag. Ook werd de noodzaak van verdere integratie van onderzoek, bewustwording en praktijk als wezenskenmerken van de solidariteit nogmaals onderstreept.

De gedachtenwisselingen waren extra gevarieerd door de gezamenlijke aanwezigheid van academische missiologen en missionaire praktijkmensen. Zij verkeren tegenover elkaar nogal eens geïsoleerd. Hier bleek, volkomen ten onrechte.

Mario Coolen

Heksenjacht, toen en nu

Breed thema

In december 1987 werd aan de Universiteit van Nijmegen een symposium gehouden met als thema "Heksenjacht, toen en nu. 500 jaar Heksenhamer". Het initiatief voor dit symposium werd genomen door het Derde Wereld Centrum en het Centrum voor Vrouwenstudies van de universiteit. De bedoeling was, de heksenjacht van vroeger te relateren aan heksenjachten van tegenwoordig. Men zag het thema zeer breed, hetgeen bleek uit de voorbereidende papers over oude en nieuwe "theologische" argumentaties, recente Derde Wereld-praktijken, over Algerijnse "Zusters van de Broederschap" en over Afro-Braziliaanse Umbanda-religies.

Missiologen

Er waren deskundigen van velerlei richting uitgenodigd en aanwezig: theologen en sociologen, missiologen en antropologen, historici en juristen, deskundigen in vrouwenstudies, in volkscultuur en in alternatieve geneeswijzen.

Na een dag discussiëren stelde men vast, dat men er niet helemaal uit gekomen was en dat er nog veel te bestuderen was. Maar het bleek ook, dat men beseftte hoe noodzakelijk wetenschappers van verschillende richting naar elkaar moeten leren luisteren.

In *Wereld en Zending* merk je dan voldaan op, dat missiologen in het gezelschap vanzelfsprekend aanwezig waren.

AK

Wereldzendingconferentie San Antonio 1989

Het thema voor de aanstaande wereldzendingconferentie in San Antonio was al langer bekend. Onlangs werd ook de uitwerking van het algemene thema in vier subthema's door de Commission of World Mission and Evangelism (CWME) van de Wereldraad van kerken bekend gemaakt.

In een eigen vertaling van *Wereld en Zending* geven wij hier de uitwerking van het thema van San Antonio.

„Uw wil geschiede - Zending/Missie in het voetspoor van Christus”

Subthema I: **Ons keren naar de levende God**

1. De levende God roept de kerken en christenen op tot ommekeer
2. De levende God roept ons op tot eenheid
3. Getuigenis in een geseculariseerde wereld
4. Getuigenis onder mensen van andere levende godsdiensten

Subthema II: **Deelnemen in lijden en strijd**

1. Creatieve krachten
2. Verzet als een vorm van christelijk getuigen
3. Solidariteit als vorm van echt getuigen

Subthema III: **De aarde behoort aan de Heer**

1. Beheerders van de schepping
2. Naar een rechtvaardige verdeling van de grond
3. Geroepen om vrede-makers te zijn
4. Beheer van de aarde en de menselijke culturen

Subthema IV: **Gods wil zoeken in een vernieuwde missionaire gemeente**

1. De tekens van een open en oecumenisch getuigende gemeente
2. Volksreligie en de geloofsgemeenschappen van de armen
3. Wederzijdse betrekkingen in de internationale zending/missie
4. Christenen over scheidslijnen

Uitvoerige toelichtende teksten verschijnen binnenkort. Overzien we thema en subthema's, alleen nog maar in zulke korte titels, dan is het duidelijk, dat de CWME voor de San Antonio Conferentie een brede opvatting van het begrip zending/missie hanteert. Zending/missie omvat het gehele leven van mensen. In Nederland wordt nogal eens subtiel, gevoelig en krampachtig (?) onderscheid aangehouden tussen de inzet van christenen in zending/missie, werelddiakonaat en ontwikkelingswerk. Evangelisch beweging ontwikkelingswerk mag dan geen zending/missie heten en ontwikkelingswerkers/sters hebben er van hun kant huiver voor of weerstand tegen. Redenen te over om in *Wereld en Zending* uitvoeriger terug te komen op de Wereldzendingconferentie van San Antonio en de vraag wat protestanten en katholieken in Nederland daar mee doen.

AK

Gert de Gans

Met een volk op weg. Apostolaat onder de Turkana-nomaden in Kenya

De redactie prijst zich gelukkig, in dit thema-nummer "Wereldvoedselvraagstuk en kerken" een ervaringsverhaal te kunnen plaatsen van Gert de Gans die zeven jaren werkte onder de Turkana-nomaden in Kenya. Het voedselvraagstuk is in niet geringe mate een plattelandsvraagstuk. Zorgvuldig beschrijft De Gans het leven van deze nomaden en de moeizame weg van de kerken om aansluiting te vinden bij hun leven en denken.

Het volgende verhaal gaat over apostolaat onder nomaden. Apostolaat duidt op "werkzaamheid" ter verbreiding van het (christelijke) geloof. Deze werkzaamheid kent een woordverkondigende en een dienstbetonende dimensie. Vooral aan dit laatste aspect zal in dit artikel aandacht worden besteed. "Nomaden" refereert naar veehouders, mensen die voor hun bestaan afhankelijk zijn van een kudde en voor wie de periodieke trek van mens en dier een essentiële overlevingsstrategie is. Dit stuk handelt dus over "herders en herders" oftewel: christelijke presentie te midden van rondtrekkende veehouders in Noord-Kenya.

Ik werkte van 1975 tot 1985 in werelddiakonaat-verband onder de Turkana-nomaden. Mijn kijk op de nomadensamenleving veranderde en verdiepte zich voortdurend door leven en werken onder hen. Dit verhaal gaat vooral over de rol van de kerk in het ingrijpende veranderingsproces bij deze nomaden.

Het verslag is opgedeeld in een aantal paragrafen. Allereerst wordt een schets gegeven van het veehoudersbestaan en het natuurlijk milieu en komt de nomadische context aan de orde. Dit gedeelte zal worden gepresenteerd onder de titel "de dreigende leegte". Vervolgens zal aandacht worden besteed aan de (traditionele) religie en het incarneren van de kerk. Paragraaf drie handelt over het probleem van gemeenschap. Dit is een belangrijk concept in het proces van kerkvorming en ontwikkeling. Tenslotte zullen we komen tot een synthese onder de noemer "herders en herders".

1. De dreigende leegte

De noordelijke regionen van Kenya worden bewoond door een aantal herdersvolkeren, waarvan de Turkana-stam er een vormt. De traditionele vertegenwoordigers van deze groepen kunnen nog gerekend worden tot de ongebonden en zoals die in de bijbelse woestijnverhalen tot ons komen. Ze houden kamelen, koeien, schapen, geiten en ezels. Dit vee verschaft hun de noodzakelijke behoeften voor het leven. Melk vormt het hoofdbestanddeel van hun voedsel. Vlees en bloed worden vooral geconsumeerd aan het einde van het droge seizoen als de melkproductie terugloopt en niet meer voldoende is om het grootgezin te voeden. De kleding, het schoeisel en de

dakbedekking van hun eenvoudige, iglo-vormige onderkomens wordt gemaakt van de huiden van de dieren, al doen andere materialen in toenemende mate hun intrede onder invloed van het proces van modernisatie. Het vee vormt de basis van het bestaan van de Turkana. Het betekent het verschil tussen rijkdom en armoede, aanzien en minachting.

Landschap

Turkana-land wordt gekenmerkt door een uitgestrekte vlakte die onderbroken wordt door talloze vulkanen en bergruggen die zo'n 1000 meter boven het omringende land uitsteken. Het gebied heeft een grootste lengte van ongeveer 470 kilometer en een maximale Oost-West breedte van zo'n 200 kilometer. Om een vergelijking te maken; de oppervlakte is ongeveer anderhalf keer Nederland. Het klimaat is warm en droog en het landschap heeft een half-woestijnachtig karakter. De plantengroei is spaarzaam. De bladeren van de bomen zijn gereduceerd tot stekels en dorens. Toch kan het gebied opbloeien na één van de zeldzame regenbuien. De hoger gelegen delen vormen een wat minder extreem milieu doordat er meer neerslag valt en de temperaturen gematigder zijn.

Trek

Periodieke trek is één van de meest opvallende kenmerken van deze herders-samenlevingen. Het natuurlijke milieu dat door de Turkana wordt benut, heeft een marginaal karakter. Het staat hen niet toe om permanent samen te blijven wonen. In dit opzicht is er een treffende gelijkenis met de verhalen over de pastoraal-nomadische traditie uit het Oude Testament: "En hij (Abram) ging van de ene pleisterplaats naar de andere, uit het Zuiderland tot bij Bethel... En ook Lot die met Abram mee ging, had schapen, runderen en tenten. Maar het land liet niet toe dat zij tezamen bleven wonen, want hun have was talrijk, zodat ze niet tezamen konden wonen. Daardoor ontstond er twist tussen de herders van Abrams vee en de herders van Lots vee" (Genesis 13).

Maar de trek van deze veehouders is geen doelloos rondgaan. De Turkana kennen als geen ander het karakter van de hen omringende, fragiele natuurlijke omgeving. Hun periodieke migratie, gemiddeld één keer per maand, is het resultaat van een voortdurend besluitvormingsproces.

Het jaarlijks regenseizoen kan van jaar tot jaar verschillen in aanvang, duur, intensiteit en plaats, en vormt de basis van het trekpatroon.

De verschillen in hoogte in het landschap spelen eveneens een belangrijke rol in de besluitvorming omtrent trekrichting en -frequentie. De hoogte is bepalend voor de hoeveelheid neerslag en het karakter van de vegetatie. Ook voedselvoorkeur van de diverse typen dieren is van belang in een beslissing over migratie.

De veiligheid van mens en dier vormt een derde factor die het migratiepatroon bepaalt. De laatste jaren is de vijandigheid tussen diverse stammen in Noord-Kenya als gevolg van allerlei factoren weer opgelaaid. Vee wordt over en weer geroofd, waarbij regelmatig slachtoffers vallen. Hierdoor worden de stroken land in de grensgebieden van stammen gemeden.

Modernisatie

Onder invloed van het proces van modernisatie verandert het bovenbeschreven beeld snel. Sinds het begin van de jaren zestig wordt Turkana-land in toenemende mate opengelegd en is een nieuw tijdperk begonnen in de geschiedenis van deze herders. De verandering is gekoppeld aan het goed op gang komen van voedsel- en ontwikkelingshulp aan de streek. Moest je

vroeger een pasje hebben om het district binnen te komen, nu is iedereen welkom. Een van de verworvenheden van de recente geschiedenis is het ontstaan van uitgebreide nederzettingen. In Turkana worden een aantal van deze nieuwe dorpen en centra gevormd door vissersdorpen langs het Turkana-meer en door bevoeiingsprojecten langs een tweetal belangrijke rivieren. Deze nieuwe activiteiten zijn opgezet om, door diverse factoren verarmde herders, een nieuw bestaan te verschaffen. Ook elders in het gebied zijn nederzettingen ontstaan die een administratieve en verzorgende functie hebben voor het omringende land. We vinden daar de gezondheidscentra, scholen, watervoorzieningen, politieposten, het bestuursapparaat en winkeltjes. Vrijwel altijd vormen deze dorpen de basis van kerkelijke activiteiten. Ook de voedselhulp wordt van hieruit gedirigeerd.

Centra

Het levenspatroon van de herders raakt langzaam maar zeker verbonden met de nederzettingen en de lokatie van de verzorgende centra wordt een overweging in het besluitvormingsproces omtrent periodieke trek. Een aantal nomadenstammen trekt tegenwoordig minder vaak en over kortere afstanden. Er bestaat een duidelijke tendens naar een meer sedentaire vorm van bestaan en een "erosie" van de nomadische manier van leven. Voor een herdersvolk, de Rendille, is deze verandering onlangs eens gemeten. Trokken een zevental groepen in de periode 1923-49 gemiddeld 4,3 keer per jaar, waarbij een afstand werd afgelegd van zo'n 212 kilometer; in de periode 1971-78 was dit respectievelijk nog maar 1,3 maal per jaar over een afstand van niet meer dan 35 kilometer. Er is sprake van een toenemende vestiging.

De grootste groep van nieuwe dorpsbewoners wordt gevormd door vroegere nomaden die een proces van verarming en marginalisatie hebben doorgemaakt. Vooral ook de kwetsbare groepen worden afgestoten naar de centra. We kunnen hierbij denken aan ouderen die niet meer mee kunnen komen in het nomadenbestaan.

Harmonie

In tegenstelling tot wat vaak is gedacht, is uit recent onderzoek gebleken dat er geen aanwijzingen zijn, dat de traditioneel pastoraal nomadische manier van leven op grote schaal leidt tot degradatie van het natuurlijke milieu. Integendeel, de herders blijken veelal in volledige harmonie te leven met hun omgeving. Dit in tegenstelling tot de mensen in de dorpen. De nederzettingen zijn omgeven door een cirkel van ontbossing waarvan de straal met een alarmerende snelheid toeneemt. Het kappen van de vegetatie heeft te maken met de toenemende vraag naar hout voor brandstof en huizenbouw. Er is een hele handel ontstaan in hout en houtskool.

Marginalisatie

De oorzaken voor het proces van marginalisatie en vestiging liggen voor een belangrijk gedeelte buiten de herderssamenlevingen en hun invloedssferen. Ze hebben te maken met opvattingen over (onder)ontwikkeling en ze zijn historisch bepaald. Aanvankelijk hadden overheden geen belangstelling voor de marginale gebieden die bewoond worden door veehouders. Er werden geen delfstoffen gevonden en commerciële landbouw was niet mogelijk. Investerings en ontwikkeling vonden daarom niet plaats. Pacificatie was voldoende. Het gevolgde ontwikkelingsmodel is ingebed in westers, industrieel-kapitalistische consumptie-opvattingen. Het beleid heeft nauwelijks geleid tot verbetering van de levensomstandigheden van de nomaden

en andere bewoners van de marginale gebieden. Integendeel, het proces van marginalisatie is er alleen maar door versterkt.

De kerken

Het zijn vooral de kerken geweest die het gevolgde ontwikkelingsmodel hebben uitgedragen en gesanctioneerd. Hun invloed op het proces van fragmentarische modernisatie is groot geweest. De betrokkenheid was vooral ingegeven door humanitaire en woordverkondigende motieven. Voedselhulp, medische zorg en basisonderwijs zijn de ingangen van de kerken geweest. Men heeft zich begrijpelijkerwijs gericht op de verarmden in de nederzettingen. Daarmee heeft men het proces van permanente vestiging versterkt.

Veel kerkelijke werkers, zendelingen en missionarissen kunnen zich ook niet voorstellen hoe het Christendom kan worden verspreid zolang de trek van de herders voortduurt. Niet alleen staat nomadisme voor primitiviteit (en Christendom voor moderniteit), het is ook moeilijk om woordverkondiging en diakonaal bezit te zijn onder veehouders "op weg". Bovendien zijn nomaden geneigd om weerstand te bieden aan modernisatie en houden zij, om zeer begrijpelijke redenen, vast aan hun tradities, inclusief hun religie. De herders die door droogte en andere oorzaken ten prooi zijn gevallen aan het marginalisatieproces, staan noodgedwongen meer open voor nieuwe economische mogelijkheden en religieuze ideeën. Dit is ook een reden waarom sommige kerkelijke groeperingen hun activiteiten concentreren op de gevestigde groepen uit die samenlevingen. Het verschaffen van voedsel en kleding wordt impliciet een ingang voor bekering. Het Christendom wordt echter vaak maar oppervlakkig geaccepteerd. Het wordt dikwijls slechts gezien als een middel ter verkrijging van materiële zaken en het fungeert nauwelijks als basis voor een nieuwe morele orde. Dit laatste is van belang omdat het proces van marginalisatie, vestiging en fragmentarische modernisatie een eroderende werking heeft op het traditionele normen- en waardenpatroon. Zelfrespect, onafhankelijkheid, het geloof in eigen kunnen worden ondermijnd, de sociale structuur desintegreert.

Leegte

De leegte dreigt, zowel letterlijk als figuurlijk. In ruimtelijke zin omdat grote gebieden rondom de vestigingen ontbost dreigen te raken waardoor de woestijn op de loer ligt en leven uiteindelijk onmogelijk wordt. In culturele zin, omdat traditionele waarden, normen en opvattingen "verwateren". Dit geldt met name ook voor de traditionele religie wat misschien wel het meest bindende element in de cultuur is. Het Christendom verschaft geen nieuwe morele basis of houvast omdat het niet geïncarneerd is in de oorspronkelijke religieuze patronen. We komen daar in de volgende paragraaf op terug. In sociale zin tenslotte omdat marginalisatie, vestiging en fragmentarische modernisatie leiden tot desintegratie van de sociale structuur wat het proces van gemeenschapsvorming bemoeilijkt. Paragraaf vier is daaraan gewijd.

2. Het incarneren van de kerk en de traditionele religie

Het Christendom is nogal eens verweten dat men in het verleden weinig oog heeft gehad voor het eigene van Afrikaanse samenlevingen en culturen en dat het evangelie "te vuur en te zwaard" is verspreid. De laatste tijd valt er een kentering te bespeuren in het denken van een aantal kerken in Afrika omtrent de apostolaire benadering in de context van vreemde culturen. Tegenwoordig wordt de missionaire taak van de kerk in toenemende mate

opgevat als een inplanten in de specifieke sociale en culturele omstandigheden van de doelgroep waaronder men werkt. Dit proces van inplanting van de kerk in een vreemde samenleving wordt door verschillende bewoordingen weergegeven: "adaptation, indigenization, inculturation, contextualization". Binnen de rooms-katholieke kerk spreekt men sinds het Tweede Vaticaans Concilie over het algemeen in "incarnatie".

Cultureel milieu

Volgens Hillman is incarnatie ingebed in de bijbelse openbaring.¹ Jezus van Nazareth is werkelijk mens geworden. Om dit te bereiken moest Jezus groeien en lijden en dit proces vond plaats in een ruimtelijk en tijdgebonden kader en in de context van een specifiek cultureel milieu. Door zichzelf weg te geven, ontdeed God zich van al zijn macht om op die manier van binnen uit greep te krijgen op de mensheid. Wat Christus voor eens en voor altijd heeft gedaan binnen de historisch-culturele situatie van het volk Israel, moet de kerk in navolging doen binnen vreemde culturen. Zoals Jezus is gezonden om het offer van God voor de gehele wereld te worden, zo wordt de kerk gezonden om het offer van Christus te zijn onder andere volkeren. De kerk moet zich in dit proces volledig het karakter en de cultuur van ieder te bereiken volk eigen maken op dezelfde fundamentele manier waarop Jezus thuis was in Nazareth. Gebeurt dit incarneren niet, dan zal de kerk onvoldoende wortel schieten en de blijde boodschap slechts in oppervlakkigheid worden aanvaard. In het kader van dit verhaal willen we specifiek nagaan welke apostolaire benadering kerken hebben gevolgd en hoe deze aanpak is gerelateerd aan de traditionele religie en het voornaamste middel van bestaan, de veehouderij.

Profeet

De rondtrekkende veehouders van Noord-Kenya leven in een "bijbelse" wereld. Hun bestaan lijkt op dat van de aartsvaders. Veel sociale en culturele verschijnselen zoals die vanuit de Bijbel tot ons komen, zijn terug te vinden in het leven van deze herdersvolkeren. Zo kennen de Turkana hun "emuron", een soort van profeet, die als voorbereiding op zijn roeping een periode de woestijn intrekt en dan leeft van wat de natuur hem biedt: honing, sprinkhanen en vruchten. Een dergelijke tijdelijke afzondering is in de Bijbel heel gewoon. Ook Johannes de Doper bijvoorbeeld "vertoefde in de woestijn tot op de dag dat hij zich aan Israel vertoonde" (Lucas 1:80). "De waardering van de verschillende delen van het vlees van een offerdier bij de Turkana vertoont significante overeenkomsten met de verschillende delen van het vlees van een offerdier in het oude Israel" vermeldt de derde stelling van een dissertatie over de religie van de Turkana.² Het getal zeven speelt een belangrijke rol in de bijbelse verhalen, maar eveneens in het leven van diverse herdersstammen in Noord-Kenya. Zo kennen de Rendille een weekindeling met zeven dagen, terwijl zij ook een zevenjarige cyclus kennen. Waarschijnlijk is deze tijdsindeling terug te voeren op droogteperiodes die gemiddeld om de zeven jaar terugkwamen. Tot slot nog een voorbeeld van de Gabbra. Die vierden twee jaar geleden een soort van Jubeljaar. Scheve verhoudingen in bezit werden recht getrokken, geschillen werden bijgelegd.

Ontsluiting

Deze "bijbelse" wereld van Noord-Kenya is pas tamelijk recent zendings- en missieterrein geworden. tot het begin van de jaren zestig waren de noordelijke districten van het land over het algemeen gesloten gebied. Het "openen" van de streek hing samen met het op gang komen van kerkelijke

voedselhulp na de droogte van 1959/60. Hoewel er toen nog enkele jaren een pasjesregeling heeft bestaan, werd de kerken sindsdien toegestaan om in deze marginale gebieden werkzaam te zijn. De vraag kan nu worden gesteld, in hoeverre er, voor wat betreft het werk van de kerken in Noord-Kenya, sprake is van incarnatie. Dit begrip heeft daarbij in de eerste plaats betrekking op de woordverkondiging. Maar ook op het gebied van het diakonaat of de ontwikkeling heeft men te maken met de vraag van "het aansluiten bij", in dit geval de sociaal-culturele en economische werkelijkheid. Met dit laatste aspect zullen we beginnen.

Voedselhulp

Veel kerkelijke instanties die Noord-Kenya tot hun werkterrein rekenen, hebben nog geen duidelijk uitgekristalliseerde visie op ontwikkeling in diakonaal perspectief. De grote buitenlandse inbreng in het werk, geplaatst ook in het licht van het economische groeimodel van de Kenyaanse overheid, heeft impliciet tot gevolg, dat wordt uitgegaan van westerse modernisatiegedachten. In dit denken verlopen veranderingsprocessen volgens patronen zoals die zich in industriële samenlevingen hebben voltrokken (westernisatie). "Wat goed was en is voor ons, is ook goed voor hen." Er is nog nauwelijks sprake van een ander type ontwikkeling waarbij wordt aangesloten op bestaande sociaal-culturele en economische structuren en patronen. Zoals reeds is opgemerkt, houden de kerken zich vooral bezig met voedselhulp, gezondheidszorg en formeel onderwijs. De aanpak is veelal nog typisch westers. De aandacht voor de drie genoemde velden is wel te verklaren. De presentie van de kerken in Noord-Kenya is direct verweven met het op gang komen en verlenen van noodhulp. Doordat er nog nauwelijks wat gedaan is aan het bestrijden van de basisoorzaken van de honger en ont-heemding, is periodieke voedselhulp tot op heden nodig geweest.

Fragmentarisch

"Helen", in al zijn vormen, is een belangrijk gegeven in de Bijbel en als zodanig een taak van de kerk. Gezondheidszorg, althans de curatieve, is ook betrekkelijk gemakkelijk te organiseren, het lenigt een directe en concrete nood en het werpt snel vruchten af. Het onderwijs vormt een belangrijk kanaal via welk evangelisatie (maar ook "westerse" socialisatie) plaatsvindt. Er is door de kerken in Noord-Kenya veel en nuttig werk verricht. Ze hebben echter ook sterk bijgedragen aan het proces van fragmentarische modernisatie. Met alle negatieve gevolgen die daaraan vastzitten. De herders verkeren nog in een geïsoleerde positie. De kerken hebben weinig aandacht besteed aan de ontwikkeling van de voornaamste bestaansbasis, de nomadische veehouderij. Dit is niet zo verwonderlijk, gezien het feit dat deze levenswijze lange tijd is geïdentificeerd met "primitief" en "achtergebleven" en de nomaden door hun mobiliteit moeilijk te bereiken zijn. Men kan dus concluderen dat er van diakonale incarnatie nog nauwelijks gesproken kan worden.

Verkondiging

Men zou verwachten dat men binnen de kerken in Kenya algemeen heeft nagedacht over de woordverkondigende dimensie van het incarnatieproces. Ook dit blijkt echter niet het geval te zijn. Slechts binnen de grote kerkgemeenschappen – de rooms-katholieke, de presbyteriaanse en de anglicaanse – is deze reflectie op gang gekomen. Bij kleinere, niet onafhankelijke kerken ontbreekt deze bezinning nog goeddeels. Men kan daarom zeggen, dat in zijn algemeenheid de woordverkondiging niet aansluit bij de sociaal-

culturele en maatschappelijke werkelijkheid. In dit kader is het van belang nader in te gaan op aspecten van de traditionele religie onder nomaden en de verwevenheid van de religieuze met de sociaal-economische orde.

Vee-bezit

Vee speelt een belangrijke rol in het culturele en religieuze leven van herders. Dit gaat zelfs zover dat er vaak wordt gesproken over een bovennatuurlijke verheerlijking van de dieren. Deze verering wordt verondersteld ook samen te hangen met een door sociaal prestige gevoede wens om zoveel mogelijk vee te bezitten. Deze these staat in de antropologische literatuur alom bekend als het "cattle complex". Deze ongelukkige term drukt dus uit, dat er vooral op een sociale en religieuze manier over vee wordt gedacht. De bovennatuurlijke rol die aan dieren wordt toegeschreven, zou nu leiden tot irrationeel economisch gedrag onder nomaden. Het vee zou niet in de eerste plaats worden gehouden vanwege bestaansbehoeften. Hierdoor zou het pastorale systeem inefficiënt zijn en zou men niet goed gebruik maken van de natuurlijke hulpbronnen. In een recent ontwikkelingsplan voor het Turkana-district wordt naar deze opvatting ook verwezen: "... wegens het culturele "cattle complex", dat tot uiting komt in een nauwe fysieke en emotionele relatie tussen de mensen en hun dieren, heeft een persoon een groter sociaal prestige naarmate hij meer vee bezit. Geen wonder, dat de aantallen vee in abstracte cijfers voortdurend zijn gestegen."³ In deze bewering wordt impliciet gesuggereerd dat de groei van de veestapel heeft geleid tot een overschrijding van de draagkracht van het natuurlijke milieu.

Voeding en ritueel

De laatste twintig jaar is er echter een omvangrijke hoeveelheid literatuur over nomaden verschenen waaruit blijkt dat voedingsmotieven en bestaanszekerheid veelal ten grondslag liggen aan de toegeschreven religieuze en sociale rol van vee en dat het productiesysteem van veehouders zeer efficiënt is, gezien de natuurlijke en technologische beperkingen. Dit neemt echter niet weg dat er allerlei rituelen plaatsvinden die te maken hebben met de dierlijke productie en consumptie. Men kan zich afvragen waarom economische, rationele handelingen zoals het gemeenschappelijk consumeren van vlees – wat een noodzakelijkheid is door gebrek aan mogelijkheden voor conservering – rituele vormen aanneemt. Zo kennen de Turkana het "akipeyore" ritueel wat veel lijkt op een gewone maaltijd. Een dier wordt geofferd en het vlees wordt gegeten door de mannen uit de gemeenschap. Deze maaltijd heeft zowel een voedings- als een sacramenteel element in zich.

Sociale relaties

De antropoloog Bonte probeert in diverse publikaties dit verschijnsel te verklaren.⁴ Om tot deze verklaring te komen is het allereerst noodzakelijk om een analyse te maken van de pastoraal nomadische productie-omstandigheden. Vee is het belangrijkste middel van bestaan en het verschaft voedsel aan de herders en hun gezinnen. Het voortbestaan van de kudden is daarom van levensbelang voor de veehouders. Nu zijn er allerlei gevaren – droogte, ziekte of roof – die een veestapel in korte tijd kunnen decimeren. Om meer zekerheid in dit fragiele systeem te bouwen, worden door individuele herders sociaal-economische relaties aangegaan met andere productie-eenheden. Door deze relaties "circuleert" vee tussen nomadenhuishoudens. Iedere herder leent dieren uit aan een aantal collega's, waardoor een speciale onderlinge band ontstaat. Deze leningen hebben een directe economische functie. Het is een vorm van onderlinge verzekering tegen calami-

teiten zoals droogte, ziekte en roof. Wanneer een kudde door één van deze redenen wordt gedecimeerd, dan bestaat via het netwerk van relaties de mogelijkheid om de veestapel weer op te bouwen. Het principe van wederkerigheid is essentieel in dit systeem. Deze vorm van onderlinge verzekering leidt tot zekere vormen van samenwerking tussen de productie-eenheden en tot sociale relaties. De circulatie van vee vindt niet alleen plaats tussen vrienden, maar is vooral ook ingebouwd in het hele patroon van verwantschap en huwelijk. Alle hoogtepunten in het leven worden begeleid door de overdracht van vee. Het huwelijk, met het "betalen" van de bruidsschat, is hier het beste voorbeeld van. Iedere veehouder is zo het middelpunt van een ingewikkeld net van sociale relaties die verband houden met vriendschap en verwantschap, die gepaard gaan met de circulatie van vee en die leiden tot wederzijdse hulp en samenwerking.

Religie

Maar voor het voortbestaan van de economische orde zijn sociale relaties op zich niet voldoende. Beide moeten op zich weer continuïteit verwerven door het aangaan van een verbond met het goddelijke. Deze band met God is onmisbaar en ze wordt, evenals het vestigen van sociale relaties, bekrachtigd en iedere keer weer opnieuw bevestigd door het offeren van dieren. Vee speelt dus een cruciale en multifunctionele rol in het bestaan van nomaden. De dieren verschaffen niet alleen een economische bestaansbasis in de vorm van voedsel, maar vee is ook van overheersend belang in het bestendigen van de sociale orde, het aangaan van relaties met vrienden en verwanten en het creëren van een verbond met het goddelijke.

Het geschetste beeld van de pastoraal nomadische levenswijze heft belangrijke gevolgen voor de positie van de kerken. Door de allesomvattende rol van vee in het bestaan van herders, de verwevenheid van de religieuze met de sociaal-economische orde en het feit dat de woordverkondiging niet aansluit bij deze situatie is het christelijk geloof nog nauwelijks geaccepteerd door de veehouders. Het "grote nieuws" voor zover ze daar al door worden bereikt, wordt door hen veelal als een bedreiging van de traditionele levenswijze opgevat en is daardoor niet acceptabel. We komen hierop in paragraaf vier nog terug.

3. Het probleem van gemeenschap

De nomadenstammen van Oost-Afrika staan bekend om een aantal specifieke karaktereigenschappen. In het algemeen worden de herders omschreven als individualistisch, eigenzinnig, onafhankelijk. Deze kenmerken kunnen worden teruggevoerd tot de eisen die het nomadenbestaan stelt. De onzekerheden die een herdersleven omringen, vereisen dat ieder hoofd van een grootfamilie optreedt als een individu en persoonlijke beslissingen neemt omtrent het wel en wee van zijn veestapel. Dit individualisme wordt gevoed door de natuurlijke omgeving. Een herder moet alert kunnen reageren op plotselinge veranderingen in de voedsel- en watervoorziening voor zijn dieren. Daarnaast vereist een goed management van de kudde snelle beslissingen over trekroutes, ziektebestrijding, enz. Het nemen van de juiste beslissingen op het juiste moment is de basis voor succes in dit soort gemeenschappen. Vooral omdat de veehouders vaak worden geconfronteerd met moeilijkheden, gevaren en onvoorziene omstandigheden vereist dit leven alert en individueel handelen. Deze geest van onafhankelijkheid zit ingebouwd in de persoonlijkheidsvorming van toekomstige herders.

Samenwerking

Ondanks het feit dat herders individualistisch zijn ingesteld, zijn vormen van samenwerking tussen hen niet ongewoon. Het gemeenschappelijk bezit en gebruik van de weiden en het water maakt in veel gevallen noodzakelijk, dat gezamenlijk overleg wordt gevoerd of dat bepaalde werkzaamheden door een groep worden aangepakt. Het graven van putten bijvoorbeeld is een arbeidsintensieve onderneming die soms de gemeenschappelijke inzet van een aantal huishoudens vereist. Ook het reguleren van de toegang tot bepaalde weidegronden of het periodieke afbranden van de vegetatie om de regeneratie van gras te bevorderen, maken vormen van overleg en samenwerking noodzakelijk. De veehouders zijn dus voor wat betreft hun algemene welstand afhankelijk van elkaar. Samenwerking vindt plaats op basis van gedeelde residentie in een bepaald gebied, het behoren tot een bepaalde leeftijdsgroep of clan en vormen van verwantschap en vriendschap. De herders hebben er belang bij dat de ordening van de hen omringende wereld wordt gehandhaafd en dat continuïteit in hun toch onzekere bestaan zo veel mogelijk wordt gewaarborgd. Overtreding van de door God de Schepper ingestelde wetmatigheden wordt geacht te leiden tot individuele tegenslag of gemeenschappelijke catastrofe. Het is de religieuze sfeer die onder nomaden de basis van de gemeenschapsstructuur vormt. Het begrip gemeenschap moet in dit kader worden opgevat in termen van sociale relaties die het gevolg zijn van een voortdurende circulatie van vee. Het duidt niet zozeer op betrekkingen in ruimtelijke zin.

Rituelen

Het religieuze leven van de herders vindt uitdrukking in rituelen en offers. Hierdoor wordt in communicatie getreden met het goddelijke en wordt de zegen over het voortbestaan van de gemeenschap verkregen. De rituelen geven, door hun regelmatige terugkeer, continuïteit en ritme aan het leven van de veehouders. Ze vinden plaats in alle omstandigheden waar het voortbestaan en de onderlinge afhankelijkheid van de leden van de gemeenschap in het geding zijn: rondom het communaal delen van vlees, geboorte, initiatie, huwelijk, enzovoorts. De rituelen zorgen er ook voor, dat groepswaarden en -normen worden bevestigd en dat er geen erosie van de onderlinge samenhang plaatsvindt. Voor het uitvoeren van de offers zijn dieren noodzakelijk en moet een gedeelte van de veehouderij-productie beschikbaar worden gemaakt. Hierbij wordt in de eerste plaats een beroep gedaan op de rijkere herders. Door het verschaffen van dieren verkrijgen deze veehouders sociale prestige. Tevens wordt hiermee bewerkstelligd dat te grote ongelijkheid in bezit, wat een bedreiging kan betekenen voor het voortbestaan van nomaden als groep, wordt gereduceerd. De religie verschaft dus, door middel van rituelen en offers, de conditie voor het voortbestaan van de gemeenschap door het opwekken van de noodzaak om een deel van het veehouderij-surplus aan te wenden voor de reproductie van die gemeenschap en door het garanderen van de samenwerking van haar leden.

Desintegratie

De rituelen en daarmee het bestendigen van de gemeenschapszin zijn onlosmakelijk verbonden met het offeren van vee. Het marginalisatieproces waaraan veel nomaden ten slachtoffer zijn gevallen, berooft hen daarom niet alleen van een bestaansbron, het leidt ook tot een situatie waarin rituelen niet meer kunnen worden uitgevoerd. De traditionele religie verliest zijn maatschappelijke functie en een deel van zijn zingeving. Waarden en normen vervagen en sociale desintegratie treedt op. De morele basis van de samen-

leving wankelt of valt weg. Kerkwording en ontwikkeling vereisen stimulering van gemeenschapsvorming. Het proces van marginalisatie, vestiging en fragmentarische modernisatie heeft juist het omgekeerde tot gevolg. Verarmde en ontheemde nomaden die toch al individualistisch zijn ingesteld, worden nog verder teruggeworpen op zichzelf. Het probleem van gemeenschap is levensgroot. De leegte dreigt, ook in sociaal-culturele zin.

4. Herders en herders

Een belangrijke vraag die uit de voorafgaande paragrafen gedestilleerd kan worden is hoe de kerken zouden moeten inspelen op de geschetste situatie. Hoe pak je het probleem van kerkvorming en ontwikkeling aan in een samenleving waarin de mensen traditioneel niet alleen bekend staan om hun individualisme en eigenzinnigheid, maar waarbij veel van de representanten ook nog een geweldig proces van verarming en ontheemding hebben doorgemaakt en tenslotte terecht zijn gekomen in de bevolkingscentra waar het werk van de kerk zich concentreert? Hoe vestig je in deze omstandigheden zelfdragende gemeenschappen die gekenmerkt worden door verbondenheid en solidariteit? Hoe ga je als kerk om met de traditionele religie en wat betekent incarnatie in die specifieke sociaal-culturele en economische context? Het woord "herders" slaat hierbij zowel op "hoeders van een kudde" als op personen en instellingen die "in figuurlijke zin waken over anderen en hen leiden". Kerk en nomaden ontmoeten elkaar hier.

Op weg

Apostolaat onder nomaden betekent met een volk op weg gaan. We hebben gezien dat de mobiliteit één van de basisprincipes is in een herdersbestaan. Zonder de voortdurende trek is het niet mogelijk de toch al schaarse natuurlijke bronnen optimaal te benutten. "Erosie" van de nomadische trend en uiteindelijke vestiging betekent ook een bedreiging van de ecologie. Dit alles impliceert dat kerken bereid zullen moeten zijn, wil men de veehouders zinvol bereiken, om in hun benadering de periodieke trek als uitgangspunt te nemen en om mobiele vormen van hun presentie te creëren.

Voortrekkersrol

De veehouderij is het belangrijkste middel van bestaan voor de bevolking van Nord-Kenya. Lange tijd heeft men gedacht dat de draagkracht van het natuurlijke milieu in die streken was overschreden en een proces van woestijnvorming optrad doordat de nomaden te veel dieren hielden. Als gevolg van deze opvatting probeerde de overheid en andere instanties, alternatieve bestaansmiddelen te scheppen voor verarmde veehouders. De visserij en de geïrrigeerde akkerbouw zijn daar voorbeelden van. Deze nieuwe economische mogelijkheden hebben echter niet aan de verwachtingen beantwoord. Recent onderzoek heeft aangetoond dat de marginale streken niet op grote schaal zijn overbeweid. Integendeel, meer families zouden in principe in de veehouderij een bestaan kunnen vinden. Kerken zouden een voortrekkersrol kunnen vervullen in het ontwikkelen van de veehouderij en ook in die zin met de herders op weg kunnen gaan. Een voorwaarde hiervoor is dat men afstapt van het vooroordeel dat de pastoraal nomadische levenswijze primitief is en dat men accepteert en erkent, dat deze wijze van bestaan ecologie-, traditie- en cultuurgebonden is.

Morele basis

In de traditionele cultuur van de herders van Noord-Kenya is de religie één van de belangrijkste elementen. De religie is nauw verweven met de economische werkelijkheid en vormt ook de voornaamste bron voor de sociale moraal. Het is vooral de morele basis die bepaalt wat in het leven van waarde is en welke sociale verandering binnen een bepaald tijdsbestel acceptabel is. De woordverkundiging van de kerken onder nomaden heeft tot nu toe nauwelijks aangesloten op de traditionele religieuze patronen. Er kan niet van incarnatie gesproken worden. Dit geldt ook voor veel vernieuwingen op het gebied van ontwikkeling. Ze worden als een bedreiging van de traditionele levenswijze opgevat en zijn daarom niet aanvaardbaar. Door hun economische onafhankelijkheid bezitten herders tot op zekere hoogte nog de vrijheid om veranderingen waarvoor geen morele grondslag aanwezig is, af te wijzen.

Ondermijning

Dit is veel minder het geval voor degenen die slachtoffer zijn geworden van het marginalisatie- en vestigingsproces. Met het wegvallen van hun bestaansbasis en de vele veranderingen die op hen af komen wordt ook het traditionele religieuze besef en de geërfde morele basis van deze herders ondermijnd. En dit gebeurt juist op een moment dat deze waarden door de snelle ontwikkelingen het meest noodzakelijk zijn. De kerken bieden in dit proces onvoldoende alternatieven en houvast. Doordat men zich niet direct het karakter en de cultuur van de doelgroep eigen maakt, valt de woordverkundiging niet in de aanwezige voedingsbodem en wordt de blijde boodschap vaak maar oppervlakkig geaccepteerd met niet zelden de verleende materiële hulp als uitgangspunt. Door deze ontwikkelingen wordt het individualisme geaccentueerd. Persoonlijke belangen worden niet meer geplaatst in het licht van het voortbestaan van de gemeenschap. Het "sociale cement" is niet meer aanwezig.

Dit alles rechtvaardigt de conclusie dat bij het vestigen van de kerk voortgebouwd moet worden op oorspronkelijke religieuze waarden en concepten. Dit is niet alleen van belang voor de woordverkundiging; ook het ontwikkelingsproces staat hiermee in relatie. Dit proces moet worden geleid door en in harmonie zijn met de morele en religieuze basis en waarden van de herdersamenleving. Is dit niet het geval, dan resulteert dit in instabiliteit en afwijzing van vernieuwingen. Het incarneren van de kerk in woord en daad te midden van herders impliceert het uitgaan van de pastoraal nomadische levenswijze. Op die manier kan de kerk als herder fungeren onder de herders. Het betekent ook uiteindelijk met een volk op weg gaan.

1. E. Hillman, *The Roman Catholic Apostolate to Nomadic Peoples in Kenya*, Orbis Books, Maryknoll NY 1980.

2. K.A. van der Jagt, *De Religie van de Turkana van Kenya, Een Antropologische Studie*, Utrecht 1983.

3. Turkana District Development Plan, 1979-1983, p.22.

4. P. Bonte, Cattle for God: An Attempt at a Marxist Analysis of the Religion of East African Herdsmen, in: *Social Compass* XXII(1975)no.3-4, p.381-396.

P. Bonte, *Ainés et Prophètes: Religion et Classes Sociales chez les Eleveurs d'Afrique de l'Est*, Société des Amis du Centre d'Etudes Sociologiques, Paris 1978.

P. Bonte, Marxist Theory and Anthropological Analysis: The Study of Nomadic Pastoralist Societies, in: J.S. Kahn, J.R. Llobera (eds.), *The Anthropology of Pre-Capitalist Societies*, 1981, p.22-56.

Drs. G. de Gans, ontwikkelingsgeograaf, werkte van 1977 tot 1985, uitgezonden door het Algemeen Diakonaal Bureau van de Gereformeerde Kerken, onder de Turkana-nomaden in Kenya.

Boekbesprekingen

De gebruikelijke boekbesprekingen vallen deze keer uiteen in twee groepen. De eerste dertien besprekingen betreffen boeken over het onderwerp van dit thema-nummer: wereldvoedselvraagstuk en kerken. Het grootste deel ervan (de eerste negen) werd verzorgd door Gert de Gans, medewerker van het IOW, Interkerkelijk Overleg Wereldvoedselvraagstuk. Daarna volgen besprekingen van boeken over verschillende onderwerpen.

1. Boeken over het onderwerp van dit thema-nummer

De lijst van publikaties op het gebied van het wereldvoedselvraagstuk is schier eindeloos. Daarom beperken we ons in deze beschrijvende bibliografie tot een aantal boeken en brochures die specifiek de betrokkenheid vanuit de kerken bij de onderhavige problematiek tot onderwerp heeft. Het hieronder genoemde werk van Fenton en Heffron vormt een goed naslagwerk voor hen die zich verder willen verdiepen in het wereldvoedselvraagstuk.

William Byron (ed.), The Causes of World Hunger, Paulist Press, New York 1982, 256 pag.

Het doel van Byron's boek is om in te gaan op de oorzaken van de honger in de wereld. De samensteller verschaft een raamwerk waarbinnen oorzakelijke verbanden duidelijk worden. Na een inleidend hoofdstuk volgen er zestien die ieder aan een specifiek onderwerp zijn gewijd. Aan de orde komen o.a. armoede, traditie, de verontachtzaming van landbouwoontwikkeling in de Derde Wereld, geografie en klimaat, kolonialisme, misbruik van natuurlijke hulpbronnen, handelsrelaties, voedselonveiligheid, de afwezigheid van politieke wil om het vraagstuk op te lossen, vluchtelingen, wapenwedloop en de ongelijke verdeling van rijkdommen. In het laatste hoofdstuk wordt ingegaan op de rol van "Bread for the World", een christelijke organisatie in de VS waarbinnen men zich vooral richt op het wereldvoedselvraagstuk en men zich met name bezighoudt met overheidsbeleidsbeïnvloeding. Het boek wordt aanbevolen aan individuele lezers die meer willen weten over het onderwerp en aan kerkelijke groepen.

Thomas P. Fenton, Mary J. Heffron (eds.), Food, Hunger, Agribusiness: A Directory of Resources, Orbis Books, Maryknoll 1987, 131 pag.

Deze gids van Fenton en Heffron vormt een onmisbaar naslagwerk voor diegenen

die zich beroepshalve of anderszins verder willen verdiepen in het vraagstuk van honger, voedsel en agribusiness. Het bevat een lijst van organisaties, boeken, brochures, tijdschriften, artikelen, audio-visueel, actie- en educatiemateriaal met betrekking tot de genoemde onderwerpen. De organisaties en het materiaal worden voor een belangrijk deel niet alleen genoemd maar ook beschreven. De bronnen in de gids zijn door de samenstellers geselecteerd op basis van een "radicale" stellingname ten aanzien van honger, voedsel en de agribusiness. In de gids wordt vooral verwezen naar het werk en het materiaal van kerkelijke organisaties. Het Interkerkelijke Overleg Wereldvoedselvraagstuk beoogt om samen met de andere participanten in het Oecumenisch Instituut Kerk en Ontwikkelingssamenwerking een documentatiefunctie te vervullen met honger, voedsel en agribusiness als thematische ingangen.

Jonathan Fryer, Food for Thought, The use and abuse of food aid in the fight against world hunger, World Council of Churches, Geneva 1981, 54 pag.

Dit document over voedselhulp is opgesteld op verzoek van de "Commission on Inter-Church Aid, Refugee & World Service" van de Wereldraad van Kerken. Het is bedoeld als basis voor analyse en discussie door kerkelijke en andere bezorgde groepen. De schrijver gaat in de brochure uit van de aanspraken die mensen moeten kunnen maken op voedsel. Hij besteedt aandacht aan voor- maar vooral nadelen van zowel voedsel- als voedingshulp. Verder belicht Fryer de achtergrond van het vraagstuk en behandelt hij de belangrijkste instanties die voedselhulp verschaffen. Het rapport wordt afgesloten met conclusies en aanbevelingen. Als belangrijkste taak van de Wereldraad van Kerken en de lidkerken ziet de auteur het lobbyen van overheden en internationale organisa-

ties om hen te overtuigen om meer nadruk te leggen op de voedselproductie in ontwikkelingslanden en om te bevorderen dat reservevoorraden worden aangelegd.

Diogo De Gaspar, Caesar Espiritu, Reginald Green (eds.), World Hunger: A Christian Reappraisal, World Council of Churches/Commission on the Churches' Participation in Development, An Ecumenical Approach to Economics, No. 3, Geneva 1982, 63 pag.

Deze publikatie bestaat uit de voorbereidende documenten en het verslag van de bijeenkomst van de "Advisory Group on Economic Matters" van de Wereldraad van Kerken. Deze kwam in 1981 in Washington bijeen. Het doel van het document is om aan te geven op welke wijze kerken en kerkelijke organisaties kunnen inspelen op het complexe probleem van de honger in de wereld. In de brochure wordt uitgegaan van de aanspraken van de hongerenden. Aandacht wordt besteed aan voedselsystemen op diverse niveaus, de wereldeconomische- en geloofscontext van honger. In het rapport worden beleidsaanbevelingen vermeld die zouden kunnen leiden tot vermindering van het probleem. Hiertoe wordt een beroep gedaan op de kerken. Ook is in de brochure de verklaring "Voedsel in de jaren '80" opgenomen die in augustus 1980 door het Centraal Comité van de Wereldraad is aangenomen.

Joseph A. Grassi, Broken Bread and Broken Bodies: The Lord's Supper and World Hunger, Orbis Books, Maryknoll 1985, 116 pag.

Het doel van dit boek, dat eerder in *Wereld en Zending*, 14e jaargang, 1985-4 is besproken, is volgens de schrijver om aan te tonen "hoe een juiste viering van de eucharistie kan leiden tot politieke en sociale actie om armoede en oppressie - de grondoorzaken van honger in de wereld - uit te bannen". In het eerste deel van deze publikatie wordt de relatie verkend tussen de eucharistie en radicaal discipelschap. Gehoorzaamheid impliceert navolging van Jezus in het dienen van de armen. In het tweede deel wordt uitgelegd dat het vieren van de eucharistie ook een vervolg moet krijgen in het werkelijk delen met hen die honger hebben. In de twee appendices zijn kerkelijke uitspraken over het hongervraagstuk opgenomen en een lijst van referentiemateriaal dat van nut is voor plaatselijke kerkelijke groepen die zich met dit probleem bezighouden.

Jack A. Nelson, Hunger for Justice, The Politics of food and faith, Orbis Books, Maryknoll 1980, 230 pag.

Vanuit een sterke persoonlijke betrokkenheid bij het wereldvoedselvraagstuk verbindt Nelson in zijn boek bijbelse noties met harde politieke en economische analyses om daarmee licht te werpen op het begripen van het probleem van de honger. In het eerste hoofdstuk gaat hij in op de wortels van de voedseltekorten zoals die in de Bijbel worden beschreven. De schrijver komt daarbij tot de conclusie dat, hoewel de omstandigheden van die tijd wezenlijk verschillen van de huidige situatie, een analyse van de oorzaken van de honger in de Bijbel nuttig is voor het begripen van het wereldvoedselvraagstuk nu. Nelson werkt in relatie tot het hongerprobleem met name twee thema's uit: de militaire macht en uitgaven van de VS en de bevolkingsgroei en -controle. Ook gaat hij in op de rol van agro-ondernemingen. Het boek wordt afgesloten met een verkenning van mogelijke oplossingen van het vraagstuk en met het verbinden van het probleem met geloofsvragen.

Ronald J. Sider, Rich Christians in an Age of Hunger, A biblical study, Hodder and Stoughton, London 1977, 224 pag.; Nederlandse vertaling: **Rijke Christenen in een Tijd van Honger**, Gideon, Hoornaar 1977, 301 pag.

Sider's werk behoort tot de klassieken als het gaat om bijbelse visies op het hongervraagstuk. Het is geschreven vanuit evangelisch perspectief. Het boek bestaat uit drie delen. In het eerste beschrijft de auteur de wereld van de hongerende naasten en hij stelt deze tegenover de rijkdom van een minderheid op aarde. Deel twee is gewijd aan een bijbels perspectief op de armen en bezittingen. In het derde deel komen toepassingen aan de orde. De beschreven handelingsperspectieven omvatten elementen voor een eenvoudiger manier van leven, voor het versterken van de onderlinge gemeenschap en voor structurele verandering.

Arthur Simon, Bread for the World, Paulist Press, New York 1984 (rev. ed.), 220 pag.

Dit boek vormt een algemene inleiding op het hongervraagstuk. Het is vanuit christelijk perspectief geschreven. Simon behandelt de onderwerpen die meestal in relatie tot honger worden genoemd: bevolking, ontwikkeling, enzovoort. Hij gaat ook in op de dominante rol van het rijke

Westen, met name op de sleutelfuncties van handel, hulp en militaire uitgaven. Het voornaamste onderwerp van het boek vormt echter het overheidsbeleid en de manier waarop gewone burgers daarop invloed kunnen uitoefenen. In dit kader wordt ruime aandacht geschonken aan de Amerikaanse, christelijke lobby-organisatie "Bread for the World" waarvan de schrijver de stichter is. Simon verschaft veel praktische suggesties aan zowel groepen als individuen hoe werk kan worden gemaakt van het hongervraagstuk. Het boek bevat een uitgebreide bibliografie, een lijst van bijbelse verwijzingen, een overzicht van hulp- en ontwikkelingsorganisaties en discussievragen voor groepen.

Suzanne C. Toton, World Hunger, The responsibility of christian education, Orbis Books, Maryknoll 1982, 210 pag.

Dit boek, zegt de schrijfster, is "een poging om duidelijk te maken wat de verantwoordelijkheid en de bijdrage van christelijk onderwijs zou kunnen zijn in het veranderen van structuren en waarden die belletten dat armen zichzelf kunnen voeden". Het boek bestaat uit drie delen. In het eerste vindt een kritische evaluatie plaats van theorieën over het hongervraagstuk. In het tweede gedeelte wordt ingegaan op de collectieve en individuele verantwoordelijkheid van christenen om te werken aan structurele veranderingen en gerechtigheid om zodoende bij te dragen aan vermindering van de honger. Deel drie gaat specifiek in op de bijdrage die vanuit christelijk onderwijs kan worden geleverd aan de oplossing van het vraagstuk. Het boek bevat een waardevolle beschrijven-de bibliografie en een lijst van organisaties die zich bezighouden met het wereldvoedselvraagstuk.

Gert de Gans

John S. Pobee, Who are the poor? The Beatitudes as a call to community, RISK Book, WCC Publications, Geneva 1987, 71 pag.

De auteur is associate director van het Programme on Theological Education van de Wereldraad van Kerken. In dit boekje wijst hij op het verband tussen sociale actie en Christologie (3). Hij citeert Berdjajew die gezegd heeft: "De kwestie van brood voor mijzelf is een materiële kwestie, maar de kwestie van brood voor mijn naasten, voor iedereen, is een geestelijke en een religieuze kwestie" (11). Van de exegetische opmerkingen noteer ik deze: in de zaligsprekingen worden zowel rijk (vaak

ook een vorm van lijden) als arm (niet synoniem met heilig) aangesproken. Het bijbelse begrip "arm" nadert echter de betekenis "rechtvaardig", doordat de arme geen ander vertrouwen heeft te stellen dan in God. Het Godsrijk is subject, geen object van menselijke activiteit; net als de armoede is het geen status, maar een proces: het "nog niet" is essentieel. De belofte (hun zal barmhartigheid geschieden) is echter ook voorwaarde. Zij die treuren zijn niet passief. Rijkdom als zodanig wordt in de Schrift niet veroordeeld; het "wee u, gij rijken" geldt hun zelfgenoegzaamheid en trots. Het verhaal van de rijke man en de arme Lazarus is het verhaal van Noord en Zuid vandaag. Twee conclusies behoren bijeen: armoede kan nimmer worden geïdealiseerd, en: bij de rijke kan, als bij Zacheüs, het inzicht doorbreken.

In het vijfde van de zes hoofdstukken spreekt de auteur over zijn eigen continent, Afrika. De sociale implicaties van de zaligsprekingen vergelijkt hij met het Afrikaanse traditionele gemeenschapsdenken. "De individualiteit van een persoon wordt bevestigd en vervuld alleen in betrekking tot het welbevinden van anderen in de verwantschapsgroep." De gevestigde kerken zijn getrouwe copieën van het Noorden waaruit zij stammen: zij bestaan uit middenklasse en hoger, en zijn getekend door hun rijkdom. Het boekje eindigt met een kenschets van een missionaire, d.w.z. dienstbare kerk-met-de-armen, in profetisch, priesterlijk en herderlijk opzicht. Een Afrikaans getoonzette bijbelstudie over rijk en arm, die de Bergrede (nl. de zaligsprekingen) betreft op het sociale vraagstuk, in weerwil van de aanspraken van hen die hier maar liever niet aan beginnen. John Pobee laat zien dat dit allesbehalve hoeft te betekenen dat bepaalde politiek-strategische modellen "theologisch worden gelegitimeerd". Integendeel: de uitnodiging van het Rijk is fundamenteeler; zij instrueert de politiek en niet andersom. Het boekje is door zijn Afrikaanse toonzetting met name geschikt te worden gebruikt voor groepen die het leggen van een verband tussen bijbel en economische realiteit van de hand wijzen als was het een ontsparing van "marxistische" bevrijdingstheologieën.

Roelf Haan

A.F. Evans, R.A. Evans en W.B. Kennedy, Pedagogies for the non-poor, Orbis Books, New York 1987, 286 pag., \$ 16,95. Dit is opnieuw een boek dat voortkomt uit een project van het Plowshares Institute.

Dit is een op de kerken gericht instituut voor (ontwikkelings)educatie dat vooral met een methode van case-studies werkt. (Een eerder boek van deze auteurs, gebaseerd op deze methode, over mensenrechten in de Derde Wereld en de Eerste Wereld, werd door mij besproken in *Wereld en Zending* 1985/4).

De in de titel gebruikte term "non-poor" is min of meer gelijk aan de term "middenklasse". De vraag is, hoe deze "niet-armen" door een "transformatieve educatie" tot solidariteit met de armen gebracht kunnen worden. Er wordt geconstateerd dat er in de jaren zeventig een scheiding was tussen educatie door informatie en educatie door actie. Die tegenstelling komt men langzaam te boven. De discussies over de toepassing van de methode Paulo Freire hebben daaraan bijgedragen. Een van de doorgaande lijnen in het boek is de vraag of en hoe de methode van Freire gebruikt kan worden voor de educatie van de "niet-armen". Over dit thema is ook een uitvoerig gesprek met Freire opgenomen.

Het boek bevat naast heldere en uitdagende in- en uitleidende systematiserende hoofdstukken, acht case-studies. Omdat een aantal van deze studies van belang zijn voor wie in Nederland met gelijksoortige programma's bezig is, noemen we de thema's kort. 1. Een vredesgroep in een lokale kerk die voor de vraag staat of ze voorrang moeten geven aan hun eigen spirituele proces of aan landelijk geïnitieerde acties. 2. Een traditionele groep die voor concrete vragen vanuit de Sanctuary Movement komt te staan. 3. Een predikant die zijn gemeenteleden met de problemen van een fabriekssluiting wil confronteren. 4. Een lokale "Bread for the World"-groep die voor de vraag staat of ze lokaal hun eigen tempo en prioriteiten moeten kiezen of zich vooral moeten laten leiden door de landelijke organisatie. 5. Een theologisch centrum voor vrouwen en de moeite die het kost om de idealen van het doorbreken van raciale, culturele en economische barrières tussen vrouwen waar te maken. 6. Een theologisch uitwisselingsprogramma. 7. Een reis en exposere-programma naar de Derde Wereld voor gemeenteleden. 8. Een religieuze orde die vanuit de eigen ervaringen in de Derde Wereld probeert om de middenklassekerk in de VS te veranderen.

In al deze case-studies is veel te vinden dat voor de Nederlandse situatie herkenbaar is en waarvan geleerd kan worden; en ons in Europa ook bescheiden kan ma-

ken. Iedere case-studie wordt gevolgd door commentaren van educatieve en theologische deskundigen. Het is wel jammer, dat de cases minder dan bij het vorige boek een open eind hebben met een reëel dilemma, waarbij de lezer zelf tot een keuze wordt gedwongen. Het zijn vooral reflecties op de gevolgde methode. Een van de lessen die ik met de auteurs uit de case-studies zou willen trekken is, dat er geen werkelijke verandering of bekering is zonder de directe ontmoeting en confrontatie met de armen, veraf of in de eigen omgeving. Informatie zoals lectuur en films kunnen wat dit betreft alleen voorbereidend werken.

Een uitdagende stelling waar we ook in Nederland over verder moeten praten. Vooral nu uitwisselings- en exposure-programma's voor gemeenteleden steeds meer voorkomen, is het geboden, deze programma's inzake hun opzet, methode en gevolgen grondig door te lichten.

Hans Schravessande

A. de Groot, Barmhartigheid en Rechvaardigheid omhelzen elkaar. Opwaardering van het gehavende begrip barmhartigheid. Infoschrift 7, Stichting Mensen in Nood, Postbus 1041, 's Hertogenbosch, 1984, 32 pag. ISSN 0165-5779.

Ter gelegenheid van het 70-jarig bestaan van Mensen in Nood (opgericht in 1914 voor de opvang van oorlogsvluchtelingen uit België) sprak dr. Ad de Groot s.v.d. een rede uit die een bijdrage tot de spiritualiteit van een diakonale organisatie wil zijn.

De tegenstelling spiritualiteit-maatschappelijk engagement is een vals dilemma, veroorzaakt door het losmaken van de bijbelse boodschap van verlossing en bevrijding van haar joodse wortels: de droom van de heiliging van de aarde is echte joodse droom, het visioen van het oprichten van de sjaloom (Ps. 85). Jezus gelooft in de mogelijkheid van zo'n wereld en brengt dat tot uitdrukking in zijn eschatologische, programmatische rede (Luk. 6:20-21). Echte spiritualiteit wordt gevoed door een leven gevende bron: het evangelie van het koninkrijk Gods. Dit betekent, dat men in diakonale dienst en met alle inzet voor gerechtigheid zich niet alleen met mensen solidariseert, maar ook over Hem moet spreken die aan onaanzienlijken het aanzien wil teruggeven dat hun is ontnomen. Zo komt dan de barmhartigheid ter sprake "een gehavend begrip". Wat er verkeerd ging met de "werken der

barmhartigheid", over de bijbelse barmhartigheid, die God karakteriseert en over de definities die Thomas van Aquino geeft: het ongeluk van een ander ervaren als je eigen ongeluk, omdat je in een confrontatie met een vreemde spontaan en ineens ervaart dat je eigenlijk in hetzelfde schuitje zit. Het besef van eigen marginaliteit is de grond dat mensen zich ontfermen over anderen, zoals beschreven in de gelijkenis van de barmhartige Samaritaan. Een fijnzinnige, spirituele en daardoor ook inspirerende rede, die bij allerlei bezinning op vragen rond ZWO heel verhelderend kan zijn.

E.W. Tuinstra

G.J. van Butselaar, G.J.C. van der Horst, B.C. Lap, Met de zending bij de armen, 25 jaar Urban Rural Mission, IC-CO Zeist, Nederlandse Zendingraad Amsterdam 1987, 74 pag.

In de geschiedenis van de kerken is het verlies van de arbeiders in de negentiende eeuw een dramatische ontwikkeling geweest. De "middenstandskerken" slaagden er niet in, levend contact te houden met de arbeiders-leefwereld in de opkomende industrie. De Urban Rural Mission lijkt een serieuze poging in de twintigste eeuw om midden in de leefwereld van de arbeiders en plattelanders aanwezig te zijn, te participeren in hun harde noden en in die meebeleefde ervaringen de bijbel samen inspirerend open te slaan. Om dat te kunnen, in alle variatie van situaties,

mocht Urban Rural Mission geen strak gestructureerde organisatie worden. URM is een veelkoppige beweging, die werkt en leeft buiten de kaders van overzichtelijk georganiseerde gemeenten.

Dit boekje opent met een boeiend en indrukwekkend verslag van een bezoek aan URM-kernen in Hong-Kong, Korea en Japan door Van Butselaar, algemeen secretaris van de NZR. De lezer wordt heel dicht bij de leefwereld van bedreigde groepen betrokken. De wat nuchtere stijl van schrijven van Van Butselaar laat alle ruimte voor heel zuivere betrokkenheid, versterkt deze nog. Hij geeft ook heldere lijnen en analyses van het URM-werk.

Van der Horst geeft een korte, duidelijke impressie van de jubileum-bijeenkomst van URM in Manilla. De directeur van IC-CO werkt dagelijks met verdeling van overheidsmiddelen in de medefinanciering. Het moet voor hem een inspirerende ervaring zijn geweest, daar in Manilla temidden van URM-ervaringen, te bemerken hoe in het URM-werk zending, werelddiakonaat en ontwikkelingssamenwerking met elkaar verweven zijn.

In een korte bijlage worden toegevoegd de negen prioriteiten voor Urban Rural Mission, in 1986 aanvaard en aanbevolen door de Commission on World Mission and Evangelism van de Wereldraad van Kerken. Jammer dat men van de uitvoeriger "Reflections" over URM uit 1986 niet meer als bijlage heeft opgenomen.

A. Kramer

2. Boeken over verschillende onderwerpen

Charles-Martial De Witte o.s.b.; Les lettres papales concernent l'expansion portugaise au XVIe siècle, Immensee, NRSM, 1986, 160 pag.

Ch.M. De Witte, die al eerder in de Revue d'Histoire Ecclésiastique (Leuven) diverse pauselijke stukken uit de 16de eeuw met betrekking tot de Portugese expansie in Afrika heeft geanalyseerd, geeft in deze bundeling van vijf artikelen een korte toelichting op 68 bullen en brieven uit de periode 1500-1563. Een tweede reeks besprekingen van ongeveer 40 pauselijke documenten uit de tweede helft van diezelfde eeuw was voorzien, maar de omvang van het daarvoor benodigde werk deed de bejaarde auteur noodgedwongen afzien van een publikatie op dit ogenblik. De hier becommentarieerde stukken zijn niet chronologisch, maar thematisch gegroepeerd. Bovendien bestrijken deze romeinse documenten niet slechts de Por-

tugese expansie in Afrika, maar ook die in Brazilië en Azië. De vijf thema's zijn achtereenvolgens: 1. de aankomst van de Portugezen in India en in het Verre Oosten, 2) de pogingen tot verovering van Marokko, 3) de aftapping van de kerkelijke goederen door de militaire Orde van Christus, 4) de oprichting van een overzeese kerkelijke hiërarchie en tenslotte 5) kerkelijke interventies inzake oorlog en handel. Er is bij herhaling sprake van kerkelijke belasting, te heffen in de pas veroverde gebieden en waarmee de Portugese expansie kon worden gefinancierd. Wie de pauselijke teksten uit de 16de eeuw kent, zal opmerken dat de daar verleende machtiging, goederen van ongelovigen te confisqueren zich nu beperkt tot de (exclusieve) aanspraken op zeeroutes en koloniale expansie. Een verschuiving van enig belang. Om de zowel religieuze als commerciële en militaire verovering van

verre gebieden te bevorderen, verleende Rome aan alle Portugezen (gelovigen) die aan de oproep van de koning gevolg gaven en bijvoorbeeld de gevaarlijke reis naar India aanvaardden, een volle aflat (1505). Beducht voor het Turkse gevaar stimuleerden de pausen ook de Portugese expedities langs de Afrikaanse kust met volle aflaten. Wie door schenkingen de onderneming mogelijk maakte en 10 realen of meer stortte, kon zelfs de verdiende aflat toepassen op de zielen in het vagevuur (1505). Ook door het verlenen van bisschopszetels met goede inkomsten bevorderden de pausen de Portugese Afrika-expedities. Zo werd in 1571 (het Lutherjaar) aan de zevenjarige prins Alfonso het vacante bisdom Guarda toebedeeld waarvan zijn vader, koning Manuel, de revenuen kon innen. Toch werd ook kritiek geuit op dit soort "serviço de Deos": "Hoe kun je hopen dat onze leer, hoe katholiek ook, indruk zal maken op de heidense bevolking als die in plaats van door de mond van apostelen wordt gepresenteerd door gewapende mannen die meer gehecht zijn aan hun persoonlijke winst (proveitos)?" (João de Barros). Kortom, een kaleidoscoop van gegevens, trekjes, achtergronden en pogingen waaruit enerzijds Portugals verantwoordelijkheidsbesef voor de evangelisatie van haar wereldrijk, anderszijds de verstengeling van de missionering met commerciële doeleinden en militaire dwang duidelijk blijkt. Witte levert geen doorlopend verhaal, maar grondstof voor een geschiedschrijving. Hij situeert de documenten, analyseert ze in een gedrongen tekst en geeft er fragmenten van weer, helaas soms uitsluitend in oud-Portugees zonder vertaling. Een register van persoons- en plaatsnamen verhoogt de bruikbaarheid van deze studie.

Jan Heijke

J. Boneschanser, Het Nederlandsch Zending Genootschap in zijn eerste periode. Een studie over opwekking in de Bataafse en Franse tijd. Gerben Dykstra B.V., Leeuwarden 1987, 256 pag. Een zorgvuldig geschreven en goed gedocumenteerde dissertatie (Groningen 1987) over de eerste jaren van het (op één na) oudste protestantse zendingsgenootschap in Nederland.

In een inleidend hoofdstuk geeft de auteur een overzicht van de binnen- en buitenlandse "bronnen" van het Nederlandsch Zending Genootschap (NZG): de behoefte aan een andere opzet van het over-

zeese zendingswerk dan die onder het bewind van de VOC gangbaar en mogelijk was, het werk van de Herrnhutters en de Deutsche Christentumsgesellschaft in Nederland, het streven van enkele Nederlandse genootschappen ter verdediging van de waarheden van het Christendom en de oprichting van de London Missionary Society in 1795. De hoofdstukken 2 tot 6 handelen over het NZG in de periode 1797-1814: oprichters en hun beweegredenen, organisatie en beleid (hfdst.2), zendingswerk overzee (hfdst.3), evangelisatiewerk in Nederland en Frankrijk (hfdst.4 en 5) en de kritiek op het NZG met name ten aanzien van zijn genootschappelijk en interdominationeel karakter (hfdst.6). In een laatste hoofdstuk gaat de auteur in op de vraag naar de plaats en betekenis van het NZG in de bedoelde periode in de geschiedenis van kerk en zending. Het geestelijk-theologisch klimaat binnen het NZG werd bepaald door piëtistische en verlichte ideeën (182). Zijn plaats is die van "een eerste reveil in de Hervormde Kerk aan het begin van de negentiende eeuw" (187). De betekenis van het NZG in die eerste jaren is vooral gelegen in het feit dat het in inhoudelijk en methodisch opzicht een geheel nieuwe opzet van het zendingswerk introduceerde, inwendige zending entameerde en in zekere zin het werk van het Bijbelgenootschap (NBG 1814) voorbereidde (190).

De betekenis van deze dissertatie is voor mijn besef gelegen in de zorgvuldige, degelijke beschrijving van (de eerste jaren van) het NZG. Periodisering en plaatsbepaling roepen echter enkele vragen op. Het wordt niet duidelijk in hoeverre het NZG na 1814 (de Engelse samenvatting geeft overigens een afwijkende terminus post en ad quem) van karakter veranderde, zodanig dat men van een nieuwe periode in de geschiedenis van het NZG zou kunnen spreken. Wat veranderde was, door de "teruggave van Indië", een verbreding van werkterrein, maar het bracht geen wijziging van karakter of opzet van het NZG met zich. Wil men toch aan een periode 1797-1814 vasthouden, een periodisering ontleend aan de *politieke* omstandigheden in Nederland, waardoor zendingswerk overzee niet in elk opzicht mogelijk was, dan zal men die periode met Kruyf en tegen de wens van de auteur (11) toch als "wachttijd" moeten karakteriseren.

Ook de typering van het NZG als "een eerste reveil" roept vragen op, omdat niet duidelijk wordt wat onder een reveil moet

worden verstaan. Van Rulers definitie, door de auteur overgenomen, "telkens in de geschiedenis terugkerende bewegingen, die optreden wanneer in het gewone leven van de kerk of de zending vervlaking en verstarring optreedt" (12), is vanwege de onbepaalde woorden vervlaking en verstarring volstrekt onbruikbaar. Bovendien was het NZG een organisatie, geen beweging. Velen zullen zich aangesproken hebben gevoeld door het streven van de oprichters van het NZG, het Christendom (en de christelijke beschaving) "opnieuw" een plaats te geven in het midden van het volksleven en het te verbreden in nog niet gekerstende streken, maar of men van een reveil mag spreken? Nogmaals, dat hangt van de definitie af die men van reveil geeft.

Wat mij na lezing van deze dissertatie opnieuw intrigeerde was de vraag waarom in een zeer korte tijd rond de eeuwwisseling van de 18de naar de 19de eeuw op allerlei plaatsen in Europa en Noord-Amerika zendings- en bijbelgenootschappen werden opgericht. De auteur wil er niet aan (54, aant. 41), maar toch geloof ik, dat dit alles samenhangt met een diep crisisbesef in een tijd van "revolutie op revolutie". Dit crisisbesef heeft de oude piëtistische visie op de wereld en op de (afloop van de) geschiedenis nieuw leven ingeblazen in een volstrekt veranderde wereld: geografisch, politiek, sociaal en cultureel. Zendingenootschappen vormden voor mijn besef een eigentijdse (dus voor Verlichting en Romantiek bepaalde) poging van met deze piëtistische wereld- en levensbeschouwing bevlogen christenen, greep te krijgen op de nieuwe werkelijkheid, de nieuwe wereld. Men kan het ook religieuze formuleren: een poging om de (nieuwe) wereld onder het beslag van het Rijk te brengen.

P.N. Holtrop

Piet Meiring, Afrika: die hamer, die kruis en die sekel. Pretoria: De Jager-HAUM 1987, 179 pag.

Het apartheidsbewind in Zuid-Afrika heeft jarenlang blanken en vele zwarten in dat land onder de duim gehouden door te wijzen op het "communistiche gevaar" dat zijn slag zou slaan als men niet langer eensgezind achter Botha en de zijnen zou optrekken. Met veel creativiteit werd steeds op het juiste ogenblik een Russische spion uit de hoge hoed getoverd, communistische beïnvloeding van bevrijdingsbewegingen aangetoond, of Allan Boesak afgebeeld tegen de achtergrond

van de rode vlag met hamer en sikkel.

Met niet minder creativiteit hebben de blanke kerken dit beleid van de regering ondersteund, onder meer door "zending onder de communisten" groots op te zetten, christelijke verdedigingsorganisaties tegen het communistische gevaar op te richten, oecumenische raden van kerken met marxistische ideeën besmet te verklaren en zo verder.

In dit hele klimaat is het verschijnen van dit boek van Meiring een opmerkelijk feit. Met veel nauwgezetheid heeft hij bestudeerd, hoe de kerken en christenen in marxistisch, c.q. socialistisch geregeerde landen in Afrika als Ghana, Tanzania, Zambia, Congo, Ethiopië en Mozambique zich hebben ontwikkeld. Hij beschrijft deze situaties vanuit het antithetische standpunt (de onverenigbaarheid van kruis met hamer en sikkel) die zijn (blanke) milieu kenmerkt. Voor een Nederlandse lezer maakt daarom het boek gauw een te voorzichtige indruk, te weinig kritisch-analytisch naar de rol van kerk en zending in het koloniale bewind. Maar toch, voor Zuid-Afrika moet het iets nieuws zijn dat een N.G. predikant openlijk schrijft, dat hij ontdekt heeft, dat kerken en christenen vaak goed kunnen functioneren in deze landen, vaak voluit meedoen aan de opbouw van de samenleving. Boeiend is als hij vanuit die ontdekking naar de toekomst van Zuid-Afrika zelf kijkt. Hij concludeert dat er best een plaats zal blijken te zijn voor het kruis tussen hamer en sikkel. Dat zal alleen kunnen als de "(...) kerk, -lidmate en dominees, kerkrade en sinodes- in sak en as, in diepe ootmoed, hul skuld tenoor God en hul medemens (zal) bely" (161).

Het is voor de blanke kerken van Zuid-Afrika te hopen, dat ze heel binnenkort aan zo'n ondubbelzinnige schuldbelijdenis tegenover God en de zwarte mensen zullen toekomen, dat heel spoedig Heyns belet zal vragen bij Boesak om dat ootmoedig over te brengen. Anders hebben die kerken te vrezen voor hun toekomst, niet zozeer vanwege de dreiging van "hamer en sikkel", maar vanwege het oordeel dat onbekeerlijken volgens de bijbel te wachten staat. Voor wie voldoende Afrikaans kan lezen, is het boek van Meiring een boeiend voorbeeld van "verligt" denken in blank Zuid-Afrika.

G.J. van Butselaar

Jacob Kavunkal, SVD. To Gather Them Into One. Evangelization in India today. A process of building community. Sat-

prakashan Sanchar Kendra, Indore, M.P. India, Steyler Verlag, St. Augustin 1985, xviii en 226 pag., DM 29,50.

De context waarin de kerk in India haar missionaire opdracht moet proberen uit te voeren is dialectisch van aard. Aan de ene kant is er sprake van een diep verdeeld en gruwelijk uitgebuit volk; aan de andere kant is het klassieke samenlevingssysteem in India gebaseerd op het principe van universele broederschap. De evangeliserende taak van de kerk moet in deze situatie zowel centripetaal als centrifugaal zijn. In de eerste beweging worden mensen naar de kerk geleid als een zichtbare gemeenschap in dienst van de komst van het Rijk Gods; in de tweede gaan christenen in een dialogale houding luisteren naar Gods aanwezigheid buiten "de wereld van de christenen", op zoek naar een gemeenschap van mensen zoals die in het Rijk Gods voorzien wordt. Volgens Kavunkal is deze laatste inzet een theologisch imperatief, die een "paradigm shift" kan bewerken, nodig om de zending van de kerk in India uit haar frustrerende impasse te halen. Bekering en doop zijn voor Kavunkal open opties voor hen die zich bij de zichtbare gemeenschap van de volgelingen van Jezus Christus aansluiten (centripetaal) om van daaruit in een centrifugale beweging het Rijk Gods mee te laten gebeuren.

Deze uitdagende stellingname draagt echter naar mijn indruk een niet uit te houden spanning in zich. De christologie en de theologie der godsdiensten die aan de visie van Kavunkal ten grondslag liggen, zijn typisch "inclusief" van aard. Is niet precies deze "inclusieve theologie" op dit moment zodanig voorwerp van kritiek, dat de vooronderstelling dat deze theologie een "paradigm shift" kan veroorzaken vooralsnog niet meer waard lijkt, dan dat er een weerlegging van de geuite kritiek wordt gegeven? En daar komt de auteur (nog) niet aan toe.

Jammer is dat er nog al wat onnodige drukfouten zijn aan te wijzen zoals "Bischop Kalilabe" (105), "identiy" (196), "Verkuyil" (226) en "Lescreuwat" (205).

Jan van Lin

Sam Amirtham, S. Wesley Ariarajah (Eds.), Ministerial Formation in a Multi-faith Milieu. Implications of interfaith Dialogue for Theological Education. W.C.C., Geneva 1986, 122 pag., Sfr. 10,-. "Ministerial Formation in a Multi-Faith Milieu" is het verslagboek van een conferentie van docenten in godsdienst- en missie-

wetenschappen in juli 1985 te Kuala Lumpur, Malaysia. Deze conferentie was bijeengeroepen door het "Programme on Theological Education" en de "Sub-unit on Dialogue" van de Wereldraad van Kerken. De vraagstelling van de conferentie was: wat zijn de implicaties van de interreligieuze dialoog voor hedendaagse theologische en pastorale vorming? De deelnemers waren voornamelijk afkomstig uit Azië, maar hun bevindingen zijn van belang voor andere continenten. Het verslagboek biedt een samenvatting van de discussies en de belangrijkste inleidingen. T.K. Thomas beschrijft de Aziatische context van de conferentie en het bewustzijn dat er te weinig met die context wordt gedaan. Dat bewustzijn noemt hij "een stap vooruit". S. Wesley Ariarajah biedt een beredeneerd verslag van de conferentie. Hij merkt op dat vooral de multi-religieuze context veel aandacht kreeg, niet de sociaal-economische context. Hij zegt dat theologie-onderwijs in de Aziatische seminaries vaak bestaat in een kritiekloos toepassen van Westerse theologische modellen en roept op, de Aziatische theologie serieus te nemen. Hij vindt ook dat pastorale vorming moet plaatsvinden in de multi-religieuze parochie. S. Amirtham gaat in op de verwachting die de wereldkerk van Azië heeft m.b.t. interreligieuze dialoog, omdat Azië de langste ervaring heeft op dit gebied. Maar we moeten realistisch zijn, zegt hij, want de situatie is gemengd en soms zelfs contradictorisch. Hij vindt het ook jammer, dat andersgelovige collega's nagenoeg ontbreken. Toch ziet hij dat er nieuwe theologische doorbraken plaatsvinden.

M. Thomas Thangaraj biedt een nieuwe benadering van het onderwijs in systematische theologie. Hij staat een dialogische theologie voor. K. Cracknell doorloopt in zijn respons het hele curriculum voor theologie-onderwijs en bekijkt elk onderdeel in het licht van de multi-religieuze context. Diana Eck bespreekt het pluralistisch perspectief in het theologie-onderwijs en geeft drie voorbeelden van cursussen waarin zij ingaat op de wereldgodsdiensten. David C. Scott waardeert in zijn respons Eck's progressiviteit, maar zij ziet volgens hem over het hoofd dat de meerderheid conservatief denkt. Elizabeth G. Dominguez denkt na over de implicaties van de interreligieuze dialoog voor het onderwijs in missiologie en evangelistiek. Volgens haar ontdekken we in de interreligieuze dialoog dat missie en evangelisatie gericht zijn op de Universele Ene en

op de vorming van een nieuwe mensheid. Rienzie Perera gaat in op de pastorale vorming in een multi-religieuze parochie. Hij zegt dat de ambtsopleiding niet ecclesio-centrisch moet zijn, maar dient uit te gaan van de multi-religieuze situatie in de parochie. Björn Fjärstedt zegt in zijn respons dat Perera in zijn kritiek op de traditionele kerk-vormen over het hoofd ziet, dat mensen dit soort gevestigde religie en het ambt daarin nodig hebben. Ambtsdragers dienen gelovigen klaar te maken voor de participatie in de transformatie van de maatschappij. J.P. Rajashekar geeft een waardering van het theologie-onderwijs in een pluralistische context. Theologische instituten nemen de contextualiteit serieus, maar de theologische reflectie is nog te veel een reflectie op de praxis, niet vanuit de praxis. Bovendien is er te weinig aandacht voor volksreligiositeit en voor de band tussen religiositeit en de sociaal-economische realiteit. De theologie van de godsdiensten moet volgens hem ontstaan vanuit de praxis van de interreligieuze dialoog en moet in het centrum staan van de theologische faculteit. Het boek besluit met aanbevelingen voor de opleidingscentra in Azië. Alles bij elkaar een interessante inventarisatie, met veel opmerkingen die wij ons ter harte kunnen nemen.

Frans Wijsen

A.L. Molendijk, Getuigen in Missionair en Oecumenisch Verband. Een studie over het begrip "getuigen" in documenten van de Wereldraad van Kerken, de Rooms-Katholieke Kerk en de Evangelikalen, in de periode 1948-1985. IIMO Pamphlet no.16, IIMO Leiden-Utrecht 1986, 260 pag., f 25,-.

Sinds de I.A.M.S.-bijeenkomst van 1982 in Bangalore is het IIMO voortvarend bezig met het studieproject Bijbelwetenschap en Missiologie. Van Martin Walton mochten we reeds ontvangen Witness in Biblical Scholarship. Arie Molendijk biedt hier een tweede studie aan over het begrip getuigenis. Hij beperkt zich tot de officiële, gezaghebbende (kerkelijke) documenten waaraan hij als centrale vraag stelt: hoe worden in deze documenten de getuigeniswoorden (getuigen, getuige, getuigenis afleggen) gebruikt? Hij verliest bij het uiterst accuraat zoeken van een antwoord noch de achtergrond van de geschiedenis van de kerken in bredere zin noch het consensuskarakter van dit soort officiële geschriften uit het oog. Het eerste deel van deze studie gaat over

de teksten uit de Wereldraad. Het is het meest uitgebreid mede doordat Molendijk, door overigens terecht te beginnen met de zendingconferentie van 1938 te Tambaran (getypeerd als "de conferentie van het getuigenis"), de in zijn titel aangegeven periode overschrijft. Het tweede deel betreft de officiële rooms-katholieke visie uitgedrukt door Vaticanum II, de bisschoppensynode van 1974 en de encycieliek van Paulus VI Evangelii Nuntiandi. De overschrijding die hij hier pleegt naar Puebla levert rond het woord getuigen niets op. Het vierde deel poogt met de Wheaton Declaration van 1966 en het Lausanne Convenant van 1974 het denken van de evangelicalen te betrappen. Het derde deel bespreekt de twee grote stukken van de *Gezamenlijke werkgroep* van de R.K. Kerk en de Wereldraad van Kerken Common Witness and Proselytism (1970) en Common Witness (1981). Molendijk besluit met een merkwaardigerwijs niet-genummerde conclusie waarin hij de geschiedenis samentrekt van het conciliaire getuigenisvocabulary en de vraag stelt van of naar een conciliaire getuigenistheologie.

Molendijk deed uitstekend werk met deze studie, al lijkt de balans bescheiden. In de documenten van evangelikale signatuur blijkt de getuigenisterminologie weinig gebruikt en indien wel dan binnen hun voorkeur voor (verbale) verkondiging van het evangelie. Vanaf de oprichting van de Wereldraad is getuigenis een woord geworden dat de hele zendingsoopdracht kan omschrijven, getuigenis dan in woord en daad. Tegenover een tendens, getuigenis te beperken tot woordverkondiging staat een sterkere stroming, getuigenis te zien als een taak van de leken: aanwezigheid in de wereld, het goede christelijke handelen. Terwijl in 1963 in Ciudad Mexico getuigenis een koepelbegrip is geworden dat de gehele missionaire-evangelisatorische opdracht omvat, lijkt het woord achter de coulissen te verdwijnen en weer recent sterk terug te komen onder invloed van de Gezamenlijke Werkgroep. Binnen de rooms-katholieke traditie is zeer consistent het testimonium vitae een belangrijk element van missie, theologisch uitgewerkt als taak van de leken, terwijl de "prediking van het evangelie" de bijzondere taak van de clerus is. De spirituele dimensie van getuige-zijn, de gemeenschap met Christus, is ook sterk uitgewerkt. Binnen de stukken van de Gezamenlijke Werkgroep ontwikkelt zich, na uitkomen voor eigen overtuiging (binnen

de oecumene van kerken), na getuigen jens de wereld, de noodzaak om de buitenwereld gemeenschappelijk tege moet te treden.

De stukken van de Gezamenlijke Werkgroep kennen niet alleen de sterkste schriftuurlijke onderbouwing van getuigen, ze bieden ook de meest uitgebreide theologische reflectie. Terecht concludeert Molendijk dat Common Witness de specifieke mogelijkheden van de getuigenisterminologie het meest uitbuit. "Getuigen" is niet alleen een zaak van mensen, maar ook van God. Het authentieke getuigenis is een daad van liefde en wortelt uiteindelijk in de gemeenschap met Christus door de Heilige Geest. Theologisch gezien is er geen weg te gaan van "getuigen" naar "gemeenschappelijk getuigen" maar is het waarlijk christelijke getuigen altijd een gemeenschappelijk getuigen. (blz.225)

Rogier van Rossum

H. Davis/D. Gosling (ed.), Will the future work? Values for emerging patterns of work and employment. World Council of Churches, Geneva 1985, 122 pag.

Naar de toekomst van arbeid en werkgelegenheid wordt veelvuldig gekeken in termen van korte- of midden-termijn planning, binnen een nationaal kader en vanuit het dominante economische denken. Dit geldt met name, waar het gaat over instanties die direct verwickeld zijn in de concrete arbeidsproblematiek en die verantwoording dragen voor besluitvorming omtrent een te voeren sociaal-economisch beleid in een bepaald land.

Daarom was het in 1984 een goed initiatief van de sub-unit "Kerk en Samenleving" van de Wereldraad van Kerken een vijfdaagse werkconferentie te beleggen om de vooronderstellingen die onder het feitelijk gevoerde economische beleid inzake arbeid en werkgelegenheid van de verschillende landen liggen, te onderwerpen aan een kritische belichting door een gemeend gezelschap van een vijftigtal men-

sen (16 nationaliteiten!) uit economie (wetenschap en bedrijfsleven), uit de wereld van de arbeid (vakbeweging, industrie-pastoraat) en uit de kerken. Van deze internationale werkconferentie, gehouden in Glasgow, is dit het verslagboek. Deze eerste werkconferentie is ondertussen gevolgd door meerdere soortgelijk opgezette congressen. Met name is te noemen de "consultation" van Manchester in 1986 over de antwoorden vanuit de kerken op de (blijvende) massale werkloosheid en de binnenkort te houden conferentie in Mühlheim (BRD) in april 1988 over de strategieën ter bestrijding van de duale samenleving in West-Europa en daarbij de rol van de kerken.

Blijkbaar vormen de kerken soms een ruimte waar – als gevolg van de eigen levensbeschouwelijke identiteit van die kerken – de verantwoordelijkheid van de samenleving als geheel ten aanzien van bovennationale sociale problemen, zoals bijvoorbeeld mondiale werkloosheid, in een bredere context gethematiseerd kan worden op een wijze, dat het radicale mens-rakende karakter van de vraagstukken en de toekomstdimensie ervan in zijn mondialiteit recht wordt gedaan.

In Nederland moet in deze samenhang direct worden verwezen naar het Multidisciplinair Centrum voor Kerk en Samenleving (MCKS) in Driebergen met zijn vele activiteiten op het gebied van enerzijds geloof/theologie/ethiek en anderzijds economie. In de loop van de voorbije jaren is binnen de oecumenische beweging een belangrijk en samenhangend geheel van denken en wetenschappelijke reflectie opgebouwd, dat uiterst vruchtbaar kan zijn voor het oecumenische proces waarin we ons als kerken in de huidige dagen begeven op weg naar "gerechtigheid, vrede en heelheid van de schepping". Juist voor de inbreng in dit proces vanuit zendingen en missionaire kringen is kennismaking met dit authentiek oecumenische gedachtegoed zeer opportuun.

Henny Groenen

ENGLISH SUMMARIES

THEME: The World Food Problem and the Churches

This issue of *Wereld en Zending* is based on the presupposition that the World Food Problem is of an economical-political as well as a social-ethical nature: it has to do with the life and the survival of millions of people. On that account this problem clearly also implies an important missionary challenge.

Hans Schraevesande opens the discussion with a detailed account of the views of Third World theologians on the themes of bodily sustenance, daily bread, food. It is within the framework of this faith-inspired reflection that the economic and political analyses included in the present issue are to be understood: the latter must be perceived against the background of the former. Theologians from the Two-Thirds World give evidence of a concern to remain deeply involved in the realities of the daily life of ordinary people.

Gert de Gans offers an inventory and description of the fifteen Dutch ecclesiastical organizations that participate in the *Interkerkelijk Overleg Wereldvoedselvraagstuk* (Interchurch Consultation on the World Food Problem). This survey is followed by an evaluation containing a number of challenging questions.

Henk Kieft presents a large collection of ecclesiastical statements and documents dealing with the themes of food, hunger, farm workers and agriculture. The churches in the Third World, it is clear, are deeply and directly involved in these matters. Churches in the wealthier parts of the world, if they are even aware of their task in this regard, tread very carefully, particularly when it comes to the threatened position of farmers in their own home areas.

David Renkema describes a number of discussions held between the churches and several large food production enterprises. The experience of these talks, which were arranged at the request of the Dutch Council of Churches, has demonstrated that understanding does not come easily.

Hans Schraevesande and **Arie Kramer** address the question which often arises in connection with the call for Christian involvement in the World Food Problem: What is it that makes such involvement specifically *Christian* or *missionary*?

Frans Wijzen deals with the oft stated question as to whether or not a special set of ethical norms apply to Christians who wish to address the general public via the massmedia on the matter of hunger and food in the world. What is the proper relationship between emotion and information in such efforts to influence public opinion?

Jan Bouke Wijbrandi wonders, in connection with the essential task of providing sufficient food for all, whether there are possibilities for the creation of a truly worldwide food movement. What he has in mind is something quite different from a well oiled worldwide organization for food aid.

ANALECTA

In this rubric a number of mission events in the Netherlands are reported or announced. Missiological thought and missionary activity may not be separated from each other. Inspiring encounters between the two will continue to come up for regular mention in this section of *Wereld en Zending*.

VARIA

Inclusion of descriptions of the actual work of churches and Christians in mission alongside analyses of important themes in a journal such as *Wereld en Zending* is of no small value. **Gert de Gans** provides just such a description of seven years' work among the farming and cattle-raising Turkana nomads in Kenya.

WERELD EN ZENDING

● Wereld en Zending is een oecumenisch tijdschrift voor missiologie en missionaire praktijk, in onderlinge samenhang, gezamenlijk uitgegeven door de Nederlandse Zendingsraad in Amsterdam en de Nederlandse Missieraad in Den Bosch. Wereld en Zending wordt geredigeerd door een Nederlands-Belgische redactie.

● Ontwikkelingen en ervaringen in kerk en theologie in de derde wereld worden geregistreerd en vanuit het evangelie kritisch doordacht, in samenhang met dezelfde vragen in onze westerse landen.

● Missionair engagement kan niet bestaan zonder inspanning voor een betere samenleving, bestrijding van onrecht, armoede en onvrede. Christenen moeten die strijd voeren in dialoog met andere godsdiensten en levensovertuigingen.

● Wereld en Zending wil zijn een ontmoetingsplaats van mensen die zich in de derde wereld en in onze westerse landen beroepsmatig bezighouden met missionaire wetenschappen met mensen die in Nederland in landelijke organisaties en in plaatselijke gemeenten en parochies op het terrein van missie/zending, werelddiakonaat en ontwikkelings-samenwerking een voorttrekkende taak hebben in begeleiding, bewustwording en actie.

● Wereld en Zending wil zijn een forum van reflectie over de actuele missionaire vragen in de derde wereld en in onze westerse landen.

GEPLAND VOOR 1988 e.v.

- Een oecumenische Nederlandse Zendings/Missieconferentie
- Christendom en andere godsdiensten; 100 jaar na Hendrik Kraemer
- Missionaire perspectieven uit België
- Missionering en geld
- Zending met de armen
- Bijbelgebruik in de derde wereld

Bestelbon

Wereld en Zending. Prins Hendriklaan 37, 1075 BA Amsterdam.

Bestellingen ook per giro nr. 563 53 38 t.n.v. Wereld en Zending, Amsterdam of telefonisch 020-717654.

Ondergetekende abonneert zich op Wereld en Zending.

- jaarabonnement à f 35,—
 - studentenabonnement 1988 à f 25,—
- en kiest als geschenk themanummer

.....
bestelt (een van) de volgende

themanummers:

- Christenen in China (1987/4) à f 10,—
- Toekomst van zending (1987/3) à f 10,—
- Model van kerk-zijn; basisgemeenschappen in Brazilië (1987/2) à f 10,—
- Daklozen ver weg en dichtbij (1987/1) à f 10,—
- Spiritualiteit à f 10,—
- Missionaris-cultuur à f 10,—
- Interreligieuze dialoog à f 10,—
- Economie, cultuur en evangelie à f 10,—
- India à f 7,50
- Missionaire opleiding à f 7,50
- Terugkoppeling à f 7,50
- Zuid-Afrika à f 7,50
- De stad à f 6,—
- Islam à f 6,—
- Afrika à f 6,—

Alle prijzen zijn incl. verzendkosten.

Naam:

Adres:

Postcode/plaats: